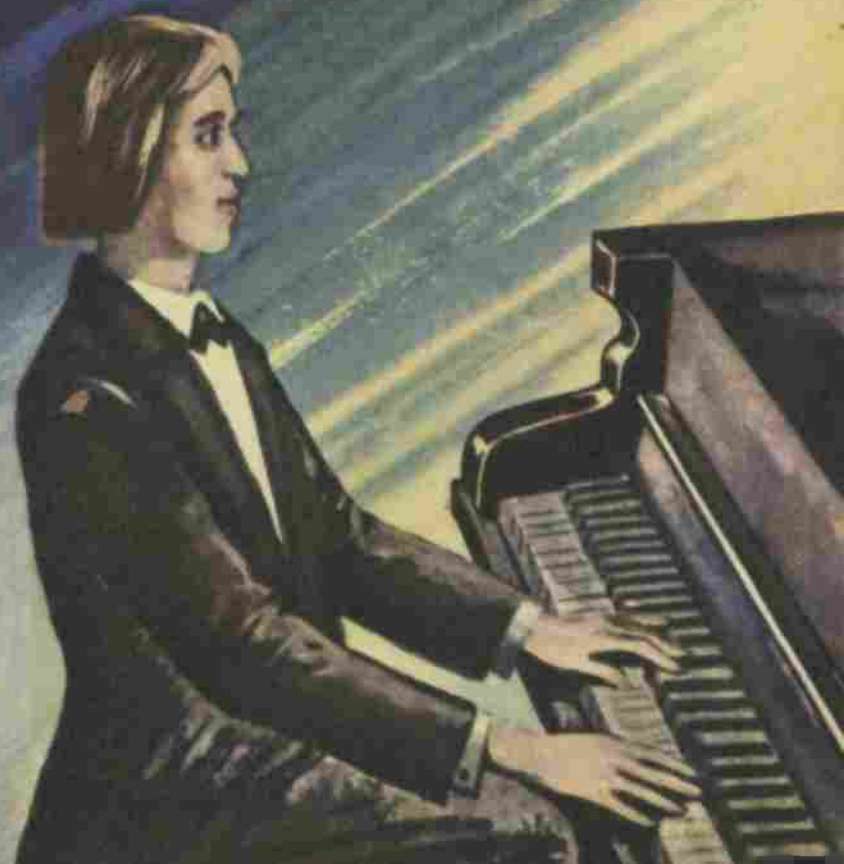

В. КОРОЛЕНКО

2799B
NI 392

КЎР МУЗИКАЧИ

В. Г. КОРОЛЕНКО

КЎР МУЗИКАЧИ

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети

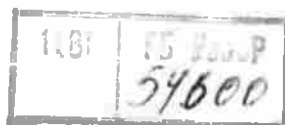
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти

1981

Машхур рус адиби В. Г. Короленконинг «Кур музикачи» насрий достонида онадан кўзи ожиз бўлиб туғилган истеъдодли боланинг камолот пиллапояларидан юксалиши, кечмишлари, руҳий изтироблари, севгиси, маҳбубасига муносабатлари лирик этюд шаклида тараннум этилади.

В. Г. Короленконинг «Правда» нашриёти 1953 йилда чиқарилган «Асарлар тўплами»дан Тожибой Қосимов таржимаси

NI 27998
391

АВТОРДАН

[Олтинчи нашрига]¹

Бир неча марта нашр этилган дostonни яна қайта кўриб чиқиш ва унга қўшимчалар кири-тиш кутилмаган бир ҳодиса бўлиб, баъзи бир тушунтиришларни талаб этишини сезиб туриб-ман. Дostonнинг асосий психологик мотиви ёруғликка инстинктив, узвий интилишдан иборат. Қақрамонимнинг руҳий кризиси ва бу кризис-нинг ҳал этилиши ҳам шундан келиб чиқади. Оғзаки ва матбуот орқали билдирилган танқидий мулоҳазаларда мен бир эътирозни учрат-дим, бу эътироз жуда асосли эътирозга ўхшай-ди: эътироз билдирувчилар онадан кўр туғил-ган болада бундай мотивлар бўлмаслиги керак, ҳеч қачон ёруғликни кўрмаган одам билмаган нарсаси учун қайғурмаслиги керак дейдилар. Менимча, бу фикр тўғри бўлмаса керак: биз ҳеч қачон қушлар каби учган эмасмиз, аммо бола-лик ва ёшлик чоғимизда анча вақтгача тушимиз-да учиб юрганлигимиз ҳаммага маълум. Бироқ шунини ҳам эътироф этишим керакки, менинг дос-тонимга кирган бу мотив фақат хавфли бўлиб, ҳеч қандай тажрибага асосланган эмас, фақат орадан бир неча йил ўтгач, яъни дostonим айрим китоб бўлиб чиққандан кейинги сафарла-римдан бирида кўрларни бевосита кузатишга муваффақ бўлдим. Кўр ва кўр бўлиб қолган

---

¹ Олтинчи нашрига анчагина қўшимчалар ки-ритилди. (Автор изоҳи.)

икки қўнғироқчи фигураси (китобхон буларни VI бобда кўради), уларнинг феъл-атворидаги фарқлар, болалар билан бўлган воқеа, Егорнинг туш кўриши тўғрисидаги сўзлари — буларнинг ҳаммасини мен Тамбов епархиясидаги Саров монастирининг қўнғироқхонасида бевосита кўриб, ёндафтарларимга ёзиб олдим; эҳтимол, ўша икки кўр қўнғироқчи ҳозир ҳам одамларни қўнғироқхонага бошлаб чиқиб юргандир. Шундан буён бу эпизод — мен юқорида кўрсатилган масалада ҳал этувчи эпизод деб ўйлайман — менинг дostonим ҳар сафар қайтадан нашр этилганда, виждонимни азоблаб келарди; эски темани яна қайта қўлга олишнинг қийинлиги бу қўшимчани ўз вақтида киритишга халақит бериб келди. Ҳозир бу нарса ушбу нашрга киритилган қўшимчалар ичида энг муҳимини ташкил этади. Қолганлари майда-чуйда қўшимчалардир, чунки, модомики эски темани қайта қўлга олган эканман, мен номигагина қўшимча киритиш билан чеклана олмадим ва илгаридан муайян бир изга тушиб қолган тасаввур самараси табиий равишда дostonнинг бошқа қисмларига киритилган қўшимчаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

1898 йил, 25 февраль

БИРИНЧИ БОБ

I

Бола Жануби-ғарбий ўлкадаги бой оилада, жимжит ярим кечада туғилди. Ёш она қаттиқ ҳушдан кетиб ётарди, лекин хонада чақалоқнинг сокин ва кишини ачинтирадиган йиғиси эшитилиши биланоқ, ёш она кўзи юмуқ ҳолда ётган ерида типирчилай бошлади. Унинг лаблари алланималар деб пичирларди, қонсиз, ёш боланики сингари юзи чидаб бўлмас азобдан буришиб кетди. У бехосдан юз берган кулфатни бошдан кечираётган эркатой болага ўхшар эди.

Доя хотин унинг алланималар деб пичирлаётган лабларига қулоғини тутди.

— Нега йиғлаяпти... нега?— деб сўради бемор, эшитилар-эшитилмас товуш билан.

Доя хотин саволга тушунмади. Чақалоқ яна чинқириб йиғлай бошлади. Беморнинг юзида қаттиқ азоб аломатлари пайдо бўлди. Юмуқ кўзларидан бир томчи ёш думалаб тушди.

— Нега, нега?— боягидек секин пичирлади унинг лаблари. Бу гал доя хотин саволга тушунди ва бамайлихотир жавоб берди:

— Бола нега йиғлаяпти деб сўраяписизми? Ўзи шунақа бўлади-да, ташвиш тортманг.

Аммо она ҳамон тинчлана олмасди. У ҳар гал бола йиғлаганда сесканиб тушар ва ғазаб аралаш бетоқатлик билан:

— Нега... бунақа... нега бунақа чинқириб йиғлайди?— дерди.

Доя хотин чақалоқнинг йиғисиди ҳеч қандай шубҳали нарса сезмади ва она ҳушидан кетиб ётгани учун алаҳлаяпти, деб ўйлади-да, уни қўйиб чақалоқ билан овора бўлди.

Ёш она жим бўлди, ҳаракат билан ҳам, сўз билан ҳам ташқарига ёриб чиқолмай турган қандайдир чуқур азоб унинг кўзларидан йирик-йирик ёш томчиларини оқизмоқда эди. Ёш томчилари қалин киприклар орасидан сизиб ўтиб, мрамардай оқариб кетган юзидан думалаб тушарди.

Балки онанинг қалби янги туғилган чақалоқ билан бирга қандайдир туганмас бахтсизлик дунёга келганини, бу бахтсизлик янги туғилган бола билан то қабргача бирга бориш учун беланчакка маҳкам ёпишиб олганини сезгандир.

Балки у, ҳақиқатан ҳам алаҳлаётгандир. Лекин қандай бўлмасин, бола кўр туғилган эди.

II

Дастлаб буни ҳеч ким сезмади. Барча чақалоқлар каби, бу бола ҳам маълум вақтгача кўзини парда босгандек атрофга хира ва маъносиз боқар эди. Кунлар бирин-кетин ўтаверди, чақалоқ бир неча ҳафталик бўлиб қолди. Боланинг кўзлари равшанлашди, кўзидаги хира парда йўқолди, қорачиғи кўринди. Лекин бола қушларнинг шўх сайрашларига ва дераза олдида тебраниб турган кўм-кўк бук дарахтларининг шитирлаган овозларига қўшилиб уйга кирган офтоб нурига ўгирилиб боқмас эди. Тузалиб анча ўзига келиб қолган она боланинг юзидаги бу ғалати аҳволини: ҳаракатсиз ва гўдакларга бутунлай ёт бўлган жиддийликни ҳаммадан олдин сезиб, ташвишланди.

Ёш жувон худди чўчиган мусичадек атрофдаги одамларга қарар ва:

— Менга айтинглар, нега у бунақа-я?— деб сўрар эди.

Одамлар бепарволик билан:

— Қанақа?— деб сўрашарди.— Ўз тенгқурларидан ҳеч қандай фарқи йўқ.

— Унга қаранглар, қўли билан алланимани ахтараяпти...

— Бола ёш, ҳали у қўл ҳаракатини кўриш сезгиси билан мувофиқлаштиролмади, — деб жавоб берди доктор.

— Нега у нуқул бир томонга қарайди? У... у кўр эмасми?— деб бирдан даҳшат билан қичқириб юборди она шубҳаланиб. Ҳеч ким уни юпата олмади.

Доктор болани қўлига олиб дарров юзини ёруққа тутди ва унинг кўзларига қаради. Доктор бир оз хижолат тортди ва бир-икки оғиз бўлар-бўлмас гап айтди-да, икки кундан кейин келаман деб, чиқиб кетди.

Она боласини бағрига босиб йиғлар ва худди ўқ еган қуш сингари типирчиларди, боланинг кўзи эса илгаригидек бақрайиб, бир нуқтага тикилиб турарди.

Доктор ҳақиқатан ҳам икки кундан кейин офтальмоскоп¹ олиб келди. Шам ёқиб, боланинг кўзига яқинлаштириб ва узоқлаштириб кўрди, боланинг кўзига тикилди, ниҳоят, хижолат билан:

— Хоним, бахтга қарши, сиз янглишмапсиз... Бола ҳақиқатан ҳам кўр, тузатишнинг иложи йўқ...— деди.

Она бу сўзларни сокин изтироб билан тинглади. Кейин секингина:

— Мен буни аллақачон билган эдим,— деди.

III

Кўр бола кичик оилада туғилди. Юқорида айтиб ўтилганлардан ташқари, бу оилада боланинг отаси билан «Максим тоға» бор эди. Уни уйдагилар ҳам, ҳатто бегоналар ҳам «Максим тоға» деб аташарди. Отанинг Жануби-ғарбий ўлкадаги мингларча қишлоқ помешчикларидан фарқи йўқ эди: у кўнгилчан ва мулойим киши бўлиб, ишчиларга яхши қарар, тегирмон қуришни ва қайта қуришни жуда яхши кўрадиган одам эди. Унинг бутун вақти шу билан ўтарди, шунинг учун ҳам уйда фақат маълум соатлардагина: тушки овқат вақтида, нонуштада ёки шунга ўхшаш пайтлардагина овози чиқиб қоларди. Шундай вақтларда у одатдагича: «Азизим, соғмисан?» дерди-да, кейин стол ёнига ўтириб тегирмоннинг дубдан ясалган ўқи ёки шестернялари ҳақида бирон сўз гапириб қўймаса, бошқа ҳеч нарса демас эди. Табиийки, унинг осойишта ва соддагина ҳаёти ўғлининг

¹ Офтальмоскоп — кўзни текширадиган асбоб.

руҳий ҳаётига кам таъсир қиларди. Бироқ, Максим тоға бутунлай бошқача одам эди. Бу ерда тасвир этилаётган воқеалардан ўн йилча илгари Максим тоғанинг ўтакетган жанжалкаш ва уришқоқлигини фақат шу атрофдагина эмас, балки Киевдаги «Контрактларда»¹ ҳам яхши билардилар. Ота фамилияси Яценко бўлган Попельская хонимнинг ҳар жиҳатдан ҳурматга сазовор бўлган оиласида бундай бебош одамнинг туғилганига ҳамма ҳайрон бўлар эди. У билан қандай муомалада бўлиш ва қайси йўл билан унинг кўнглини топишни ҳеч ким билмас эди. У панларнинг иззат-ҳурмат билан қилган хушмуомалаларига кўрс ва дағаллик билан жавоб қайтарар, деҳқонларнинг ўзбошимчалик ва кўполликларини эса кечирарди, ҳолбуки «шляхтич»ларнинг энг ювоши ҳам бундай муомала учун деҳқонни тарсаки тортиб юборар эди. Ниҳоят, бир куни, андишали кишиларнинг бахтига Максим тоға негадир австриялилардан жуда қаттиқ аччиғланиб, Италияга кетиб қолди. У ерда худди ўзига ўхшаш жанжалкаш ва бидъатчи Гарибальди² билан топнишиб олди. Пан-помешчикларнинг ваҳима билан айтишларига қараганда, Гарибальди шайтон билан оғиз-бурун ўлишармиш, ҳатто папани³ ҳам тўққиз пулга олмас эмиш. Албатта, бу йўлга кириб, Максим ўзининг беҳаловат схизматик жонига жафо қилди, бироқ «Контрактлар»да жанжал анча камайди ва кўлгина олий насаб оналар ўз ўғилларининг тақдирини ҳақида ортиқча қайғуришдан қутулдилар.

Австриялилар ҳам Максим тоғадан жуда қаттиқ газабланган бўлсалар керак. Пан-помешчикларнинг қадимдан севиб ўқийдиган газеталари «Курьерка»да босилиб чиқадиган хабарларда, баъзан ашаддий гарибальдичиларнинг номлари орасида Максим тоғанинг номи ҳам учраб турарди. Бу ҳол кунлардан бир кун панлар Максимнинг жанг майдонида оти билан бирга ағдарилганини яна шу «Курьерка»да ўқишгунигача давом этди. Бу ашаддий волинликка⁴ қарши кўп вақтдан бери тишларини қайраб юрган австриялилар уни

¹ «Контрактлар» — бир вақтлар Киевда машҳур бўлган ярмарканинг маҳаллий номи. (Автор изоҳи.)

² Гарибальди — XIX аср ўртасида Италиядаги миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси.

³ Папа — католик динининг олий руҳонийси.

⁴ Ҳозирги Волинь области назарда тутилади. (Таржимон изоҳи.)

қилич билан қийма-қийма қилишипти. (Ватандошларнинг сўзига қараганда, Гарибальди жангда қарийб биргина Максим тоғага суяниб қолган экан.)

— Ахир ўз бошини еди,— дейишди ва,— Пётр авлиё ўз ноибига атайлаб раҳмдиллик қилипти,— деб қўйишди панлар. Шу билан Максимни ўлдига чиқариб юборишди.

Бироқ, австрияликларнинг қиличи Максимнинг қайсар жонини танидан жудо қилолмаган экан, гарчи Максим қаттиқ ярадор бўлган бўлса ҳам, лекин жони танида қолган экан. Гарибальдичилар ўзларининг иззат-ҳурматга сазовор бўлган қардошини ўликлар орасидан толиб чиқишипти-да, аллақерга госпиталга юборишипти. Шундай қилиб, орадан бир неча йил ўтгач, Максим тўсатдан сингисининг уйига келиб, шу ерда қолди.

Энди унинг дуэллар билан ҳам иши йўқ эди. Унг оёғи бутунлай кесиб ташланган бўлгани учун қўлтиқтаёқ билан юрарди, чап қўли ҳам шикастланган бўлиб, фақат қўлтиқтаёқ таянишга ярарди. Ўзи ҳам анча қуюлиб ва вазмин бўлиб қолган, фақат, бир вақтлар қиличи шартта кесгани сингари тили ҳам узиб-узиб олар эди. У «Контрактлар»га бормаи қўйди, кўпчиликка ҳам жуда кам аралашар эди. Вақтини кўпинча ўзининг кутубхонасида, аллақандай китобларни ўқиш билан ўтказарди: буларнинг қандай китоб эканлигини ҳеч ким билмас эди, фақат мутлақо ҳаёсиз китоблар бўлса керак, деб ўйлашар эди. Бундан ташқари, у алланималардир ёзар, лекин унинг ёзганлари «Курьерка»да босилмагани учун, ҳеч ким унга жиддий эътибор бермас эди.

Қишлоқ уйида чақалоқ туғилиб ўса бошлаган пайтда Максим тоғанинг калта қирқилган сочларига оқ туша бошлаган эди. Ҳадеб қўлтиқтаёққа таяниб юрверганидан елкалари кўтарилиб кетган, гавдаси тўртбурчак шаклида бўлиб қолган эди. Унинг ғалати қиёфаси, қош-қовоғини солиб, қўлтиқтаёқни дўқиллатиб юриши ва оғзидан трубкасини қўймаслиги — нотаниш одамларни қўрқитарди, бу чавақланган танада оташин ва меҳрибон юрак ураётганини, қалин сочлар билан қопланган сўпоқ бошида эса толмас фикр ишлаётганини ногироннинг яқин кишиларигина биларди, холос.

Аммо яқин кишилари ҳам ўша вақтда унинг қандай масалалар устида фикр юритаётганини билмасдилар.

Улар баъзан Максим тоғанинг трубка тутатиб соатлаб қимирламай, қалин қошларини чимириб, хаёлга ботиб ўтирганини кўрардилар, холос. Ҳолбуки, баданида соғ ери қолмаган жангчи ҳаёт курашдан иборат эканлиги ва унда ногиронлар учун ўрин йўқлиги тўғрисида ўйларди. Унинг хаёлига: «Энди мен бутунлай сафдан чиқдим, фурштатни¹ бекорга эгаллаб турибман, деган фикрлар келарди. У, ўзини ҳаёт гирдобидан четга улоқтириб ташлаган ва ерга қулатилган паҳлавон деб ҳисобларди. Янчилган чувалчанг сингари тупроқ остида тўлганиб ётмоқ кўрқоқлик эмасми, голибнинг узангисига ёпишиб арзимаган ҳаётни тилаб олмоқ номардлик эмасми?»— деб ўйларди.

Максим тоға дадиллик ва совуққонлик билан мана шундай аччиқ-аламли фикрлар юритиб, бу фикрнинг яхши ва ёмон жиҳатларини ҳар томонлама муҳокама қилишда ва таққослашда давом этар экан, унинг кўз олдида дунёга ногирон бўлиб келган янги жон пайдо бўлди. Дастлаб, у кўр болага эътибор бермай юрди, лекин кейинчалик боланинг тақдири ҳам ўзининг тақдирига жуда ўхшаб тушгани учун, Максим тоғанинг эътиборини ўзига тортди.

Бир куни болага кўз қирини ташлаб, ўйчанлик билан:

— Ҳм... шундай, бу гўдак ҳам ногирон экан. Агар икковимиз бирга қўшилсак, битта бутун одам чиқиши мумкин,— деди.

Уша кундан кейин болага у тез-тез назар ташлайдиган бўлиб қолди.

IV

Бола кўр бўлиб туғилган эди. Унинг бахтсизлигига ким айбдор? Ҳеч ким! Бу ерда бировнинг «ёвуз нияти»дан асар ҳам йўқ, шу билан бирга, бу бахтсизликнинг сабаби ҳаёт ва унинг мураккаб жараёнлари ичида беркиниб ётарди. Ҳар сафар боласига кўзи тушганда, онанинг юрак-бағри эзиларди. Бундай ҳолларда у, она бўлгани учун, ўғлининг ногиронлигини ва келажакда

---

¹ Ф у р ш т а т (немисча) — ҳарбий кэрвонда хизмат қилувчилар штати.

уни қандай оғир кулфатлар кутаётганини сезиб, азоб чекарди. Лекин, бу эҳтимол, мана шу бахтсизликнинг айбдорлари — болани дунёга келтирган бизлар — ота билан онадир, деган даҳшатли фикр ҳам ёш она қалбини эзарди... Уйдагиларнинг бутун диққат маркази чиройли, лекин кўзи кўрмайдиган ана шу ёш болага қаратилган бўлиши учун, унинг арзанда бўлиб ўсиши учун, боланинг ҳар қандай истаги ҳеч сўзсиз адо этилиши учун ана шунинг ўзи етарли эди.

Агар фалакнинг гардиши ва австриялилар қиличи Максим тоғани қишлоққа, синглизининг уйига келиб туриб қолишга мажбур қилмаганда, ўз бахтсизлигидан ғазабланган ва атрофдагиларнинг ҳаммаси эрка ва инжиқ қилиб тарбиялаётган боланинг келажакда ким бўлиб этишиши номаълум эди.

Бу уйда кўр боланинг пайдо бўлиши ногирон жангчининг фикрларини аста-секин ва сездирмай бошқа томонга буриб юборди. У аввалгидек соатлаб трубкасини тутатиб ўтирар, аммо энди кўзларида чексиз дард-алам эмас, балки бола билан қизиқиб чуқур фикрга чўмганлиги сезилиб турарди. Максим тоға болани қанча кўп кузатган сари қовоғи шунча осила борар ва трубкасини баттар тортаверарди. Ниҳоят, бир куни у гапга аралашмоққа қарор қилди. У трубкасидан паға-паға тутун чиқара туриб:

— Бу гўдак мендан ҳам баттар бахтсиз бўлади. Аслида, туғилмагани яхши эди,— деди.

Ёш она бошини қуйи солди, кўзларидан оққан ёш думалаб қўлидаги тикиб ўтирган каштасига тушди.

— Буни юзимга солмасанг ҳам бўларди, Макс,— деди у оҳиста.— Буни эслатиш фойдасиз...

— Мен фақат бор гапни айтаяпман,— деб жавоб қайтарди Максим.— Менинг оёғим ва қўлим йўқ, лекин кўзим кўради. Боланинг эса кўзи кўрмайди, бир вақт келиб қўли ҳам, оёғи ҳам, иродаси ҳам ишламай қолади...

— Нима учун?

— Сўзимга қулоқ сол, Анна,— деди Максим мулойимгина.— Мен сенга аччиқ гапларни бекорга сўзлаб ўтирмас эдим. Боланинг асаблари жуда нозик. Қисман бўлса ҳам, кўрлигининг ўрнини босиш учун ўзининг бошқа қобилиятларини ўстириш учун ҳамма имкониятлари бор. Бироқ бунинг учун машқ қилиш керак, машқ

эса эҳтиёж орқасида бўлади. Болани ҳаракат қилш заруриятдан сақлайдиган беҳуда ғамхўрлик уни мукамал ҳаёт кечириш учун бўлган ҳамма имкониятлардан маҳрум этади.

Она ақлли эди. Шунинг учун ҳам боласи ҳар гал йиғлаганда ҳовлиқиб, ҳеч нарсага қарамай, унинг ёнига югуришдан ўзини тута олди. Шу гапдан бир неча ой ўтгач, бола бир уйдаи иккинчи уйга эмаклаб чиқадиган, бирон шарпани сезди дегунча диққат билан қулоқ соладиган, қўлига тушган ҳар қандай нарсаи бошқа болалардан кўра сезгирлик билан таниб оладиган бўлиб қолди.

V

Тез орада онасини юришидан, кўйлагининг қилпирашидан, ёлғиз ўзигагина маълум бўлган ва бошқаларнинг ақли етмайдиган аллақандай аломатлардан таниб оладиган бўлиб қолди. Уйда қанча кўп одам бўлмасин, улар қанақасига юрмасинлар, бола ҳамма вақт, ҳеч бир хатосиз онаси ўтирган томонга қараб борарди. Онаси уни беҳосдан кўтариб олганда ҳам, бола унинг тиззасига ўтирганини дарҳол билиб олар эди. Бошқалар кўтарганда эса у кўтарган одамининг юзларини кичкина ва нозик бармоқчалари билан пайпаслаб кўрарди ва энгасини, Максим тоғасини, дадасини ҳам дарров таниб оларди. Бегона одамнинг қўлига тушиб қолгудай бўлса, қўлчаларининг ҳаракати секинлашар эди. Бола бегона одамнинг юзини бармоқлари билан оҳиста пайпаслаб кўрарди, чеҳрасидан унинг диққат билан синчиклаб текшираётгани сезилиб турарди, у худди бармоқларининг учи билан «тикилиб қараётгандек» бўларди.

У табиатан жуда ҳам тетик ва серҳаракат бола эди, бироқ орадан ойлар кетма-кет ўтган сари кўзининг кўрлиги боланинг эндигина ўсиб келаётган мижозига тобора кўпроқ таъсир қила бошлади, боладаги серҳаракатлик аста-секин йўқола борди. У бир бурчакка тикилиб олиб, худди бирон нарсага қулоқ солаётгандек, бир неча соатлаб қимирламай ўтирарди. Уйда жимжитлик ҳукм суриб, турли-туман товушлар боланинг эътиборини ўзига тортмаган пайтларда, у худди бирор

нарса тўғрисида жиддий ўйлаётгандек кўринар, чиройли ва болаларга хос бўлмаган жиддий юзида таажжубланиш аломатлари пайдо бўлар эди.

Бунинг маъносини Максим тоға пайқади, боланинг нозик ва сезгир асаблари устун келиб, сезиш ва эшитиш сезгилари билан ўз туйғу ва таассуротларини мумкин қадар тўлароқ тиклашга тиришарди. Боладаги сезгининг ғоят ўткирлиги ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Баъзан у ҳатто рангларни ҳам бир-биридан ажрата биладигандек кўринарди. Қўлига яхши бўялган бирорта лахтак тушиб қолгудай бўлса, у ўзининг нозик бармоқчалари билан анча вақтгача пайпаслаб турар, унинг чеҳрасидан таажжуб билан тикилиб текшираётганлиги сезиларди. Аммо шундай бўлса-да, унинг фақат эшитиш қуввати кўпроқ такомиллашаётганлиги тобора яққол кўзга ташлана бошлади.

Тез орада бола уйдаги нарсаларни уларнинг овозларидан жуда яхши ажратиб оладиган бўлиб қолди: уйдагиларнинг юришини, ногирон тоғаси ўтирган стулнинг қисирлаб кетишини, онасининг қўлидаги қатим ипнинг бир оҳангда шитиллашини, девордаги соатнинг бир маромда чиқиллашини фарқ қиладиган бўлди. Баъзан девор тагидан эмаклаб кета туриб, бошқалар учун эшитилмайдиган паст овозга диққат билан қулоқ солиб қолар ва девор сатҳидан ўрмалаб кетаётган пашшага қўлини чўзарди. Пашша ҳуркиб учиб кетса, кўрнинг юзида ҳайронлик ва ачиниш аломатлари пайдо бўларди. У пашшанинг сирли равишда ғойиб бўлишига тушуна олмас эди. Бироқ, кейинчалик, буни ҳам тушунганлиги чеҳрасидан кўриниб қоларди. У пашша учиб кетган томонга юзини бурар — такомиллашган, сезгир эшитиш қуввати ҳатто пашша қанотларининг визиллаган товушини ҳам эшитарди.

Теварак-атрофда жўшқин ҳаракат қилиб турган ва жаранглаб эшителиётган бутун ёруғ дунё кўр боланинг кичкина бошига фақат товуш шаклидагина кирар, у фақат шу товушларнигина тасаввур эта оларди, холос. Товуш эшитганда чеҳраси тек қотиб қолар, ингичка бўйнини чўзиб туриб тингларди. Кўрнинг қошлари тез-тез ҳаракатга келар, чиройли, лекин кўр кўзлари унинг юзига жиддий ва аллақандай ачинарли тус бериб турар эди.

VI

Унинг ҳаётида учинчи қиш тугаб келмоқда эди. Ҳовлида қор эрир, баҳор сувлари шилдираб оқарди, касал бўлгани учун қиши билан уйда яшаб, очиқ ҳавога чиқмаган боланинг соғлиғи ҳам кундан-кунга яхшиланар эди.

Деразаларнинг иккинчи қавати кўчириб олинди, баҳор шабадаси уйга ҳам кириб келди. Ёруғ деразалардан баҳор қуёши жилмайиб боқар, дарахтларнинг ҳали япроқ ёзмаган шохлари шамолда тебранарди, узоқдан, баъзи жойларида эриб кетаётган қор оқариб турган, баъзи жойларида эса энди кўкариб келаётган кўм-кўк майсалар, аста-секин бош кўтараётган шудгорлар кўринарди. Бутун коинот тўйиб-тўйиб эркин нафас олар, баҳор ҳамманинг ҳаётига янги ва ҳаётбахш куч бағишлар эди.

Кўр бола учун эса баҳор уйга кириб келаётган шошқин шовқини билангина сезиларди. У, бир-бирини қувлашиб, тошдан тошга сакраб, юмшоқ ер бағрига сингиб оқаётган сувларнинг шилдирашини, деразанинг нарёғида дарахт шохларининг бир-бирига тегиб қисирлашини ва дераза ойналарига енгил урилишини эшитарди. Эрталабки совуқда томнинг бўғотларига осилиб музлаб қолган, энди офтобда эрий бошлаган сумалаклардан чиқ-чиқ томаётган томчилар минг хил оҳангда жарангларди. Бу садолар уйга, худди майда тошлар шарақшуруқидек тўхтовсиз кириб турарди. Баъзан мана шу товушлар ва шов-шувлар орасидан баланд осмонда учиб кетаётган турналарнинг овозлари ҳам эшитилиб қолар ва бора-бора ҳавода эриб кетгандек оҳиста йўқоларди.

Табнатнинг бундай уйғонишига тушунмай, изтироб чекиб ҳайрон бўлаётганлиги боланинг чеҳрасидан кўриниб турарди. У қошларини қаттиқ чимираб, бўйинини чўзар, диққат билан қулоқ солар, сўнгра нотаниш товушлардан гўё ҳаяжонга келгандек бирдан қўлини чўзиб онасини ахтарар, ўзини онасининг қучоғига ташлаб, маҳкам ёпишиб оларди.

— Бунга нима бўлди?— деб сўрарди онаси ўзидан ва бошқалардан.

Максим тоға боланинг юзига термилар, лекин унинг нимадан қўрққанини англай олмас эди.

Ўғлининг юзларидаги ҳайронлик ва савол аломатини англаган она:

— У тушуна олмаяпти,— дерди.

Ҳақиқатан ҳам бола ҳаяжонланар ва безовталанар эди: чунки у янги-янги товушларни эшитар, ўзига таниш бўлган товушларни бирдан таниб, аллақачон йўқолиб кетаётганига ҳайрон бўларди.

VII

Баҳор шов-шуви тинди. Офтобнинг иссиқ шуълалари остида табиат ўз иши билан тобора кўпроқ шуғуллана бошлади. Ҳаёт гўёки тобора кучга тўлган, худди ўқдек учиб бораётган поезддек олға қараб тез кетмоқда. Яйловлар кўм-кўк майса билан қоплана бошлади, ҳавода қайин дарахтининг ёқимли ҳидлари анқиди.

Болани далага, шу ерга яқин бўлган дарё бўйига олиб чиқмоқчи бўлишди.

Онаси унинг қўлидан етаклади. Уларнинг ёнида қўлтиқтаёғини дўқиллатиб Максим тоға борарди. Улар қирғоқдаги офтоб қизитиб, шамол қурутган тепалик томонга йўл олишди. Бу тепаликда қалин ўсган кўкатлар кўм-кўк бўлиб ётар, у ердан узоқ-узоқ жойлар кўринарди.

Куннинг ёруғлигидан она билан Максим тоғанинг кўзлари қамашиб кетди. Қуёш нури уларнинг юзларини иситар, баҳор шамоли эса кўзга кўринмас қанотлари билан уларнинг юзларини елиб ўтарди. Ҳавода кишини маст қилувчи алланарса сузиб юргандек туюларди. Она етаклаб кетаётган боласининг нозик қўли маҳкам қисилаётганини сезган бўлса ҳам, баҳорнинг маст қилувчи шабадаси унга шундай таъсир қилган эдики, у боласининг ҳаяжонига унча эътибор бермасди. У кўкрагини тўлдириб нафас олар ва ён-берига қарамай, илгарилар эди. Агар она ўгирилиб қараганида, боланинг чеҳрасидаги ғалати бир ифодани кўрган бўлар эди. Бола очик кўзларини қуёшга ўгириб, ҳеч нарсага туншунмай ҳайрон бўлиб борар эди. У худди сувдан олинган балиқдек, оғзини каппа-каппа очиб, тез-тез нафас оларди. Боланинг ҳайратини ифода этувчи чеҳрасида ўқтин-ўқтин шодлик аломатлари пайдо бўлар, бу шодлик чеҳрасини бир лаҳза ёритиб ўтгандай туюларди.

Сўнгра бу шодлик даҳшатга бориб ётувчи ҳайрат билан алмашинар, боланинг чеҳрасида савол аломати кўринар эди. Унинг кўр кўзларигина илгаригидек, ҳамон бир томонга бақрайиб қараб турарди.

Тепаликка чиқиб, учовлари ерга ўтиришди. Она ўғлини яхшироқ ўтқизиб қўйиш учун кўтариб олганида, бола қўрққанидан яна онасининг кўйлагига ёпишди. У худди чуқур жарликка йиқилишдан қўрққандек ўз остидаги заминни сезмаётгандек эди. Лекин она бу гал ҳам ўғлининг ҳаяжонланаётганини пайқамади, чунки ажойиб баҳор манзараси унинг бутун эътиборини ўзига жалб қилган эди.

Туш вақти эди. Қуёш мовий осмондан аста-секин ўтиб бормоқда. Улар ўтирган тепаликдан тўлиб-тошиб оқаётган дарё кўриниб турипти. Дарё музларни аллақачон оқизиб кетган, аҳён-аҳёнда сув бетида сузиб ўтаётган ва эриб кетаётган охириги муз парчалари оппоқ ямоқдай бўлиб кўринарди. Утлоқларни сув босган: сув бетида тўнтарилиб кўринган кўм-кўк осмондаги оқ булут парчалари секин-секин сузар, бояги муз парчалари сингари эриб кетаётгандай, кўздан йўқоларди. Баъзан шамол жимирлатиб кетган сув бети офтобда ялтирарди. Дарёнинг нариги томонида сўлқиллаб ётган ерлар қорайиб, узоқлардаги похол томли кулбалар, кўзга зўрға чалинадиган кўм-кўк ўрмонлар ердан буруқсаб чиқиб турган ҳовурда товланиб кўринарди. Ер худди нафас олаётганга ва ундан буруқсаб ҳовур чиқиб турганга ўхшарди.

Бутун табиат буюк бир байрамга тайёрланаётган улкан қасрдек ясанган. Аммо буларнинг ҳаммаси одатдан ташқари тўлқинланаётган, ҳайқириб, пишқириб, жаранглаб унинг вужудини янгидан-янги тасаввурлар билан тўлдираётган бу таассуротлар кўр бола учун чексиз бир зулмат эди, бола кўрмаган, билмаган бу таассуротлар унинг гўдак юрагини ачиштирар эди.

Бола, ташқарига қадам қўйиб, қуёшнинг илиқ нурлари юзига тушган ва нозик баданини иситган замоноқ, гўё атрофдаги ҳамма нарсанинг қандайдир битта марказга интилаётганини сезгандек, кўр кўзларини беихтиёр қуёш томонга тикди. Унинг учун оламда на бепоён ва тип-тиниқ олислар, на мовий осмон ва на кенг ёйилган уфқ бор эди. У фақат аллақандай моддий, илиқ бир нарсанинг юзини эркалаб силаётганини сезар эди, хо-

лос. Сўнгра муздек ва енгил, аммо офтоб шуъласидан оғирроқ бир нарса келиб, унинг юзидан бу роҳатбахш нарсани сидириб ялаб ўтиб кетарди. Уйда бола, атрофида қалал берадиган бирон нарсанинг йўқлиги туфайли, бемалол юришга одатланган эди. Бу ерда эса, уни ажойиб ва тез ўзгарувчан ғалати тўлқинлар қуршаб олди. Бу тўлқинлар уни гоҳ эркалатар, гоҳ қитиқлаб ҳузур бахш этарди. Офтобнинг илиқ шуълаларини кимдир елпий бошлар ва шамол қулоқлари ёнида ғувиллаб ўтиб, юзини, чаккаларини силаб бутун вужудини қамраб, гўё уни кўтариб аллақадарга, бола кўролмайдиган бўшлиққа олиб кетмоқчи бўлаётгандек туюларди, боланинг боши айланиб кетаётгандек бўларди. Шундай пайтларда бола онасининг қўлини янада маҳкамроқ қисиб ушлар, юраги худди уришдан тўхтаб қолаётгандек, шувиллаб кетарди.

Ерга ўтқизишганда, бола бир озгина тинчлангандек бўлди. Энди у, бутун вужудини тўлдирган ғалати туйғуларга қарамай, айрим товушларни бир-биридан ажрата бошлади. Майин ва мулойим тўлқинлар илгаригидек тўхтовсиз келиб турар, қон томирларининг уриши мана шу тўлқинлар билан бир маромда бўлгани учун, унинг вужудига ҳам кираётгандек бўларди. Бироқ энди бу тўлқинлар гоҳ тўрғайларнинг янгроқ овозини, гоҳ япроқ ёзган қайин дарахтларининг оҳиста шитирлашини, гоҳ дарёнинг эшитилар-эшитилмас шилдирашини бирга олиб келарди. Осмонда қалдирғоч қанотларини визиллатиб, гир айланиб парвоз этиши, чивинларнинг гингиллаган овози эшитилар, далада қўш ҳайдаётган ва ҳўкизларни тезроқ юришга қистаётган қўшчининг баъзан чўзиб қичқирган ғамгин овози бу товушларнинг ҳаммасини босиб кетарди.

Бироқ, бола бу товушларнинг ҳаммасини бир йўла тутиб ололмас, уларни бир-бирига қўшиб, тартибга сололмас эди. Бу товушлар боланинг қоронғи миясига аралаш-қуралаш бўлиб кирар, баъзан оҳиста, ноаниқ, баъзан эса қаттиқ ва равшан эшитиларди. Баъзида бу товушларнинг ҳаммаси бирданга оҳангсиз ва қўпол эшитиларди. Даладан эсаётган шамол ҳамон боланинг қулоғида ғувилларди, унинг назарида, тўлқинлар тез елиб келаётгандек, уларнинг ғувиллаган товушлари бошқа барча товушларни, худди кечаги куннинг хотираси сингари аллақандай бошқа дунёдан келаётган

товушларни босиб кетаётгандек бўларди. Товушлар тинган сари боланинг қалби толиқа бошларди. Юзи пир-пир қилиб уча бошлар, кўзлари гоҳ очилиб, гоҳ юмиларди, ҳаяжондан қошлари чимирилар, бутун қиёфасидан савол ёғилар, фикри ва тасаввурининг зўр бериб ишлаётгани сезилиб турарди. Янги таассуротлар билан тўлиб-тошган ва ҳали мустаҳкамланиб улгурмаган ёш мия толиқа бошлади: у атрофдан ёпирилиб келаётган янгидан-янги таассуротлар билан курашиб, уларга бардош беришга ҳаракат қилар, уларнинг ҳаммасини бирга жамлаб ўзига сингитишга, улардан ғолиб чиқишга интиларди. Бироқ гўдакнинг мияси бу вазифанинг уддасидан чиқолмас эди, чунки бундай вазифани бажариш учун унда кўриш қобилияти етишмас эди.

Турли-туман товушлар, ҳар хил жарангдор садолар ҳали ҳам бирин-кетин тизнлишиб келаверарди... Болани қуршаб олган тўлқинлар борган сари кучайиб, атрофдаги гулдираётган зулматдан чиқиб янги тўлқинлар, янги овозлар билан алмашиниб, яна ўша зулматга қайтар эди... улар болани янада тезроқ, баландроқ кўтариб, тебратар ва аллалар эди... Қўшчининг узун ва ғамгин садоси шу зулмат ичида яна бир марта янгради-да, сўнгра ҳаммаёқни жимжитлик босди.

Бола секин ингради-да, ўзини орқага, кўкатлар устига ташлади. Онаси дарҳол ўғлига ўгирилиб оқ тортиб юборди: бола кўкатда, ранги оппоқ оқарган ҳолда беҳуш ётарди.

VIII

Бу воқеа Максим тоғани қаттиқ ташвишга солди. Яқиндан бери у физиология, психология ва педагогикага доир китобларга ёзила бошлади ва бола руҳининг сирли ўсиши ва ривожланиши ҳақида фан нимаики билса, ҳаммасини ўзига хос зўр ғайрат билан ўргана бошлади.

Бу машғулоти уни борган сари кўпроқ қизиқтирар ва шу сабабдан у ҳаёт учун курашга ярамаслиги ҳақидаги, «янчилган чувалчанг сингари тупроқ орасида тўлғанмоқ» ва «фурштат» каби шум хаёллар унинг тўрт бурчакка ўхшаш бошидан аллақачон сездирмай чқиб кетган эди. Буларнинг ўрнига у, болани диққат билан

кузата бошлади, баъзан эса ширин хаёллар кексайиб борувчи қалбини элитиб қўярди. Болани кўр қилиб яратган табиат уни бошқа жиҳатлардан сийлаганлигига Максим тоға тобора кўпроқ ишонч ҳосил қила бошлади. Бола ўзига тушунарли бўлган ташқи таассуротларга жуда ҳам меҳр билан қулоқ соларди. Максим тоға ўз вазифасини: ўз фикри ва таъсири билан кўр болаинг қисматидаги адолатсизликни юмшатишдан, ҳаёт учун курашувчи жангчилар сафига, ўз ўрнига бу янги жангчини қўйиш учун бола зеҳнини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат, деб тушунди. Бу ишни ундан бошқа ҳеч ким қилолмас эди.

«Қим билади,— деб ўйларди кекса гарибальдичи,— фақат найза ва қилич билангина курашмайдилар-ку. Эҳтимол, тақдир ноҳақ ранжитган бу гўдак, вақти келганда, ўзига муносиб қурол топиб, ҳаётдан маҳрум қилинган бошқа одамларни ҳимоя қилишга чиқар, ўшанда мендай ногирон кекса солдат ҳам бу дунёда беҳуда яшамаган бўламан...»

Ҳатто қирқинчи ва эллагинчи йиллардаги эркин мутафаккирлар ҳам табиатнинг «сирли башорати» тўғрисидаги хурофотдан холи эмас эдилар. Шунинг учун ҳам қобилияти зўр бўлган бу бола ўсган сари Максим тоғада кўрликнинг ўзи «сирли башорат»нинг бир тури деган фикрнинг узил-кесил қарор топа бошлаши бежиз эмас эди. У, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг жанговар байроғига ҳозирданоқ: «Бебахтларнинг бахтсиз ҳомийси», деган шиорни ёзиб қўйди.

IX

Баҳордаги биринчи сайрдан кейин бола бир неча кунгача алаҳлаб ётди. Бола гоҳ қимирламай жим ётар, гоҳ алланималар деб довдирар, нималаргадир қулоқ соларди. Шу кунларда унинг чеҳрасида ўзига хос таажжубланиш аломатлари сира ҳам йўқолмади.

— У нималарнидир тушунмоқчи бўляпти-ю, лекин тушуна олмаяпти,— дерди ёш она.

Максим ўйга чўмган ҳолда бошини тебратиб қўярди. У боланинг ҳаяжонланишига, тўсатдан ҳушидан кетиб қолишига ҳар хил таассуротларнинг кўплиги, боланинг мияси бу таассуротларни ўзлаштира олмаганлиги сабаб

бўлса керак, деб тушунди ва аста-секин соғайиб келаётган болага бу таассуротларни ҳижжалаб тушунтиришга қарор қилди. Қасал бола ётган уйнинг деразалари зичлаб беркитилган эди. Бола соғайган сари деразаларни вақт-вақти билан очиб қўядиган бўлишди. Сўнгра болани хонама-хона етаклаб юрдилар, баъзан йўлакка, ҳовлига, боққа олиб чиқдилар. Ҳар сафар боланинг юзида ҳаяжонланиш аломатлари пайдо бўлганда, онаси уни таажжублантирган товушларни тушунтириб турарди.

— Чўпон чалаётган найнинг овози ўрмон орқасидан эшитиляпти,— дерди онаси.— Мана бу чумчуқларнинг чирқиллаши орасида тоғ чумчуғининг чирқиллаши ҳам эшитиляпти. Лайлак ўз гилдирагида¹ томоғини қоқяпти. У яқиндагина узоқ ўлкалардан учиб келди, энди эса жойига янги уя қурапти.

Бола миннатдорлик билан порлаган чеҳрасини онаси томон ўгирар, маъносига тушунган ҳолда зўр эътибор билан тинглашда давом этиб, унинг қўлини ушлаб, бошини тебратар эди.

Х

У эътиборини тортган ҳамма нарса ҳақида суриштиради, онаси ва кўпинча Максим тоға ҳар хил товушлар чиқараётган нарса ёки жониворлар ҳақида гапириб берардилар. Онасининг жонли ва равшан қилиб гапириб берганлари болада чуқурроқ таассурот қолдирарди, баъзан бу таассуротлар болага оғир таъсир қиларди. Ёш она ўзи азобланар, чеҳрасидан ғам ёғилар, ўкинч ва аламга тўлган кўзлари билан термилиб, боласида шакл ва турли ранглар ҳақида тушунча ҳосил қилишга тиришарди. Бола диққат билан тинглар, қошларини чимирар, ҳатто пешанаси тиришиб, ажин ҳам пайдо бўларди. Афтидан боланинг мияси кучи етмайдиган оғир масалани ечишга уринар, фақатгина эшитган, аммо кўрмаган нарсаларини кўз олдида гавдалантирмоқчи-ю, лекин бундан ҳеч натижа чиқмаётгандек кўринарди. Бундай

¹ Малороссияда ва Польшада лайлаклар учун узун устун ўрнатилиб, устига гилдирак боғлаб кўйилади. Лайлак шу гилдиракка уя қуради. (Автор изоҳи.)

қолларда Максим тоға қовоғини соларди, онанинг кўзлариди ёш пайдо бўлиб, бола эса диққат билан тинглагандан юзлари оқариб кетганда, Максим гапга аралашарди. У синглисидан гапни илиб олар эди-да, фақат бўшлиққа ва товушга тааллуқли тасаввурларга асослашишга ҳаракат қиларди. Шунда кўр боланинг чеҳраси тинчланарди.

Бола ўз уясида ҳадеб томоғини қоқаётган лайлак ҳақида:

— Хўш, у қанақа, каттами?— деб сўрарди.

Шу гапни айтаётганда бола қўлларини ёзиб кўрсатарди. У, бу хилда саволларни берганда одатда қўлини шундай ёзарди. Максим тоға эса керак бўлган ерда боланинг қўлини тўхтатиб, «ҳа, шундай келади» дерди. Лекин бу сафар бола ўзининг кичкинагина қулочини батамом ёзиб юборди, шунда ҳам Максим тоға:

— Йўқ, йўқ, ундан ҳам катта,— деди.— Агар уни уйга келтириб, полга қўйилса, боши стулнинг суянчигидан ҳам юқорида туради.

— Катта экан...— деди бола, хаёл суриб.— Тоғчумчуқ эса мана шунча!— У жуфтлаб турган кафтларини сал очиб кўрсатди.

— Ҳа, тоғчумчуқ шунақа кичкина... лекин катта қушлар ҳеч қачон кичкина қушлардай яхши сайрай олмайди. Тоғчумчуқ ўз овозини ҳаммага ёқтиришга ҳаракат қилади. Лайлак эса, басавлат қуш, уясида бир оёқлаб туради ва худди малайларидан аччиғланган хўжайиндек атрофга қарайди, овозини хириллашига ҳам, уни биров эшитиб қолишига ҳам парво қилмай, овозининг борича қичқираверади.

Бола бу тасвирларни эшитиб кулар, онасининг сўзларини тушуниш учун ҳаракат қилган вақтдаги толиқишларини ҳам унутиб юборарди. Лекин, шунга қарамай, онасининг сўзлари уни кўпроқ қизиқтирарди ва у, Максим тоғадан эмас, онасидан сўраб билишни афзал кўрарди.

Боланинг қоронғи мияси янгидан-янги тасаввурлар билан бойиб борди. У борган сари ўткирлашиб борувчи эшитиш қобилияти билан ўзини қуршаб олган табиатни тобора мукамалроқ била бошлади. Кўр болага бутун олам илгаригидек қоп-қора зулмат ичида эди. Бу зулмат унинг мияси устида оғир қора булутдек осилиб турарди ва гарчи бу зулмат туғилган кундан бошлаб унинг тепасида осилиб турса ҳам, гарчи бола ўз бахт-сизлигига кўникишга мажбурдек туюлса ҳам, лекин ундаги болалик табиати қандайдир бир инстинктга кўра, бу зулматдан қутулиш учун зўр бериб интиларди. Боланинг ноаниқ ёруғликка бунчалик зўр бериб интилиши унинг юзидаги борган сари ортаётган азобланиш аломатларидан яққол сезилиб турарди.

Шунга қарамай, унинг жуда хурсанд, болаларча шод бўлган пайтлари ҳам бўларди, бундай ҳоллар — боланинг ўзига таниш бўлган ташқи таассуротлар унга янги туйғулар берган, уни кўзга кўринмас оламнинг янги ҳодисалари билан таништирган пайтларда юз берарди. Буюк қудратли табиат кўр бола учун бутунлай қоронғи ва зулмат бўлиб қолмаган эди. Масалан, бир куни уни дарёнинг соҳилидаги баланд тепага олиб чиққанларида, у жуда пастдан оқаётган дарёнинг шовиллашига алоҳида диққат билан, нафасини чиқармай қулоқ солар экан, оёғининг остидан кўчиб кетган майда тошларнинг пастга думалаб кетганини эшитиб онасининг этагига маҳкам ёпишди. Шундан бери учқурликни баланд қоя остида сувнинг секин шовиллаб оқаётган товуши шаклида, ёки пастга думалаб кетаётган тошларнинг шарпаси шаклида тасаввур этадиган бўлди.

Узоқлик унинг қулоқларига бўғиқ, сўниб борувчи қўшиқ каби эшитиларди. Баҳорги момақалдиروқ осмонни гулдурашиб, бутун оламини ларзага келтирганда ва ғазаб билан бўкириб булутлар орасига кириб кетганда, кўр бола бу овозга қўрқув аралаш эҳтиром билан қулоқ солар ва юраги дукиллаб урар экан, осмоннинг нақадар кенглиги ва баландлигини тасаввур қиларди.

Шундай қилиб, товушлар унинг учун ташқи дунёни

бевосита ифодаловчи бирдан-бир асосий восита эди, бошқа йўллар билан олинган таассуротлар эшитиш орқали олинган таассуротларга қўшимча эди.

Баъзан кун қизигида теварак-атрофда жимжитлик ҳукм сурган, одамлар ҳаракати сусайган ва табиатда унинг ўзига хос осойишталик ҳукм суриб, ҳаёт секин-аста шилдираб турган пайтларда кўр боланинг чеҳрасида аллақандай ўзига хос ифодалар пайдо бўларди. Ташқи сукунатнинг таъсири остида унинг юрагидан фақат ўзи учун тушунарли аллақандай товушлар қайнаб чиқаётгандай ва бу товушларга зўр диққат билан қулоқ солаётгандай туюларди. Бундай пайтларда унга назар солган одам, унинг қалбида туғилаётган ноаниқ фикр оҳиста, лекин тобора жаранглаб эшитилаётган қўшиқдек, зўрайиб бораётганини сезарди.

II

Бола тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди. У, нимжон ва нозик бўлса ҳам, уйда эркин ва ҳатто бемалол чопқиллаб юрарди. Унинг уйда сира адашмай бемалол ва дадил юрганини, бурилиш лозим бўлган ерда бурилганини ва истаган нарсасини қидириб топиб олишини кўрган бегона киши, бу бола кўр эмас, балки узоқларга ўткир назар ташлаб, қаттиқ хаёл суриб юрган бола деб ўйларди. Аммо ҳовлида юганда, ҳасса билан ерни пайпаслаб, туртиб-туртиб қийинчилик билан қадам ташларди. Агар қўлида ҳассаси бўлмаса, йўлда учраган ҳар бир нарсани қўли билан пайпаслаб, унинг нималигини текшириб, ерда эмаклашни афзал кўрарди.

III

Ёзининг жимжит оқшоми эди. Максим тоға боғда ўтирарди. Отаси, одатдагидек, қаердадир, узоқ далада иш билан овора бўлиб юрарди. Ҳовли ва теварак-атроф жимжит эди. Қишлоқ ҳам уйқуга чўмган, қовоқхонада хизматчи ва ходимларнинг говур-ғувури ҳам босилган эди. Болани ётқизишганига ярим соатча бўлди.

Бола мудраб ётар эди. Кейинги вақтларда шундай тинч соатларда аллақандай бир хотиралар унинг ёдига

тушадиган бўлиб қолди. У мовий осмонни қандай қилиб қоронғилик босишини, юлдузлар чарақлаган осмон фониди дарахтларнинг қорайиб кўринган учларининг силкинишини, ҳовлининг атрофидаги қатор уйларнинг қорайиб кўринадиган бўғотларини, ой ва юлдуз нури билан бирга ерга кўкимтир қоронғи тушишини кўрмас эди, албатта. Бироқ бола бир неча кундан буён аллақандай жозибадор бир таассурот билан уйқуга кетар, эртасига нима бўлганини ўзи билолмас эди.

Мудроқ унинг мясани бутунлай чулғаган пайтларда, дарахтларнинг ғира-шира шитирлашлари бутунлай тинган чоғларда у, узоқда ҳурган қишлоқ итларининг овозини ҳам, дарёнинг нариги томонида сайраган булбуллар товушини ва яйловда ўтлаб юрган тойлар бўйнидаги қўнғироқчаларнинг жиринглашини ҳам ажрата олмай қолган вақтларда, бу айрим товушларнинг ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, йўқолиб кетганда, унинг назарида, битта мунтазам оҳангга уйғунлашган бу товушларнинг ҳаммаси деразадан оҳиста учиб кириб, унинг каравоти устида узоқ парвоз қилиб юргандек ғалати бир ноаниқ, лекин ажойиб тотли туйғулар бахш этгандек бўларди. Эрталаб ҳузур билан уйғонаркан, онасидан:

— Кеча... нима бўлди? Нима ўзи?— деб сўрарди.

Онаси унинг нима тўғрисида гапираётганини билмасди, болани кўрган тушлари ҳаяжонга солаётган бўлса керак, деб ўйларди. Ўғлини онасининг ўзи ётқизар, меҳрибонлик билан чўқинтирар ва боласи мудрай бошлагандагина чиқиб кетар экан, ҳеч иарсани сезмас эди. Лекин, эртасига бола, ўзини ёқимли ҳаяжонга солган алланималар ҳақида яна гапирарди:

— Бирам яхшики, ойи бирам яхшики! Бу нима ўзи?

Бу ғалати сирни билиш учун онаси бу сафар, боласининг ёнида узоқроқ ўтиришга қарор қилди. У, боласининг каравоти ёнидаги стулда ихтиёрсиз равишда тўрини тез-тез тўқиб, Петрусининг нафас олишига қулоқ солиб ўтирарди. Бола ухлаб қолгандек кўринди, бироқ бирдан қоронғида унинг оҳиста гапирган овози эшитилди:

— Ойи, шу ердამисан?

— Ҳа, ҳа, ўғлим, шу ердаман...

— Чиқиб кет, у сендан қўрқяпти, шуининг учун ҳа-

лигача келмаяпти. Мен ухлаб қолай деган бўлсам ҳам, ҳалигача ундан дарак йўқ...

Таажжубда қолган она уйқу аралаш айтилган бу ғамгин пичирлашни аллақандай бир ҳолатда тингладн... Бола ўзининг ширин ва тотли тушлари ҳақида худди реал бир нарса тўғрисида гапиргандек ишонч билан гапирарди. Шунга қарамай, она ўрнидан туриб болага энгашиб қаради, юзидан бир ўлиб, боғ томондан келиб очиқ турган деразадан қулоқ солиш мақсадида секин уйдан чиқиб кетди.

Онаси дераза олдига етиб келгани ҳам йўқ эдики, сир очилди. У бирдан жанубнинг тунги шамолига қўшилиб, отхона томондан найнинг оҳиста жаранглаб келаётган овозини эшитиб қолди. У найнинг бола мудраб кетаётган пайтига тўғри келиб қолган содда садолари унинг миясида ғоят ёқимли таассуротлар туғдирганини англади.

Унинг ўзи ҳам малорос куйининг ёқимли садоларига қулоқ солиб бир неча дақиқа туриб қолди-да, бутунлай хотиржам бўлгач, боғнинг қоронғи хиёбони бўйлаб Максим тоға турган уйга қараб кетди.

«Иохим найни яхши чалар экан. Ажабо, қўпол кўринган бу йигитнинг ҳали шундай нозик санъати бор экан-а», — деб ўйлади она.

IV

Иохим чиндан ҳам найни яхши чаларди. Скрипка чалиш унга чўт эмас эди. Якшанба кунлари қовоқхонада «Казак» ёки полякча шўх «Краковяк»ни ҳеч ким унчалик яхши чала олмас эди. Шундай пайтлар бўлардики, у бир бурчакдаги курсига ўтириб олиб, скрипкани соқоли қирилган ияги билан маҳкам қисиб, қундуз шапкасини чапаничасига орқага суриб қўйиб, камонни скрипканинг таранг торларига зарб билан уриб чалиб юборганда, қовоқхонада ўйинга тушмаган одам қолмас эди. Ҳатто Иохимга қўшилиб контробасда¹ жўр қилаётган бир кўзи кўр кекса яҳудий ҳам қизишиб кетарди.

¹ Контробас — энг йўғон овоз чиқарадиган скрипкага ўхшаш музыка асбоби.

Унинг бесўнақай «контробаси» ўзининг салмоқли, йўғон овози билан Иохим скрипкасининг оҳангдор, нозик ва енгил товушларига етиб олишга ҳаракат қилар, кекса Янкельнинг ўзи эса елкаларини учириб, ермолка кийган ялтироқ бошини ликиллатиб, бутун гавдаси билан ўйноқи, шўх музика оҳангига мос дикиллар эди. Ўйноқи, шўх музикани эшитиши биланоқ оёқларининг ўзи ўйинга тушиб кетишга одатланиб қолган оддий халқ тўғрисида нима ҳам деб бўлар эди?

Бироқ Иохим, қўшни паннинг Марья деган оқсоч қизига ишқи тушиб қолгандан бери, нима учундир, скрипканинг шўх садоларидан айниди. Дарҳақиқат, скрипка ҳам ўткир қизнинг юрагини мафтун эта олмади. Марья музикачи хохолнинг мўйловдор «башарасидан» кўра, паннинг уйида мўйловини қирдириб юрадиган камердинер немиснинг афт-ангорини афзал кўрди. Шундан бери кечқурунлари қовоқхонада ва кечки базмларда Иохим скрипкасининг овози эшитилмай қолди. Иохим скрипкасини отхонадаги қозикқа илиб қўйди, бир вақтлар астойдил кўнгил қўйиб чалиб юрган скрипкасининг энди зах отхонада ётавериб, торлари бирин-кетин чирсиллаб узилаётганига ҳам парво қилмай қўйди. Скрипканинг торлари чирсиллаб узилганда худди нола қилгандек шу қадар жаранглар эдики, ҳатто отларнинг ҳам уларга раҳми келиб, бошларини шафқатсиз хўжайин томонга буриб, кишнаб қўярди.

Иохим скрипканинг ўрнига, кўчадан ўтиб кетаётган бир тоғли карпатликдан най сотиб олди. У, найнинг ҳазин ва ёқимли товушлари ўзининг шўрпешонасига кўпроқ мос тушади, менинг поймол этилган муҳаббатимнинг аччиқ аламларини яхшироқ ифода этади, деб ўйлаган бўлса керак. Бироқ, карпатликдан сотиб олинган най унинг ишончини оқламади. Иохим ўнтача най сотиб олди, ҳар қанақасига чалиб кўрди. Учини қирқди, сувга солиб ҳўллаб, офтобда қуришиб кўрди, кейин шамолда қуришти учун ипга боғлаб бўғот тагига осиб ҳам қўйди, аммо буидан ҳеч қандай натижа чиқмади: тоғликнинг найи хохолнинг қалбига қулоқ солмади. У, куйлаш ўрнига чийиллаб юборарди, кўнгил эритувчи садо кутганда чириллар эди. Шундай қилиб, най унинг кайфиятига қулоқ солмади. Ниҳоят, тоғли саёқларнинг биронтаси ҳам яхши най ясай олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, улардан ихлоси қайтди. Шундан кейин

Иохим ўз қўли билан най ясамоқчи бўлди. У бир неча кунгача қовоғини солиб дала ва ботқоқликларда ўз дидига ёқадиган новдани қидириб юрди. Ҳар бир тол ёнига бориб новдасини бирма-бир ушлаб кўрарди, баъзиларини эса кесиб ҳам олди, лекин уларнинг биронтаси унинг дидига ёқмади. У илгаригидек қовоғи солинган ҳолда новда қидиришда давом этди. Секин жилдираб оқаётган сой ёнидан чиқиб қолди. Қўл бўлиб ётган сой суви нилуфарларнинг оппоқ гулларини секин-секин қимирлатиб қўярди, чуқур сойнинг қорайиб кўринган сатҳига эгилиб турган қалин толлар орасидан бу ерга шамол ҳам кирмасди. Иохим буталарни икки ёнга қайириб, сой ёқасига келди, бир неча дақиқа тургандан кейин, қидирган нарсасини худди шу ердан топа олишини пайқади. Пешонасидаги ажинлар ҳам йўқолиб, чеҳраси очилди. Этигининг қўнжидан қайишга боғлаб қўйилган қаламтарошини олди, толларнинг оҳиста шитирлаётган новдаларига бирпас қараб турди-да, сув бўйидаги жарлик устида ингичка ва тикка ўсиб турган бир толнинг олдига келиб тўхтади. Нима учундир толни чертиб кўрди, унинг тебранишига мароқ билан қараб турди-да, баргларнинг шилдираган овозига қулоқ солиб, бошини силкитиб қўйди.

Иохим қувонганидан:

— Худди ўзгинаси-я,— деб пичирлади ва олдин кесиб олган новдаларининг ҳаммасини сувга ташлади.

Най ҳам жуда аломат чиқди. Новдани яхшилаб қуритгандан кейин, унинг ичини қизиган темир билан тешиб тозалади, олти жойидан тешди, еттинчисини қийтиқ қилиб тешди-да, найнинг бир учини пўкак билан маҳкам бекитиб, пўкакнинг ичидан кичкина тешикча очиб қўйди. Сўнгра най бир ҳафтагача ипда осиглиқ турди, қуёшда исиб, шамолда қуриди. Шундан кейин уни пичоқ билан йўнди, ойна билан тарашлаб, бир парча қалин мовут билан яхшилаб ишқаб, пардоз берди. Найнинг юқори томони думалоқ, ўртаси силлиқ қилиб тарашланган бўлиб, унинг устига қизиган эгри темир билан ўйиб ҳар хил гул солди. Найни уч-тўрт марта чалиб кўриб, хурсанд бўлганидан бошини силкитиб, томоқ қоқди ва шошилганича найни кўрпасининг тагига бекитиб қўйди. У ўзи ясаган найни кундузги гала-говурда чалиб кўришни истамасди. Лекин ўша кун кечкурун отхонадан найнинг нозик, ёқимли ва жарангдор овоз-

лари эшитилди. Иохим ўзи ясаган найдан жуда мамнун эди. Гўёки най унинг жони-дили эди. Найдан чиққан садолар худди унинг илиқ ва мулойим қалбидан қайнаб чиқаётгандай туюлар ва унинг туйғусидаги ҳар бир ўзгариш, унинг ҳар бир қайғу-ҳасрати дарҳол бу ажойиб найда акс этгандай бўларди, ундан бирин-кетин завқ билан жаранглаб чиқаётган садолар оқшомнинг тинч қучоғида секин-аста эриб кетаётгандай бўларди.

Иохим ўз найини шу қадар севиб қолдики, уни қаёққа борса шуёққа олиб кетадиган бўлди. Кундузи отларга қарар, уларни суғоргани олиб борар, извошга қўшиб «Бекач» ёки Максимни сайрга олиб чиқарди. Баъзан бағри тош Марья яшаган қишлоқ томонга қараганда, ишқ-муҳаббат ҳасрати унинг юрагини эзарди. Лекин кеч кириш билан дунёдаги ҳамма нарсани унутарди, ҳатто қорақўз, қорақош Марьянинг қиёфаси ҳам кўринмасди. Бу қиёфа ўзининг аниқ шаклини йўқотар, Иохимнинг кўзига тумандек ғира-шира кўринар, фақат ажойиб найнинг куйларига мунгли оҳанг берарди, холос.

Уша куни кечқурун Иохим отхонада худди мана шундай куйни чалиб бутун туйғуларини най куйига бағишлаб ҳузур қилиб ётар эди. У, шафқатсиз гўзалнигина эмас, ҳатто ўзини ҳам унутиб юборган бир пайтда бирдан чўчиб ўрнidan сал кўтарилди. Куйнинг энг таъсирли ерига етганда аллакимнинг мулойим бармоқлари унинг юзини пайпаслаб ўтганини, қўлидан сирғилиб тушиб, найни пайпаслай бошлаганини сезди. Шу билан бирга, ёнида бировнинг ҳаяжонланиб тез-тез нафас олаётганини эшитди.

— Е бисмилло, ё бисмилло,— деб калима келтирди Иохим ва:— Шайтонмисан ё одам?— деб қўшниб қўйди, жинлар оралаб қолмадимикан, деб қўрқиб. Бироқ отхонанинг қия очилиб турган дарвозасидан мўралаб турган ой нури унинг янглишганини кўрсатди. Ёғоч каравоти ёнида кўр панич қўлларини унга чўзиб турар эди.

Бир соатдан кейин ухлаб ётган Петрусдан хабар олмоқчи бўлиб кирган онаси, уни ўрнида топмади. Аввал у жуда қўрқиб кетди, бироқ оналик ҳисси йўқолган ўғлини қаердан қидириш кераклигини айтиб берди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаган эди, отхона дарвозаси ёнида турган «муҳтарам пани»га кўзи тушиб, хижолат

бўлди. Афтидан, она Иохимнинг музикасига қулоқ солиб ва каравотда Иохимнинг пўстинига ўралиб, тўхтаб қолган куйни ҳамон тинглаб ўтирган ўғлига анчадан бери қараб турган бўлса керак.

V

Шундан кейин бола ҳар куни кечқурун отхонага, Иохимнинг олдига келиб турадиган бўлди. Кундуз кунлари най чалиб беришни Иохимдан сўраш унинг хаёлига ҳам келмас эди. Унинг назарида, кундузги ғала-ғовурда найнинг сокин ва нозик садоларини эшитиш ғайритабиий бир нарса бўлиб кўринарди. Аммо қош қорайиши билан Петрусь типирчилаб қолар эди. Кечки овқат ва кечки чой маҳали Петрусиинг тоқатсизлик билан кутган минутлари яқинлашиб келаётганидан дарак берарди. Бу тунги музика сеанслари онасига ёқмаса ҳам, эркатойининг уйқу олдидан отхонага, отбоқар найчининг олдига бориб, бир-икки соат музика эшитиб келишни тақиқлай олмасди. Бу соатлар боланинг ҳаётида энг бахтли онлар бўлиб қолди. Онаси кечқурунги таасуротлар ҳатто эртасига ҳам боланинг миясини банд этганини, ҳатто ўзининг эркалашларига ҳам илтифотсиз қарайдиган бўлганини сезар, тиззасида ўтириб бўйнидан қучоқлаган кезларида ҳам, Иохимнинг кечаги куйларини хаёлчанлик билан эслаганига жуда ҳам рашки келарди.

Шунда, у бундан бир неча йил бурун пани Радецкаянинг Киевдаги пансионида¹ ўқиб юрган вақтларида турли «нозик санъатлар» қаторида музика чалишни ҳам ўрганганини эслади. Сирасини айтганда, бу унча ҳам ширин хотиралардан эмас эди, нега деганда, бу хотирани эслаганида, музикадан дарс берган қари немис қиз Клапс эсига тушиб кетарди: муаллима ҳаддан ташқари ориқ, башараси совуқ ва баджаҳл эди. Бу ўтакетган заҳар қари қиз толибаларининг бармоқларини «эпчил» қилиш учун нуқул эзар, қайирар эди ва шу йўл билан қизларнинг музикага бўлган ҳар қандай орзу-ҳавасларини совитарди. Қизлар Клапснинг бундай таълим-тарбия усуллари уёқда турсин, уни кўрганлари-

¹ Пансион — ётохона ҳам бериб ўқитадиган ўрта мактаб.

даёқ турган жойларида қотиб қолишарди. Шу сабабли Анна Мнхайловна пансионни тамомлагач, ҳатто эрга теккандан кейин музика билан шуғулланишни сира ҳавас қилмасди. Ҳозир эса, отбоқар найчиинг музикасини тинглар экан, боласини ундан қизганиш билан бирга, ўз қалбида музикага аста-секин муҳаббат туйғулари уйғониб келаётганини, қари немис қизнинг сиймоси эса тобора хиралашиб йўқолиб бораётганини сизди. Натижада Попельская хоним шаҳардан пианино олдириб келишни эридан илтимос қилди.

— Ихтиёринг, жоним,— деди меҳрибон эри.— Музикани унча ёқтирмас эдинг, шекилли.

Уша куниёқ шаҳарга хат ёзилди, лекин пианино сотиб олиниб шаҳардан келтирилгунча орадан икки-уч ҳафта ўтиши турган гап эди.

Ҳолбуки, ҳар куни кечқурун отхонадан найнинг ёқимли наволари эшитиларди, бола эса, ҳатто онасидан сўрамасданоқ, ўша томонга югурадиган бўлиб қолди.

Отхонанинг ўзига хос ҳиди, қуруқ пичаннинг ёқимли иси ва хом тери қайишларнинг қўланса ҳидлари билан қўшилиб кетган эди. Отларнинг панжара орасидан тумшукларини суқиб, юлқиб олган пичанни карсиллатиб кавшаши эшитиларди. Найчи нафасини ростлаш учун тўхтаган пайтларда, боғдаги кўм-кўк дарахтларнинг шитирлаган овозлари эшитилиб турарди. Петрик музикага мафтун бўлиб тинглаб ўтирарди.

У, Иохимнинг музика чалишига халақит бермас эди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаб, икки-уч минут сукут қилган пайтларда, боланинг мафтунлиги галати бир ҳавас билан алмашар эди. У қалтираган қўллларини найга чўзиб, найни олар, лабига қўйиб пуфлаб кўрарди. Шу вақтда бола ҳовлиқиб қолиб, нафаси тиқилгани учун, найнинг овози ҳам хириллаб, секин чиқарди. Лекин Петрик аста-секин бу содда асбобнинг тилини билиб олди. Иохим унинг кичкина бармоқларини найнинг тешикларига қўйиб кўрсатар ва гарчи боланинг бармоқчалари найнинг тешикларни беркитишга кичиклик қилса ҳам, ҳар ҳолда у кўп ўтмай айрим гамма оҳанглари яхши ўрганиб олди. Шу билан бирга, унинг назарида ҳар бир нотанинг алоҳида, ўзига хос шакли ва ҳислари бордай туюлар эди. Петрик ҳар бир товушнинг қайси тешикда туришини, унинг қаердан чиқишини билиб олди. Баъзан Иохим биронта осонгина куйни чалгу-

дек бўлса, боланинг бармоқлари ҳам қимирлай бошлар эди. У ҳар бир товушнинг қайси тешикдан чиқаётганини жуда аниқ сезиб турарди.

VI

Ниҳоят, орадан роса уч ҳафта ўтгач, шаҳардан пианино олиб келишди. Хизматкорлар шаҳардан олиб келинган «музыка»ни уйга олиб кириш учун шов-шув кўтариб, ҳовлиқишиб юришганда, Петя ҳовлининг ўртасида диққат билан қулоқ солиб турар эди. «Музыка» жуда оғир бўлса керак, чунки уни аравадан туширмоқчи бўлганларида арава қарсиллаб кетди, хизматкорлар эса ҳарсиллашиб, зўр базўр нафас олишарди. Ана, улар оҳнста, битта-битта қадам ташлаб юра бошладилар. Ҳар бир қадам ташлаганларида уларнинг тепасида бир нарса гоҳ гурунглаб, гоҳ жаранглаб эшитилар эди. Бу ғалати музикани меҳмонхонага олиб кириб қўйишганда, у худди бировга ғазаб билан дўқ қилгандек, қандайдир бўғиқ товуш билан ўкириб қўйди.

Буларнинг ҳаммаси боланинг юрагига ғулғула солди, у қўрқди. Янги келган жонсиз ва шу билан бирга оғир ва сержаҳл меҳмон унинг дидига тўғри келмади. Шунинг учун у боққа чиқиб кетди ва пианинони ўрнатишганини, шаҳардан келган созловчи унинг торларини калит билан бураб, клавишларини босиб созлаганини эшитмади. Ҳамма нарса тахт бўлгандан кейингина онаси Петяни уйга чақиришни буюрди.

Венанинг энг яхши устаси ясаган асбоб билан қуролланган Анна Михайловна, содда қишлоқ найи устидан ғалаба қозонишига асло шубҳа қилмай, қувона бошлади. У энди Петя отхона билан найчини бутунлай унутиб юборади, бутун шодликни энди ўзимдан олади, деб қатъий ишонган эди. У Максим билан қўрқа-писа уйга кирган ўғлига ҳамда чет элдан келтирилган музикани эшитишга ижозат сўраб кирган ва кўзини ерга тикиб, сочини пешанасига осилтириб эшик ённда ҳижолат тортиб турган Иохимга кулиб қараб турарди. Максим тоға билан Петя кушеткага ўтиришгандан кейин, Анна Михайловна пианино клавишларини босиб чала кетди.

У пани Радецкая пансионида қари немис қизи Клапс

қўли остида жуда яхши ўрганиб олган пьесани чала бошлади. Бу пьеса жуда ғалати ва дабдабали бўлиб, бармоқларини ниҳоятда усталик билан ишлатишни талаб қиладиган қийин бир асар эди. Имтиҳонда Анна Михайловна шу куйни чалиб, ўзини, айниқса муаллимасини ҳурматга сазовор этган эди. Камгап пан Попельский панна Яценко худди ана шу қийин куйни моҳирлик билан ижро этган чорак соат ичида унга ошиқ бўлиб қолганини биров аниқ айтмаса ҳам, лекин кўплар буни сезган эди. Энди эса, ёш жувон бу қийин куйни бошқа бир ғалабани қўлга киритиш умидида чалаётган эди: у отбоқарнинг найини севиб қолган боласининг кўнглини ўзига қаттиқроқ жалб этишни истарди.

Бироқ, бу гал унинг умидлари пучга чиқди: Венадан келтирилган асбоб Украинанинг кичкинагина тол новдасига бас кела олмади. Тўғри, Вена пианиносининг кучли воситалари бор эди, у қимматбаҳо ёғочдан ясалган, торлари жуда яхши, веналик уста ҳам уни ясашда бор ҳунарини кўрсатган, товушлари ҳам минг хил эди. Лекин, Украина найининг ҳам дўстлари оз эмас эди: у ўз ватанида, қадрдон Украина табиати қўйнида эди.

Иохим пичоғи билан кесиб бағрини қизиган темир билан тешмасдан илгари, бу тол новдаси шу ерда, бола учун қадрдон бўлган сой бўйида чайқалиб турар эди. Украин найчисининг ўткир кўзлари бу новдага тушмасдан илгари жар тепасида уни Украина қуёши иситиб, Украина шамоли тебратиб турар эди. Шунинг учун келгинди музика асбоби содда най билан курашишга ожизлик қилар эди, нега деганда, бу найнинг ёқимли садолари сокин оқшом пайтида, сирли шарпалар ва уйқуга кетаётган дарахтларнинг шитирлаши орасида, қадрдон Украина табиатининг ажойиб сирли куйлари билан биргаликда кўр бола қалбига жо бўлган эди.

Пани Попельская билан Иохим ўртасида ҳам фарқ катта эди. Анна Михайловнанинг бармоқлари тез ва чаққон ҳаракат қилиши, чалган куйи анча мураккаб ва оҳангларга бой эканлиги, қари қиз Клапс ҳам ўз шогирдини бу мураккаб асбобни чалишга ўргатиш учун анча меҳнат сарф этгани тўғри. Аммо Иохимда узвий музика туйғуси зўр эди. У севарди, соғинарди, ўзининг муҳаббат ва ғам-ҳасратини қадрдон табиат билан ўртоқлашарди. Шу табиат, ундаги ўрмонларнинг шовқини, чўллардаги ўтларнинг оҳиста шитирлаши, ёшлик чоғла-

рида эшитган ва киши юрагини эзиб юборадиган қадимги қўшиқлар унга илҳом берарди.

Шундай қилиб, Венадан келган музика асбоби отбоқар найини енга олмади. Орадан бир дақиқа ўтмай, Максим тоға қўлтиқтаёғини тўқиллатиб ерга урди. Анна Михайловна акаси томонга ўгирилиб қараганда, Петрикнинг ўша биринчи баҳор кунда саёҳатга чиққанда кўкат устида беҳуш ётганидагига ўхшаб ранги ўчиб кетганини кўрди.

Иохим ачиниб болага тикилди, кейин немис музикасига жирканиб бир қараб қўйди-да, оёғидаги қўпол «этиклари» билан ерни дўқиллатиб чиқиб кетди.

VII

Муваффақиятсизликка учраган бечора она қаттиқ ҳижолат тортди, аламига чидамай йиғлади. «Асилзодалар»нинг гулдирос қарсақларига сазовор бўлган «муҳтарам пани» Попельскаянинг мағлубиятга учраши, яна кимдан денг? Ана шу оддий отбоқар Иохимдан. Унинг арзимайдиган найидан бунчалик мағлубиятга учраши унга жуда қаттиқ таъсир қилди. Концерт муваффақиятсизликка учрагандан кейин хохол отбоқарнинг илтифотсиз назар ташлаши эсига тушганда, ғазабидан юзи қипқизариб кетарди, у «жирканч малай»ни жуда ёмон кўриб қолди.

Шундай бўлишига қарамай, ўгли ҳар куни кечқурун отхонага қараб югурганда, у деразани очиб, икки қўлини иягига тираб иштиёқ билан тинглар эди. Дастлаб у, «бемаъни чириллаш»нинг фақат келишимсиз жойларинигина илиб олишга уриниб, ғазаб билан қулоқ солар эди. Бироқ, бу бемаъни чириллаш аста-секин унинг диққатини ўзига тортганини, ўйчан, мунгли куйларни завқ билан берилиб тинглай бошлаганини ҳам ўзи сезмай қоларди. Сўнгра бирдан ўзига келиб, бу оҳангларнинг жозибаси нимада, уларнинг мафтун этувчи сири нимадан иборат, деб сўрарди ўз-ўзидан. Қуёшнинг оҳишта ботиши, аста-секин қош қорайиши ва куйнинг табиат билан ҳамоҳанглиги бу масални ҳал қилиб берди.

«Ҳа, тўғри, бу ерда аллақандай махсус самимий ҳиссиёт, кишини мафтун этадиган поэзия бор, бу поэ-

зияни нота билан ўрганиб бўлмайди»,— дерди у ўз-ўзига ва мағлубиятга учраганини тан оларди.

Бу ҳақиқат эди. Бу поэзиянинг сири, аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ўтмиш билан шу ўтмишнинг шоҳиди ва инсон қалбида абадий яшовчи табиат ўртасидаги ажойиб боғланишда эди. Катта ва қўпол этик кийган, қўллари қаварган бу мужикда ана шу монандлик, табиатнинг ана шу жонли ҳиссиётлари мужассам эди.

Такаббур «пани» ана шу отбоқар малайга ён берганини ўзи ҳам сезган эди. У кўзларини сузиб турган Иохимнинг йиртиқ, кир кийимларини, ундан буруқсаб турган арава мойининг ҳидларини унута бошлади. Энди у чалинаётган куйни эшитаётганда, Иохимнинг мулойим очиқ чеҳраси, узун мўйловлари остида жилмаяётган лаблари кўз олдига келар эди. Баъзан, ёш жувоннинг яна жаҳли чиқиб, юзлари қизариб-бўзариб кетарди, бу боласининг диққатини ўзига тортиш учун курашаман деб, мана шу мужик билан жанг қилмоқ учун майдонга чиққанини, курашда «малай» ғолиб келганини сезар эди.

Боғдаги дарахтлар аёлнинг тепасида нималарнидир шивирлашар, кўкимтир осмонда юлдузлар тобора чаққаб, ер юзи тобора қоронғилашиб борар, Иохимнинг ёқимли куйлари ёш жувоннинг қалбини аллақандай қайғу-ҳасратларга тўлдирар эди. У борган сари тақдирга тан берарди-да, табиий соф ва содда поэзиянинг сирларини чуқурроқ ўргана борарди.

VIII

Дарҳақиқат, Иохимнинг ҳиссиётлари жонли ва самимий эди! Уники-чи? Наҳотки, унда шунақа ҳиссиётдан бир қатра ҳам бўлмаса? Нега бўлмаса унинг кўкси ёнади, юраги ҳаяжонланиб ўйнайди, беихтиёр кўзига ёш келади?

Ахир бу, Иохим сингари жонли ҳузур ва роҳат бера олмагани сабабли, Иохим ёнига қочиб кетувчи бахтсиз, мазлум бир кўр ўғлига оташин муҳаббат ҳисси эмасми?

У пианино чалганда, боласининг юзида пайдо бўлган азоб аломатларини эслаган эди, кўзидан қайноқ ёшлар қуйила бошлади. У бир неча марта ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийди.

Шўрлик она! Боласининг кўрлиги унинг учун ҳам абадий ва бедаво дард бўлиб қолди. Бу унинг боласига чексиз муҳаббатида, унинг куйган юраги боласининг тортган азоблари билан кўзга кўринмас мингларча иплар воситаси-ла боғланганлигида кўриниб турарди. Бошқа одам фақат аччиғланиб қўя қоладиган мана шу сабаб — яъни отбоқар найчи хохол билан бўлган рақобат — унинг учун жуда зўр ва аламли азоб манбаи бўлиб қолди.

Вақтлар онага ҳеч қандай енгиллик келтирмай ўтаверди, лекин бефойда ҳам бўлмади: у Иохимнинг найдан чиққан бу ёқимли поэзиянинг ўзига ҳам зўр таъсир этаётганини яққол сеза бошлади. Шундан кейин унинг қалбида умид пайдо бўлди. Тўсатдан пайдо бўлган бу умид таъсири остида, у пианинонинг олдига бир неча бор яқин келиб, заиф найнинг овозини босиб юбормоқ учун пианино клавишлариини қаттиқ-қаттиқ босмоқчи бўлиб, қопқоғини очар эди. Бироқ ҳар гал юраги бетламас, уят аралаш қўрқув ҳисси уни бу нарсадан қайтарарди. У ўғлининг қўрққанидан оппоқ оқариб кетган юзини, хохолнинг илтифотсиз қарашини эслар ва уялганидан қоронғида юзи қизарар, қўли эса қўрқув ва ҳавас билан пианино устида, ҳавода югурар эди...

Шундай бўлса ҳам, унинг ўзига бўлган руҳий ишончи кундан-кунга орта борарди. Кечқурунлари боласи узоқ хиёбонга ёки боққа ўйнагани чиқиб кетган пайтларда, у ўтириб пианино чалар эди. Дастлабки машқлари ўзига унча ёқмади, бармоқлари ички кайфиятига бўйсунмай пианинонинг овозлари ҳам унинг қалбидаги ҳиссиётларга мос келавермас эди. Лекин унинг кайфияти борган сари товушлар билан уйғунлаша бошлади, хохол берган сабоқ бекор кетмади. Оналик муҳаббати ва боласини нима ўзига тортаётганини тўғри сеза билиш ҳисси бу сабоқларни тезда ўзлаштиришга ёрдам берди. Энди унинг бармоқлари остидан гумбура-гумбур қўпол «пьеса»лар эмас, балки украинанинг мунгли ва ёқимли куйлари нолир ва йиғлар, бу куйлар қоронғи хоналарда янграб, она юрагини эритарди.

Ниҳоят, у очикдан-очик курашга чиқиш учун ўзида етарли журъат топди. Шундай қилиб, оқшом пайтлари хўжайин уйи билан Иохим яшайдиган отхона ўртасида ғалати бир мусобақа бошланди. Бўғотидан қамишлар осилиб турган қоронғи отхонадан найнинг ёқимли са-

доси эшитилганда, ой нури тушиб турган дарахтлар орасидан йилтираб кўринган уйнинг деразаларидан пианинонинг ёқимли жаранглаган садолари эшитилар эди.

Дастлаб бола ҳам, Иохим ҳам уйдан эшителиётган «маккор» музыкага эътибор беришмади: улар бу музикани ёмон кўриб қолган эдилар. Иохим най чалишдан ўхтагудек бўлса, бола уни:

— Э! Чалсанг-чи, чал,— деб қистар эди.

Бироқ орадан уч кун ўтар-ўтмас, Иохим най чалаётганда тез-тез тўхтайдиган бўлиб қолди. Иохим найни бир четга қўйиб пианинонинг овозини тобора диққат билан тинглай бошлади, ҳатто бола ҳам Иохимни: «Чалсанг-чи»,— деб қисташни унутиб, иштиёқ билан қулоқ соладиган бўлиб қолди. Ниҳоят, Иохим ўйчанлик билан:

— Қара, нақадар ёқимли... Жуда аломат нарса экан...— деди.

Кейин Иохим ҳамон ўша паришонхотирлик билан болани етаклади-да, боғдан ўтиб, меҳмонхонанинг очиқ деразаси томон юрди.

Иохим, «муҳтарам пани» ўз дилхушлиги учун чала-япти, бизга эътибор бермайди, деб ўйлаган эди. Лекин Анна Михайловна тўхтаган пайтларда ўз рақиби — найнинг «овози» тинганини сезгач, ўзининг ғалаба қозонганини кўриб, ўзида йўқ қувонган эди.

Шу билан бирга унинг Иохимга бўлган ғазаби ҳам тамомила йўқолди. У ўзини бахтли сезар ва бу бахт учун Иохимдан миннатдор эканлигини яхши биларди: болаи қандай қилиб яна ўзига оғдириб олиш йўлини унга ўша Иохим ўргатди. Агар боласи энди ўз онасидан дунё-дунё янги таассуротлар олаётган бўлса, бунинг учун онаси ҳам, боласи ҳам ўша найчи мужикдан, ўз устозларидан миннатдор бўлишлари керак.

IX

Ишлар юришиб кетди. Эртасига бола оҳиста юриб меҳмонхонага кирди: у бу ерда шаҳардан келган ва унга ёт кўринган баджаҳл ва бақироқ меҳмон келиб қўнган кундан бери сира кирмаган эди. Эндиликда бу меҳмоннинг кечаги куйлари болани ўзига тортган ва унинг пианинога бўлган муносабатини ўзгартган эди. У пианино турган ерга келганда тортинчоқликдан асар ҳам қолмади, пианинодан бир неча қадам нарида тўх-

тади-да, қулоқ солди. Меҳмонхонада ҳеч ким йўқ эди. Онаси нариги хонада нафасини чиқармай боласининг ҳар бир ҳаракатини, асабий чеҳрасидаги ҳар бир ифодани қувонч билан кузатиб, диванда кашта тикиб ўтирар эди.

Бола анча наридан туриб қўлини чўзиб пианинонинг силлиқ қопқоғини ушлаб кўрди-ю, дарров орқасига тисланди. Бир-икки марта шу ҳаракатни такрорлагач, яқинроқ келди-да, пианинонинг ҳаммаёғини пайпаслаб диққат билан текшира бошлади, оёқларини ушлаб кўриш учун энгашди, атрофидан айланиб чиқди. Ниҳоят, унинг қўллари пианинонинг силлиқ клавишларига тегди.

Пианино торларидан чиққан сокин овоз ҳавода секин янгради. Бола онасининг ўйлашича, аллақачон сўниб бўлган товуш тўлқинларига анча вақтгача қулоқ солиб тургач, зўр диққат билан бошқа клавишни босди. Сўнгра ҳамма клавишларни бирма-бир босгач, пировардида энг юқори овоз чиқарадиган клавишга етди. У ҳар бир товушга анча вақтгача қулоқ солиб турарди, бу товушлар бирин-кетин жаранглаб эшитилгач, ҳавода тўлқинланиб, оҳиста сўниб кетарди. Кўр боланинг юзида диққат билан бир қаторда ҳузур ифодалари ҳам акс этарди, афтидан, у ҳар бир товушни завқ билан тингларди. Унинг бу айрим товушларга диққат билан қулоқ солиши, унинг артистлик қобилиятига эга эканидан дарак берарди.

Аmmo бундан ташқари, кўр бола ҳар бир товушга ҳам яна қандайдир айрим равишда эътибор бергандай бўларди. У ингичка товуш чиқарадиган клавишларни босганда шўх ва жарангли садо янграб эшитилса, унинг чеҳраси очилар ва бу товушларни осмонгача кузатаётгандек, бўйинини чўзиб қулоқ солиб турарди. Аксинча, зўрға эшитиладиган йўғон товуш оҳиста жаранглаб эшитилганда, ерга энгашиб қулоғини тутарди, унинг назарида бу паст ва йўғон товуш ер устига тарқалиб, полнинг устига ёйилиб, уйнинг бурчакларига сингиб кетаётгандек туюларди.

Х

Максим тоға бунақанги музика тажрибаларига анча бепарво қарарди. Шуниси қизиқки, боланинг музикага

Бўлган ҳаваси инвалидда якки хил туйғу уйғотди. Бир томондан, боланинг музыкага бу қадар берилиб кетиши, унинг музыкага бўлган қобилиятини, шу билан бирга, унинг келажакда ким бўлиб етишажагини кўрсатар эди. Иккинчи томондан, бу фикрга кекса солдатнинг қалбида ноаниқ ўксиниш қўшилди эди.

«Албатта, музыка ҳам яхши нарса, у ҳам халойиққа яхши таъсир қиладиган кучли восита, деб ўйларди Максим.— Кўр ўз атрофига юзларча олифта ва бойвуччаларни тўплаб, уларга ҳар хил... «вальс» ва «ноктюрн»¹ларни чалиб беради, улар эса рўмолчалари билан кўзёшларини артадилар. (Тўғриси айтганда, Максимнинг музыка соҳасидаги маълумоти «вальс» ва «ноктюрн»лардан нарига ўтмас эди.) Афсуски, менинг ниятим бошқа эди, лекин иложим қанча! Бола кўр, майли, ҳаётда нимага қобил бўлса, шунга эришсин. Ҳар ҳолда, ашулачи бўлса, дуруст бўлармиди, дейман-да. Ашула ҳаммага ҳам таъсир қилади. Ашула образлар яратади, мияда фикр, қалба жасорат туғдиради».

Бир кун Максим бола кетидан Иохимнинг отхонасига кириб:

— Ҳой, Иохим! Шу ҳуштак чалишингни ҳеч бўлма-са бир нафас тўхтат! Бу кўча болаларига ёки даладаги подачи болага ярашади. Марьянинг ишқида мажнун бўлиб қолган бўлсанг ҳам, ҳар ҳолда сен кап-катта одамсан-ку! Уялсанг бўлмайди! Қиз ташлаб кетди деб намунча шалвилламасанг! Худди қафасга тушган беданадек, эртадан-кечгача сайраганинг-сайраган-а!— деди.

Иохим, паннинг узундан-узоқ ўғит-насихатини тинглар экан, Максимнинг сабабсиз газабланишидан қоронғида кулимсираб турарди. Фақат паннинг болалар ва подачилар ҳақида айтган гаплари Иохимга сал алам қилди.

— Ундай деманг, пан,— деди Иохим.— Подачи бола уёқда турсин, Украинанинг ҳеч қайси подачисиди ҳам бунақанги найни тополмайсиз... Уларники най эмас, шунчаки бир ҳуштак, бу бўлса... Мана, бир эшитиб кўринг-а.

У, бармоқлари билан найнинг ҳамма тешикларини

---

¹ Ноктюрн — кичик лирик музика асарининг бир тури.

бекитиб октава икки оралиғидаги тонни олди-да, баралла чиққан товушлардан ниҳоятда шодланди. Максимнинг аччиғи чиқиб, тупурди.

— Туф-ей, падарнигга қусур! Бутун ақлдан ажралипти, бу йигит! Найингни бошимга ураманми? Найинг ҳам, хотинлар ҳам, сенинг Марьянги ҳам, ҳаммаси бир гўр. Ундан кўра, агар билсанг, қадимги яхши ашулардан айтиб берсанг-чи!

Максим Яценко малоросслардан бўлиб, мужиклар ва қароллар билан яхши муомалада бўларди. У кўп бақирар ва сўкар эди-ю, лекин озор бермас эди, шунинг учун ҳам одамлар уни ҳурмат қилар ва у билан бемалол сўзлаша берардилар.

— Нима бўпти?— деб жавоб берди Иохим, пanning таклифига жавобан.— Бир вақтлар ашула айтишда бошқалардан қолишмасдим. Балки бизнинг мужикча ашуламиз ҳам сизга ёқмас?— деб суҳбатдошига киноя қилди.

— Бемаъни валдирашингни қўй,— деди Максим.— Агар одам ашулани яхши айта билса, найни яхши ашула билан тенглаштириб бўлмайди! Қани, Петрусь, Иохимнинг ашуласини эшитайлик-чи! Лекин, бу ашулани тушунармикансан?

— Бу «малайлар»нинг ашуласими?— деб сўради бола. Мен «малайлар» гапини тушунаман.

Максим хўрсинди. У романтик эди, бир замонлар янги эркин ҳаётни хаёл қилиб юрар эди.

— Вой болаи нодон-ей! Бу «малайлар»нинг ашуласи эмас... Бу қудратли, эрксевар халқ қўшиғи. Онанинг боболари бу қўшиқларни Днепр даштларида, Дунай ва Қора денгиз бўйларида куйлаганлар... Сен буни бир кун катта бўлганигда тушуниб оларсан,— деди у ўйчанлик билан.— Лекин мен бошқа нарсадан қўрқаман.

Ҳақиқатан ҳам Максим, боланинг бошқа бир нарсани тушунмаслигидан қўрқар эди. У, қўшиқда куйланган эпоснинг ёрқин образлари кишига таъсир қилиши учун, албатта, буларни кўрувчи кўз бўлиши шарт, деб ўйларди. Максим боланинг қоронғи босган мияси халқ поэзиясининг тасвирий тилини ўзлаштиролмади, деб қўрқар эди. У, Украинада ўтган қадимги машҳур қўбuzчи ва бандуристларнинг кўпчилиги кўрлар эканини унутган эди. Шўрпешана ва ногиронлик садақа ҳамда ҳайр-эҳсон сўраб тиланчилик қилишга, кўча-кўйларда

лира ёки бандура¹ чалиб юришга мажбур қилгани ҳам рост. Бироқ, уларнинг ҳаммаси ҳам тиланчи ва дағал овозли хониш қилувчилар эмас, уларнинг ҳаммаси ҳам қариб кўздан қолган ожиз кишилар эмас эдилар. Сўқирлик — ёруғ дунёни қора парда билан тўсиб турарди, бу парда, албатта, мияни қоплаб, унинг ишини оғирлаштиради, лекин ҳар ҳолда, ирсий таассуротлар ва бошқа йўллар билан олинадиган таассуротлар туфайли, мия гарчи зулматда бўлса ҳам, ғамгин, қайғули ва қоронғи, аммо ўзига хос поэзияга эга бўлган дунёни вужудга келтиради.

XI

Максим билан бола пичан устига ўтиришди. Иохим эса сўрига чиқиб ёнбошлади (бу ҳолат унинг артистлик кайфиятига кўпроқ мувофиқ келарди), бир оз ўйлагач, ашула айта бошлади. Тасодифанми ёки инстинктининг сезгирлигиданми, ҳар ҳолда танлаган қўшиғи айни муддао эди. Қўшиқ тарихий манзараларни тасвирларди:

Ой, там на горі, тай женці жнуть².

Бу ажойиб халқ қўшиғини моҳир ашулачи оғзидан эшитган одамлар хотирасида тарихий ёдгорликларнинг баланд овоз билан чўзиб айтиладиган ғамгин, қадимий куйи яхши сақланган бўлса керак. Бу қўшиқ қонли жанглар ва қаҳрамонликларни тасвирламайди. Бу қўшиқ казак йигитининг гўзал ёри билан хайрлашувини ҳам, жасоратли ҳужумни ҳам, қайиқларда мовий денгиз ва Дунайни кезишни ҳам тараннум этмайди. Лип этиб ўтиб кетган ширин хаёл, тарихий ўтмиш тўғрисида хотирадан бир парча сифатида украиналик кишининг қўққисдан эсига тушиб кетган бу қўшиқ фақат бир манзара эди. Аллақачонлари йўқ бўлиб кетган қадрдон ўтмишни эслатувчи бу туман каби хира ва ёқимли манзара ҳозирги роҳатсиз ва ҳузур-ҳаловатсиз кунларда бирдан кўз олдига келди. Қадрдон ўтмиш ғойиб бўлиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳали батамом йўқолмаган! Қа-

¹ Лира, бандура — Украина чолғу асбоблари.

² Вой, ана қирда ўроқчилар ғалла ўрмоқда.

закларнинг жасади кўмилган баланд тепа қабрлар ана шу ўтмишнинг шоҳидлари бўлади. У ерда ярим кечада оловлар ёнади, ииграган овозлар эшитилади. Халқ достони ва замон ўтиши билан йўқолиб кетаётган халқ қўшиги ҳам ана шуни куйлайди.

Ой, там на горі, тай женці жнуть.
А по-під горою, по-під зеленою
Козаки ідуть!..
Козаки ідуть!..

Қирларда ўроқчилар ғалла ўрмоқда. Ям-яшил қирлар этагида казаклар келмоқда.

Максим Яценко ғамгин қўшиқни зўр қизиқиш билан тинглади. Қўшиқнинг мазмунига жуда мос тушган бу ёқимли оҳанг, гўё уфқда ботиб бораётган қуёшнинг заррин нурлари остида ялтираб кўринган ана шу манзарани унинг кўз олдида гавдалантирди. Тинч далаларда ва кўм-кўк қирларда, экинзорларда ўроқчилар қадларини букиб ғалла ўрмоқдалар. Пастда отрядлар бирин-кетин ўтиб бормоқда, водийнинг кечки сояларида аста-секин кўздан ғойиб бўлиб бормоқда.

По переду Дорошенко
Веде свое військо, військо запорожське
Хорошенько¹.

Ўтмиш ҳақида қўшиқнинг чўзиқ садолари тўлқинланади ва зулмат ичидан янгидан-янги одамларни чақириш учун жаранглайди ва охири оҳиста сўнади.

XII

Бола қўшиқни жуда ғамгин ва хафалик билан тинглади. Ашулачи, тепаликда ғалла ўраётган ўроқчилар ҳақида куйлаганда, Петрусь дарҳол ўзига таниш бўлган тепаликни тасаввур қиларди. У тепаликни пастда, тошга урилиб оқаётган тўлқинларнинг узоқдан шовуллаган овозларидан таниди. У ўроқчилик нима эканини ҳам билади, ўроқларнинг жаранглашн, ўрилган ғалларнинг шилдираб ерга ётиши қулоғига эшитилиб туради. Ашулачи тепалик тагида нималар бўлаётганини

¹ Олдинда Дорошенко ўз лашкарини, Запорожье аскарларини бошлаб бормоқда.

куйлаганда, кўр боланинг хаёли дарров тепаликдан пастга, водийга кўчарди...

Уроқларнинг жаранглашн тинди, лекин бола ўроқчиларнинг тепаликда қолганликларини билади, уларнинг овозлари эшитилмаслигига тушунади, чунки тикка қоя тагида туриб, шовуллаган овозни эшитган қарағай дарахтлари каби, бу тепалик ҳам жуда баланд. Пастдан, дарё бўйидан отларнинг дупури эшитилади. Отлар жуда кўп, уларнинг овози қоронғида, тепалик тагидан гуриллаб эшитилмоқда. «Келаётган казаклар» ана шулар.

У казакнинг ҳам нима эканлигини билади. Аҳён-аҳёнда кўрғонга кириб юрадиган қари — Хведько чолни ҳамма «кекса казак» деб атарди. У кўпинча Петрусни тиззасига ўтқазарди-да, қалтироқ қўллари билан сочларини силаб, эркалатарди. Бола ҳам одати бўйича, чолнинг юзларини пайпаслаб силаб кўрганда, ўзининг нозик ва сезгир бармоқлари билан унинг юзини чуқур ажин босганини, осилиб тушган узун мўйловларини, чўккан юзларини, юзидан оқиб тушаётган қарилик кўз ёшларини сезарди. Чўзиб айтилаётган қўшиқни эшитганда, у пастда, тепалик тагида худди мана шу Хведькога ўхшаган «казаклар»ни тасаввур қилар эди. Боланинг назарида, улар Хведько каби қари, букчайган, соқоллари пахмоқ, юзлари буришган отлиқ казаклар эди. Ана, улар қоронғида аста-секин келишяпти ва нима учундир Хведькога ўхшаб йиғлашяпти, бунинг сабаби эҳтимол, Иохим айтган қўшиқнинг — ёш хотинини ташлаб жанговар сафарга кетаётган «беғам казаклар» ҳақидаги қўшиқнинг узоқ ва ғамгин садолари ҳамон тепалик устида ҳамда бутун водийда жаранглаб турганидир.

Бола кўр бўлса ҳам, лекин унинг ўткир сезгилари қўшиқнинг поэтик образларини яхши тасаввур эта олишини Максим бир қарашдаёқ пайқаб олар эди.

У Ч И Н Ч И   Б О Б

I

Максим ўрнатган тартибга кўра, бола иложи бўлган жойда ўз ҳолига қўйиб берилди, бу эса энг яхши натижалар берди. Бола уйда ўзини жуда эркин сезар, ҳам-

ма ерда ўзи бемалол юрар, хонасини ўзи йиғиштирар, ўйинчоқлари ва бошқа нарсаларни тартиб билан сақлар эди. Бундан ташқари, Максим боланинг ҳолига яраша жисмоний тарбия билан ҳам шуғуллантирди: боланинг ўзига хос гимнастикаси бор эди, олти ёшга қадам қўйганда Максим унга битта хушбичим, ювош тойчоқ олиб берди. Онаси, дастлаб, кўр боланинг от миниб юра олишига кўзи етмасди ва акасининг бу ишини тентакликдан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблади. Лекин инвалид ўзининг бутун нуфузини сафарбар қилди, натижада орадан икки-уч ой ўтгач, Петрусь Иохим билан бирга бемалол от чоптириб юрадиган бўлди, фақат муюлишларга келгандагина Иохим уни огоҳлантириб қўярди.

Шундай қилиб, унинг кўрлиги жисмоний жиҳатдан тўғри тарбиялашга ҳалал бермади, бундан ташқари, кўрликни боланинг руҳий табиатига таъсири анчагина сусайтирилди. У ёшига нисбатан новча ва қотма, келишган, бир оз нурсиз чеҳрасининг бичими нозик ва маънодор эди. Қоп-қора сочлари чеҳрасини янада оқартириб кўрсатар, катта, қора ва камҳаракат кўзлари одам диққатини тортувчи бир ифода берар эди. Қоши тепасида пайдо бўлган ингичка ажин бўйнини бир оз олдинга чўзиш одати, аҳён-аҳёнда чиройли чеҳрасида пайдо бўладиган ғамгинлик ифодаси — кўрлигини кўрсатувчи аломатлар шугина эди. У таниш ерда сира янглишмай, дадил юрарди, шундай бўлса-да, ундаги табиий ғайратнинг бўғилиб турганлиги ва вақти-вақти билан чеҳрасида асабийланиш аломатлари пайдо бўлгани сезилиб турарди.

II

Эшитиш орқали ташқи дунёдан таассурот олиш кўр бола учун энди бирдан-бир восита бўлиб қолди. Товуш унинг учун бирдан-бир фикр манбаи, бутун ақлий фаолиятнинг дастаги бўлиб қолди. У қўшиқларнинг маҳлиё қилувчи ёқимли оҳангларини тингларкан, дарров ёдлаб олар, уларнинг мазмунлари билан танишар, уни ўзича ғамгин, хурсанд ёки ўйчан оҳангларга кўмар эди. У атрофидаги табиат товушларига янада синчиклаб қулоқ солар ва улардан олган ғира-шира таассуротларини ўзига таниш бўлиб қолган товушларга қўшар, баъзан бу товушларни умумлаштириб, шундай куйга со-

лардикн, бундай қулоққа ўрнашиб қолган куй қаерда тамомланиб, шахсий ижодиёти қаерда бошланишини ажратиб олиш қийин эди. Иккаласи бир-бирига шундай чамбарчас боғланиб кетар эдики, унинг ўзи ҳам қўшиқларда бу икки нарсани ажратиб ололмас эди. Онаси пианинода ўргатган нарсаларининг ҳаммасини дарҳол ўрганиб оларди, лекин Иохимнинг пайини ҳам яхши кўрарди. Пианино товушга бой, овози тўлиқ ва жараглаб чиқарди, аммо у уйда турарди, найни эса далага ҳам олиб кетиш мумкин. Найнинг ёқимли садолари даланинг эркин нафасига шу қадар қўшилиб кетардики, баъзан, бу садоларни узоқлардан шамол учириб келтираётганими ёки унинг ўзи найда чалаяптими, билмай қоларди.

Музикага бундай қаттиқ берилиб кетиши унинг фикрини ўстиришда асосий восита бўлиб қолди, музика — унинг ҳаётини тўлдирад ва янгилаб турарди. Максим, болани ўз она юртининг тарихи билан таништириш учун музикадан фойдалана бошлади ва бу тарих кўр боланинг хаёлида товушлар орқали гавдаланиб кўринди. Бола қўшиқлар тингларкан, уларнинг қаҳрамонлари билан, бу қаҳрамонларнинг тақдири ўз ватанининг тақдири билан танишишга қизиқар эди. Адабиётга бўлган ҳаваси ҳам ана шундан бошланди. Бола тўққиз ёшга қадам қўйганда, Максим унга дарс бера бошлади. Максимнинг яхши дарс бериши болага ёқиб қолди (бунинг учун Максим кўрларни ўқитиш усулларини обдан ўрганиб чиққан эди). Бу дарслар боланинг аҳвол-руҳиясига янги элемент киритди, ғира-шира сезиладиган музикавий ҳиссиётлар равшан ва аниқроқ сезила бошлади.

Шундай қилиб, боланинг бекорчи вақти қолмади, ташқи таассуротлар камлик қилади деб бўлмас эди. У соғлом болалар сингари тўлиқ ҳаёт кечирар эди. У ўзининг кўрлигини сезмаётгандай ҳам бўларди.

Шунга қарамай, унинг табиатида болаларга хос бўлмаган аллақандай ғамгинлик аломатлари сезилиб турарди.

Максим бунинг сабаби болалар билан бирга бўлмаслиги деб ўйлар, бу етишмовчиликни тўлдиришга ҳаракат қиларди.

Кўрғонга чақириб келтирилган қишлоқ болалари тортинар, эркин ўйнаша олмас эди. Нотаниш ва бегона шароитга тушиб қолишларидан ташқари, «панич»нинг

кўрлиги уларни ҳижолат қилар эди. Улар, Петрусга қўрқиб-писиб қарашар, бир ерга ғуж бўлиб олиб жим туришар ёки бир-бировлари билан пичирлашиб сўзлашардилар. Болаларни далада ёки боғда ёлғиз қолдиришганда эса, улар ўзларини эркин ҳис этар, ҳар хил ўйинлар ўйнашиб шўхлик қилишарди, лекин кўр бола ҳамма вақт бир чеккада қолиб кетар, ўртоқларининг тўполонларини маъюс бир ҳолда тинглаб ўтирарди.

Баъзан Иохим болаларни атрофига тўплаб, уларга ҳар хил эртақлар айтиб берарди. Ҳар хил тентакнома шайтонларни, айёр алвастиларни ва жинларни яхши биладиган қишлоқ болалари ҳам ўз билган-эшитганларини сўзлаб, Иохимга қўшимча қилишарди, умуман бу суҳбатлар қизгин ўтарди. Кўр буларни зўр иштиёқ билан қизиқиб тингларди, лекин камдан-кам куларди. Афтидан, унга жонли тилдаги юмор унчалик тушунарли бўлмаса керак, чунки Петрус эртақчининг кўзлари кулиб туришини, юзидаги ажинларнинг ҳаракатга келишини, мўйловларининг қимирлаб туришини кўрмас эди.

III

Тасвир этилаётган вақтдан сал илгари қўшни именида янги «посессор»¹ пайдо бўлди. Ҳатто энг ювош пан Попельский билан ҳам тез-тез уришиб турадиган илгариги қўшни ўрнига, энди кекса Яскульский хотини билан кўчиб келган эди. Икковининг ёшини бирга қўшганда юзга етса ҳам, улар яқиндагина турмуш қурган эдилар, чунки пан Якуб ижарага имение олиш учун анча вақтгача пул жамғара олмади, шу сабабдан бировларникида хўжалик мудирини бўлиб ишлаб юрди. Пани Агнешка эса бахтиёр дақиқалар келишини кутиб, графиня Потоцкаянинг уйда фахрий «ходима» бўлиб ишлади. Бахтиёр дақиқа келиб, куёв билан келин қўл ушлашиб костёлга² борган вақтда куёвнинг сочлари ва

¹ Жануби-ғарбий ўлкада именини ижарага қўйиш кенг тарқалган бўлиб, ижарачи (маҳаллий тилда: «посессор») именини бошқариб туради. У имение эгасига маълум миқдорда ҳақ тўлагандан кейин, оз ёки кўп даромад олиш унинг шахсий ҳаракатига боғлиқ бўлади. Автор изоҳи.)

² Черков.

мўйлови мош-гуруч бўлиб қолган, келинини уялганидан лоладек қип-қизарган юзи атрофидаги сочлари ҳам оқара бошлаган эди.

Бироқ, бу ҳол уларнинг бахтиёр яшашларига ҳалал бермади, қариликда келган бу муҳаббатнинг самараси ўлароқ бир қизча туғилди, бу қизча кўр бола билан деярли тенгдош эди. Қариган чоғларида уй-жойли бўлиб, бировники бўлса ҳам ҳар ҳолда ўзларини тўла ҳуқуқли хўжайин ҳис қилган чолу кампир неча йиллар «бировларникида» тортган азоб-уқубатлари эвазига эндиликда ўзларини ардоқлаб, тинч ва осойишта ҳаёт кечира бошладилар. Илгари ижарага олган имениелари анча қимматга тушган эди, шунинг учун арзонроқ имение топишга тўғри келди. Лекин, бу ерда ҳам улар ўзларича ҳаёт кечира бошладилар. Яскульская уйнинг бир бурчагига баҳмалга ўралган иконалар қўйди. Тол новдалари ва қаттиқ бўрон турганда ёқиладиган ёки ўлаётган касалнинг қўлига тутқазиб қўйиладиган шамлар, аллақандай гиёҳ ва илдизлар солинган халталар ҳам шу бурчакда турарди. Пани Яскульская эрини ва қишлоқ халқини ана шулар билан даволар эди. Бу гиёҳларнинг аллақандай ёқимли ҳиди бутун уйни тутиб кетганди. Бу ҳидлар ҳар бир одамда шу озода уй ҳақида, унинг тинч ва осойишталиги ҳақида, у уйда бизнинг замонамиз учун гайритабиий гинч ҳаёт кечираётган чолкампир тўғрисида яхши хотиралар қолдирарди.

Чол-кампир тарбиясида биринчи кўришдаёқ ўзининг жиддийлиги билан ҳамманн ҳайратда қолдирадиган узун, сариқ сочли, кўккўз, яккаю-ягона қизча ўсмоқда эди. Ота-онанинг қариликда келган сокин муҳаббати қизнинг сермулоҳазалигида, вазмин ҳаракатларида, ўйчанлигида ва кўккўзларининг теранлигида акс этгандек кўринарди. У ҳеч қачон бегоналардан ётсирамас, бодалар билан танишишдан қочмасди, улар билан баравар ўйнаб кетаверарди. Лекин қиз буларни шу қадар камтарлик ва самимият билан қилар эдики, гўёки буларни шахсан ўзи учун эмас, балки ана шу ўртоқлари учун қилаётгандек кўринарди. Ҳақиқатан ҳам, у ёлғиз юрганда ҳам зерикмас, ўзи ўйнаб, гул териб, қўғирчоғи билан суҳбатлашиб юрар эди ва бударнинг ҳаммасини шу қадар жиддийлик ва салмоқ билан қилар эдики, олдингида гўдак қизча эмас, балки кичкинагина аёл тургандек туюларди.

Кунлардан бир кун Петрик дарё бўйидаги тепаликда ёлғиз ўтирарди. Қуёш ботиб борар, атроф жимжит эди, фақат қишлоққа қайтиб келаётган поданинг маъраши узоқдан эшитилиб турарди. Бола най чалишдан эндигина тўхтаб, майса устида ётар ва ёз оқшомида лаззатланиб мудрарди. У мудрай бошлаган эдиямки, кимнингдир енгил қадам товуши унинг уйқусини қочириб юборди. У ранжигансимон тирсагига тиралиб қаддин кўтарди-да, қулоқ солди. Оёқ товуши тепаликнинг ёнбағрига келганда тўхтади. Бу қадам ташлаш унга нотаниш эди.

Шу пайт тўсатдан бир ёш қизчанинг:

— Ҳой бола! Бу ерда ҳозир ким най чалди, билмайсанми?— деган товушнинг эшитди.

Кўр бола ёлғиз ўтирганида олдига биров келишини ёқтирмас эди. Шунинг учун ҳам у саволга истар-истамас:

— Мен эдим...— деб жавоб берди.

Унинг жавобини эшитган қизча ҳайратланиб: «Вой!» деб юборди-да, шу ондаёқ соддадиллик билан:

— Жуда яхши чаларкансан!— деди.

Кўр бир нафас индамай турганидан кейин:

— Нега кетмаяпсиз?— деб сўради, кутилмаган ҳамсухбат қизчанинг ҳамон жойида турганини пайқаб.

— Нимага мени ҳайдайсан?— деб сўради қизча, соф ва самимий ажабланган оҳангда.

Бу болаларга хос сокин товуш кўрнинг қулоқларига ёқимли эшитилса ҳам, у аввалги оҳангда:

— Мен олдимга биров келишини ёқтирмайман...— деди.

Қизча кулиб юборди.

— Буни қара-я!.. Ҳамма ер сеникимн, одамларнинг юришини тақиқлашга ҳақнинг борми?

— Ойим, менинг олдимга ҳеч ким келмасин деб буюрган.

— Ойинг-а?— деб ўйчанлик билан сўради қизча.— Менинг ойим дарё бўйида юришимга рухсат берган...

Болани ҳамма эркалатиб юборгани учун, бошқаларнинг бу хилда қаршилиқ кўрсатишини ёмон кўрар эди. Унинг чеҳрасида ғазаб аломатлари пайдо бўлиб, асабийлашди, қаддини кўтариб, ранжиган товуш билан:

— Кетинг, кетинг, кетинг!. — деди.

Агар шу маҳал қўрғондан болани чойга чақираётган Иохимнинг овози эшитилмаганда, бу воқеа нима билан тамом бўлиши номаълум эди. Петрик тепаликдан гириллаб тушиб кетди. Орқасидан қизчанинг аччиғи келиб:

— Вой, ёмон бола экансан!— дегани эшитилди.

V

Эртаси куни бола яна ўша жойда ўтирганида, кечаги воқеани эслади. Энди у воқеа унинг аччиғини келтирмас эди. Аксинча, у кечаги мулойим ва юмшоқ товушли қизчанинг яна келишини истарди. У бундай мулойим товушни сира эшитмаган эди. Унга таниш бўлган болалар қаттиқ бақирисар, шовқин солисар, кулисар, урисар ва йиғлашар эди, лекин уларнинг биронтаси ҳам бунчалик ёқимли сўзлаёлмас эди. У нотаниш қизчани хафа қилганига ачинар, энди сира ҳам келмас деб ўйларди.

Ҳақиқатан ҳам қизча уч кунгача келмай юрди. Бироқ тўртинчи куни Петрусь пастда, сой бўйида унинг оёқ товушини эшитиб қолди. Қиз секин келарди. Қирғоқдаги шағаллар қизчанинг оёқлари остида оҳиста ғижирлар, ўзи эса эшитилар-эшитилмас полякча ашула айтиб келарди.

— Менга қаранг! Келаётган яна сизмисиз?— деб сўради бола, қизча яқин келганда.

Қизча индамади. Шағаллар илгаригидек, унинг оёқлари остида ғижирларди. Унинг ашула айтган вақтдаги ясама бепарво товуши, болага ўша кунги хафагарчиликни ҳали унутмаганидан дарак берарди.

Шундай бўлса ҳам, қизча бир неча қадам юргандан кейин тўхтади. Икки-уч дақиқа жимлик ҳукм сурди. Қизча бу вақтда қўлидаги ёввойи гулларни саралаб турарди, бола эса унинг жавобини кутарди. Бу тўхташдан ва ундан кейинги жимликдан бола қизчанинг жўрттага менсимасдан турганини пайқади.

— Мен эканимни кўрмаяпсизми?— деди қизча кибр билан, гулларини яхшилаб дасталагач.

Бу оддий савол кўрнинг кўнглига қаттиқ ботди. У жавоб қайтармади, фақат ерга тиралиб турган қўллари бирдан қалтираб кетиб, ўтларни ғижимлай бошлади.

Аммо суҳбат бошланган эди, қизча турган жойида, ҳамон гулдастаси билан овора бўларкан:

— Сенга найни бунчалик яхши чалишни ким ўргатди?— деб сўради.

— Иохим ўргатди,— деб жавоб берди Петрусь.

— Жуда яхши! Нима учун бунақа сержаҳлсан-а?

— Мен... сиздан хафа бўлаётганим йўқ!— деди бола секингина.

— Ундай бўлса, мен ҳам хафа эмасман... Кел, бирга ўйнаймиз.

— Мен сиз билан ўйнай олмайман,— деди бола бошини қуйи солиб.

— Ўйнай олмайсан? Нима учун?

— Шундай...

— Нима учун, ахир?

— Шундай-да,— деди бола секин ва бошини янада қуйи солди.

У ўзининг кўрлиги ҳақида ҳали ҳеч ким билан сўзлашмаган эди, ҳадеб: «Бирга ўйнайлик»,— деб илтимос қилувчи софдил қизчанинг мулойим сўроқлари унинг кўнглига янада қаттиқроқ ботарди.

Қизча тепага чиқди.

— Жуда ғалати бола экансан,— деди меҳрибонлик билан боланинг ёнидаги майсага ўтириб.— Ҳали мен билан таниш бўлмаганинг учун шунақадирсан. Мени яхши таниб олсанг, кейин қўрқмайдиган бўласан. Мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

Қизча бу сўзларни бепарволик билан айтар эди, шу онда Петрусь қизчанинг гулдасталарни этагига солганини эшитди.

— Гулларни қаердан тердингиз?— деб сўради у.

— Ҳув, анави ердан,— келган томонини боши билан ишора қилиб кўрсатди қизча.

— Утлоқданми?

— Йўқ, анави ердан.

— Демак, ўрмонзордан терибсиз-да? Булар қанақа гул?

— Ҳали гулларнинг қанақалигини ҳам билмайсанми?.. Вой, жуда ғалати экансан-ку... Ростдан ҳам сен жуда ғалати бола экансан...

Бола битта гулни қўлига олиб, барглари ва косачасини бармоқлари билан тез, лекин енгилгина пайпаслаб кўрди.

— Бу айықтовон, мана буниси гунафша,— деди у.

Сўнгра бола ўз ҳамсуҳбати билан ҳам шу йўсинда танишмоқчи бўлди: чап қўли билан қизчанинг елкасидан ушлади-да, ўнг қўли билан сочларини сийпалай бошлади, сўнгра кўз-қовоқларини сийпалади ва бармоқлари билан юзини силаб кўрди, баъзан қўлини тўхтатиб, қизнинг юзидаги нотаниш жойларни диққат билан ушлаб кўра бошлади.

Буларнинг ҳаммаси шундай кутилмаган ва шундай тез қилиндики, ҳайрон қолган қизча нима дейишини билолмай қолди; фақат у кўзларини катта очиб, ваҳима билан болага тикилиб турарди. У янги танишининг юзнда қандайдир, одатдан ташқари бир нарса борлигини фақат энди сизди. Қонсиз ва нозик чеҳрасидаги диққат аломати ҳаракатсиз кўзларининг бақрайиб туришига сира ҳам дахлсиздек эди. Боланинг кўзи қаёққа қадир, бошқа бир томонга қарар, унинг қараши қилаётган ишига сира боғланмас, ботаётган қуёшнинг нури кўзига тушиб, ғалати бўлиб ялтирарди. Буларнинг ҳаммаси қизчага бир дақиқалик зўр даҳшатдек кўринди.

Қизча елкасидан боланинг қўлини олиб ташлаб, иргиб ўрнидан турди-да, йиғлаб юборди.

У йиғи аралаш ғазаб билан:

— Нимага мени кўрқитасан, ярамас бола? Мен сенга нима ёмонлик қилдим?.. Нима учун?..— деди.

Бола бошини қўли солиб нима дейишини билмай ўтирарди, юрагини ғалати оғир туйғу — хафалик билан хўрланиш туйғуси эзарди. У ўзининг заифлиги, жисмоний камчилиги фақат ачинтиришгина эмас, балки одамни даҳшатга солишга ҳам сабаб бўлиши мумкинлигини биринчи марта англади. Албатта, у ўзини азобловчи оғир туйғунинг нималигини аниқ англай олмасди, аммо тасавури аниқ ва равшан бўлмагани учун ҳам азоби камаймас эди.

Аччиқ хўрлик ва алам боланинг томоғига келиб тўхтаб қолди, у кўкат устига ўзини ташлади-да, йиғлаб юборди. Унинг йиғиси борган сари кучаяр, гурур ҳисси уни йиғидан тийишга ундаган сари, баттар хўнграб йиғлар ва кичкина танаси қалтирар эди.

Тепаликдан тушиб келган қизча бу йиғини эшитиб ҳайрон бўлди-да, орқасига қайрилиб қаради. Янги танишининг мук тушиб аччиқ-аччиқ йиғлаётганини кўриб,

раҳми келди ва секин тепаликка чиқиб, боланинг олди-га келди.

— Ҳой бола,— деди секингина қизча.— Нега йиғла-япсан? Сен мени бориб чақади, деб ўйлаяпсанми? Қўй, йиғлама, ҳеч кимга айтмайман.

Меҳрибонлик билан айтилган бу мулойим сўзлар болага яна қаттиқ таъсир қилди, у баттар йиғлаб юборди. Қизча унинг ёнига чўққайди, шу тарзда ярим минутча ўтиргандан сўнг, секингина боланинг сочларини силай бошлади. Она жазолаган боласини юпатгандек, қизча ҳам боланинг бошини ердан кўтарди-да, дастрўмолчаси билан унинг кўзёшларини арта бошлади.

— Қўй, йиғлама, бўлди!— деди катталарга хос товуш билан.— Мен ҳеч аччиғланмайман. Мени қўрқитганинг учун афсусланаётганингни сезиб турибман...

— Мен сени қўрқитмоқчи эмас эдим,— деди бола чуқур хўрсиниб, ўзини босиб олиш мақсадида.

— Майли, майли! Мен аччиғланмайман!.. Энди сен ҳеч шундай қилмайсан-а?— деди қизча ва уни ўрнидан турғизиб, ўзининг ёнига ўтқизмоқчи бўлди.

Бола қизчага бўйсунди. Энди у яна боягидек, кун ботаётган томонга қараб ўтирарди: қизча боланинг қизғиш қуёш нури акс этган юзига қараркан, унга яна ғалати бўлиб кўринди. Боланинг кўзёшлари тийилмаган, кўзлари эса ҳамон илгаригидек ҳаракатсиз эди. Чехраси асабийлашиб тортишар, шу билан бирга унда болаларга хос бўлмаган оғир, чуқур қайғу акс этарди.

— Ҳар ҳолда, сен жуда ғалати бола экансан,— деди қизча хаёлга чўмиб.

— Мен ғалати эмасман,— деб жавоб берди бола ўксиниб.— Йўқ, мен ғалати эмасман... Мен... кўрман!

— Кўрман, дейсанми?— деб қичқириб юборди титроқ товуш билан қизча, боланинг секингина айтган бу аянч сўзи қизчанинг нозик ёш қалбига ханжардай санчилди.— Кў-ўрман дейсанми?— деб такрорлади у, яна баттар титроқ товуш билан, ачиниш ҳисларидан қутулиш учун чора излагандек, бирдан боланинг бўйнидан қучоқлади-да, юзига юзини қўйди.

Тўсатдан очилган бу аянчли сирдан воқиф бўлиб қолган дилбар қиз ўзининг юксак вазминлигида туролмай, бирдан қайғуга чўмган ва ҳимоясиз қолган гўдакка айланди-да, ўкраб йиғлаб юборди.

Бир неча минут жимликда ўтди.

Қизча йигидан тўхтади, лекин хўрсиниб, ўпкасини тутолмас эди. Темирдай қизиган осмонда гир айланиб, уфқнинг қора чизиги орқасига яширинаётган қуёшга жиққа ёшга тўлган кўзлари билан термулар эди. Оловли шарнинг олтинсимон чизиги яна бир марта ялт этиб кўринди-ю, бир оздан сўнг икки-уч учқун сачратган эди, бирдан узоқдаги қоронғи ўрмонни кўкимтир ранга бўяди.

Дарёдаи шабада эди, сокин оқшомнинг кириб келиши боланинг юзида акс этди, у қизчанинг раҳмдиллигига ҳайрон қолиб, бошини эгиб ўтирарди.

Қизча ўзининг кўнгилчанлигини аниқлатмоқчи бўлиб:
— Сенга раҳмим келади,— деди ҳамон пиқиллаб йиғлаб.

Сўнгра, ўзини бир оз тутиб олгач, гапни иккови ҳам беларво қарайдиган бошқа нарсага бурмоқчи бўлди.

— Қуёш ҳам ботди,— деди у хаёл суриб.

Бола маъюс оҳангда:

— Мен унинг қанақалигини билмайман, фақат уни сезаман, холос...— деди.

— Қуёшни билмайсанми?

— Ҳа, билмайман.

— Ойингни-чи... уни ҳам билмайсанми?

— Ойимни биламан. Узоқдан келаётгандаёқ юришдан дарров пайқаб олавераман.

Суҳбат осойишта давом этди.

— Биласанми,— деди кўр бир оз жонланиб.— Мен қуёшни сезаман, унинг қачон ботганини ҳам биламан.

— Қандай қилиб биласан?

— Шундай... пима десам экан... Қандай қилиб билишимни ўзим ҳам тушунолмайман...

— Ҳа-а!— деди қизча, худди жавобга қаноатлангандай. Шундан кейин иккиси ҳам жим қолишди.

— Мен ўқишни биламан, яқинда ёзишни ҳам ўрганиб оламан,— деб сўз бошлади Петрусь.

Қизча:

— Қандай қилиб...— деб сўз бошлаган эди, лекин хижолат бўлиб, бу қалтис саволни давом эттирмади. Аммо бола дарров тушунди.

— Мен ўз китобимни ўқийман,— деб тушунтирди бола бармоқ билан.

— Бармоқ билан? Мен бўлсам сира бармоқ билан ўқишни ўргана олмас эдим... Ҳатто кўзим билан ҳам аранг ўқийман. Дадам, хотин-қизлар илм-фанни яхши тушунишмайди, дейди.

— Мен ҳатто французча ўқишни ҳам биламан!

— Французчани ҳам дейсанми?.. Бармоқ билан-а... Қандай ақлли бола экансан!— деб завқланди қизча чин кўнгилдан.— Бироқ, шамоллаб қолмасанг деб қўрқаман. Ана, дарёдан туман кўтариляпти...

— Ўзинг-чи?

— Мен қўрқмайман, менга ҳеч нарса қилмайди.

— Бўлмаса, мен ҳам қўрқмайман. Эркаклар хотин-қизлардан кўра тезроқ шамоллаши мумкинми? Максим тоғам: «Эркак киши ҳеч нарсадан — совуқдан ҳам, очликдан ҳам, момақалдироқдан ҳам, булутдан ҳам қўрқмаслиги керак»,— дейди.

— Максим тоға дейсанми?.. Қўлтиқтаёқ билан юрадиган кишимиз?.. Мен уни кўрганман. У жуда қўрқинчли одам!

— Йўқ, у ҳеч қўрқинчли эмас. Жуда меҳрибон одам.

— Йўқ, қўрқинчли! — деди қизча қатъий ишонч билан.— Сен билмайсан, чунки сен уни кўрмагансан.

— У мени ҳамма нарсага ўргатади-ю, нега билмай!

— Урадимиз?

— Ҳеч қачон урмайди, менга қаттиқ ҳам гапирмайди... Ҳеч қачон қаттиқ гапирмайди...

— Буниси яхши. Кўр болани уриб бўладими? Бу гуноҳ бўлади-ку.

— Ҳа, у ҳеч кимни урмайди,— деди Петрусь парижон ҳолда, чунки унинг сезгир қулоқлари, яқинлашиб келаётган Иохимнинг оёқ товушини эшитган эди.

Ҳақиқатан ҳам сал вақтдан кейин қўрғонни қирғоқдан ажратиб турган тепалик устида Иохимнинг барваста қомати кўринди. Унинг:

— Па-ни-чу-у-у!— деб қичқирган товуши ҳаммаёққа тарқалиб, оқшом сукунатида жаранглаб эшитилди.

— Сени чақиришяпти,— деди қизча ўрнидан тураётиб.

— Эшитдим. Лекин сира кетгим келмаяпти.

— Майли, бора қол! Мен эртага сенинг олдинга келаман. Ҳозир сени ҳам кутишяпти, мени ҳам,

Қизча ўз ваъдасида туриб, Петрусь кутгандан ҳам эртароқ етиб келди. Эртаси Петрусь ўз бўлмасида Максим билан дарс тайёрлаб ўтирганида бирдан бошини кўтариб қулоқ солди-да, ҳаяжон билан:

— Бир миинутга рухсат бер, тоға! Қизча келди,— деди.

— Тағин қанақа қиз?— деб ажабланди Максим ва боланинг кетидан ташқари эшикка чиқди.

Ҳақиқатан ҳам Петруснинг кечаги таниш қизи худди шу вақтда дарвозадан қўрғонга кириб келмоқда эди. У ҳовлидан ўтиб кетаётган Анна Михайловнани кўриб, ҳеч тортинмасдан, тўппа-тўғри унинг ёнига борди.

Қизни бирон иш билан юборган бўлсалар керак деб ўйлаган Анна Михайловна:

— Хўш, нима иш билан келдинг, яхши қиз?— деб сўради.

Қиз жиддийлик билан қўлини узатиб кўришди-да:

— Сизнинг кўр ўғлингиз бор-а?..— деб сўради.

— Ҳа, бор, жонгинам, кўр бола менинг ўғлим бўлади,— деб жавоб берди Попельская хоним, қизнинг тиниқ, нурли кўзлари ва очиқ муомаласига суқланиб қараб.

— Биласизми... Ойим ўғлингизнинг олдига келишимга рухсат берди. Уни кўрсам бўладими?

Бироқ шу пайтда қизчанинг олдига Петруснинг ўзи югуриб келди, айвонда Максимнинг қораси кўринди.

— Ойи, мен сизга айтган кечаги қиз шу!— деди Петрусь қиз билан кўришиб.— Лекин ҳозир дарсим бор-да.

— Майли, бу сафар Максим тоғанг рухсат этар, ўзим ундан сўраб бераман, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб келаётган Максим тоға ёнига ўз уйидагидек сира тортинмасдан борди-да, кўришиб, мамнун оҳангда:

— Кўр болани урмас экансиз, яхши қиласиз. У менга ҳаммасини айтиб берди,— деди.

— Шундайми, хоним?— деди Максим, ҳазиломуз жиддийлик билан, қизнинг кичкина қўлчасини ўзининг улкан қўли билан ушлаб.— Шундай гўзал қизчани мендан мамнун қила олгани учун, ўз шогирдимдан беҳад миннатдорман.

Максим қизчанинг қўлини силаб, кулиб юборди.

Қизча эса хотин зотини ёмон кўрувчи Максимнинг қалбини эритиб, тиниқ кўзлари билан унга термулиб турарди.

— Аннуса, бунга қара,— деди Максим синглисига аллақандай кулиб қараб.— Кўрдингми, Пётримиз ўзига таниш ортдирадиган бўлиб қопти. Кўзи кўр бўлса ҳам, ҳар ҳолда янглишмапти, анча гузуккина қизчани топиб олипти, диди жойида, тўғри эмасми?

— Бу нима деганинг, Макс?— деб сўради жувон ва юзлари қип-қизариб кетди.

Максим ўзининг ҳазили билан ҳушёр онанинг дилига қаттиқ текканини ва унинг қалбидаги яширин сезгисини қитиқлаганини сезди-да:

— Ҳазиллашяпман!— деди.

Анна Михайловна баттароқ қизарди ва дарҳол энгашиб қизчани чин муҳаббат билан бағрига босди, қизча эса бу кутилмаган меҳрибончиликни тушунмай, таажжубланган бўлса ҳам, лекин илгаригидек очиқ кўнгил билан қарши олди.

VIII

Шу кундан бошлаб, ижарага олинган имение билан Попельскийларнинг қўрғони ўртасида энг самимий муносабат бошланди. Қизчанинг номи Эвелина эди. У ҳар куни Попельскийлар қўрғонига келадиган бўлди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қизча ҳам Максим қўлида ўқий бошлади. Болаларнинг биргаликда ўқиши дастлаб пан Яскульскийга ёқмади. Биринчидан, у хотин киши ювишга берилган кирни ёзиб олиш ва харажат дафтарларини эплай олса кифоя деб ҳисобларди. Иккинчидан, Яскульский тақводор католиклардан эди, шунинг учун, Максимнинг Рим папасининг талаб ва иродасига қарамай, австрияликларга қарши уруш қилганини маъқулламасди. Ниҳоят, у осмонда худо бор, Вольтер¹ ва вольтерчилар эса дўзах ўтида куяди, деб ишонар, кўп кишиларнинг фикрига кўра, пан Максимнинг ҳам тақдири шундай бўлиши керак эди. Бироқ, Максим билан

---

¹ Вольтер — XVIII асрда ўтган француз ёзувчиси ва философи бўлиб, феодал тузум ва черковга қарши эди. Вольтерчилар — Вольтернинг маслакдошлари.

яхшироқ танишгандан кейин бу шаккок ва жанжалкаш даҳрийнинг ёқимли ва доно одам эканлигини билгач, унга ён беришга мажбур бўлди.

Шундай бўлса ҳам, кекса шляхтичнинг кўнгли гаш эди, шу сабабдан у қизини биринчи марта ўқишга олиб келганда, унга дабдабали суръатда насихат қилди, аслида бу сўзлар Максимга тегизиб айтилаётган эди.

У қизининг елкасига қўлини қўйиб, унинг бўлажак муаллими Максимга тикилиб:

— Қизим Веля... осмонда худо борлигини, Римда унинг муқаддас «ноиб» — папа борлигини унутма. Буни сенга мен, Валентин Яскульский айтаман, сен менга ишонмовинг керак, чунки мен сенинг отанг бўламан — бу primo¹, — деди.

Шундан кейин, у Максим турган томонга яна бир қараб қўйди. Бу билан пан Яскульский, мен ҳам лотин тилини биламан, илм-ҳикматдан хабарим бор, мени алдаш қийин, дегандек қилиб қўйди.

— Secundo², мен ўзимизга яраша герб эгасиман»³, Бизнинг гербда «гарам билан қарға» суратидан ташқари, кўм-кўк далада турган крестнинг сурати ҳам солинганлиги бежиз эмас. Яскульскиларнинг яхши рицарь бўлиш билан бирга, қиличларини ташлаб, худога итоат қилган вақтлари ҳам бўлган, осмонда худо борлигини биладилар, шунинг учун сен менга ишонмоғинг керак. Oglis tegagimга, яъни бу дунёга тааллуқли ҳамма нарса тўгрисида пан Максим Яценко нима деса, унга қулоқ солгин ва яхши ўқинг.

Бу сўзларга жавобан Максим кулимсираб:

— Пан Валентин, хотиржам бўлинг, биз қизчаларга Гарибальди отрядига киришни таклиф этаётганимиз йўқ, — деди.

IX

Болаларнинг бирга ўқиши ҳар иккиси учун ҳам жуда фойдали бўлди. Петрусь, табиий, қиздан яхшироқ ўқирди, аммо шундай бўлса ҳам, икки ўртада мусобақа

¹ Primo (лотинча) — биринчидан, дегани.

² Secundo (лотинча) — иккинчидан дегани.

³ Герб эгаси — Ғарбий Европа дворянларининг ҳар бири-си ўз герби, ўз байроғига эга бўларди.

борарди. Бундан ташқари, дарс тайёрлашда Петрусь кўпинча қизга кўмаклашарди. Қизча эса, Петрусь яхши тушунмаган баъзи нарсаларни тушунтириш учун жуда яхши ва қулай йўл топар эди. Бундан ташқари, қизнинг бирга ўқиши Петруснинг ақлий ишини анча жонлантирди.

Умуман айтганда, бу дўстлик, ҳақиқатан ҳам, тақдирнинг муруввати эди. Энди бола ёлғизликни изламас эди. У шундай бир ўртоқ топиб олдики, катталарнинг муҳаббати ҳам унга бундай таъсир бағишламас эди: сезгир руҳи тинч роҳат топган пайтларда, қизнинг шу ердалиги уни севинтирарди. Улар тепаликка ёки дарё бўйига ҳамisha бирга боришарди. Петрусь найчалганда қизча маҳлиё бўлиб тингларди. Бола найчалишни тўхтатганда, қизча атрофдаги манзаралардан олган таассуротларини болаларга хос жонли тил билан ҳикоя қилиб берарди. Албатта, у кўрган-билганларини керакли сўзлар топиб тўлиқ айтиб беролмас эди, лекин унинг содда сўзларидан, гапининг оҳангидан ҳар бир воқеанинг ўзига хос хислатларини дарров пайқаб оларди! Масалан, қизча ер устига рутубатли қоронғи тун бостириб келаётгани ҳақида сўзлаганда, бола қизнинг чўчиб гапирган овозидан бу қоронғиликни кўраётгандек бўларди. Ёки баъзан қизча ўйчан бошини осмонга кўтариб: «Ҳу, ана, қоп-қора булут сузиб келяпти!» деганда, Петрусга дарҳол совуқ шабада эсгандай сезиларди ва узоқларда, баланд осмонда секин-аста сузиб келаётган даҳшатли қоп-қора бир нарсанинг шарпаси келгандек туюларди.

ТУРТИНЧИ БОБ

I

Шундай одамлар бўладикки, уларнинг қисматларига муҳаббат йўлида қайғу-ҳасрат чекиш ва шу билан бирга ўзларини фидо этиш ёзилган бўлади — бундай кишиларга ўзганинг қайғу-ҳасрати худди органик бир эҳтиёждай бўлиб қолади. Табиатнинг ўзи уларни хотиржам қилиб яратган, шу хотиржамлик бўлмаса, кундалик ҳаёт қаҳрамонлиги ҳам бўлмас эди. Табиат улардаги шахсий манфаатпарастликни атайлаб пасайтирган, бу

интилиш ва эҳтиёжларни миждонинг энг асосий хусу-
сиятига бўйсундирган бўлади. Бундай кишилар кўпин-
ча совуққон, мулоқазали, туйғу-ҳиссиётлардан маҳрум
кўринади. Улар инсоний ҳаёт талабларига бепарво
қарайдилар ва ўз зиммаларига тушган бурч йўлидан,
худди шахсий бахтларининг ёрқин йўлидан кетаётган-
дек, хотиржам кетаверадилар. Ҳаётнинг чиркин ишлари
уларнинг оёқлари остида қолиб кетаверади, ҳатто
уларга қилинган ифво ва туҳматлар ҳам худди оққуш
қанотларидан ифлос томчилар думалаб тушгандек, улар-
нинг оппоқ кийимлари устидан думалаб тушиб кетаве-
ради...

Пётрнинг кичкина дўсти ҳам ана шундай кишининг
ҳамма фазилатларига эга эди, бу фазилатларни тарбия
ва ҳаёт етиштирмайди, балки даҳо каби камдан-кам
одамларда ёш чоғидаёқ пайдо бўлади. Кўр боланинг
онаси бу дўстликни ўғлига берилган катта бахт деб
биларди. Максим тоға ҳам буни яхши тушунарди. У
энди шогирдим илгари етишмаган нарсага эришди, энди
кўр боланинг руҳий тарбияси равон йўлдан тинчгина
давом этади, деб ўйлар эди...

Аммо бундай деб ўйлаш катта хато эди.

II

Бола ёшлик вақтида, Максим унинг бутун руҳий
тарбиясини батамом қўлга олдим ва бола бевосита ме-
нинг таъсирим остида бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, бола-
нинг бу соҳадаги ҳар бир қадами, ҳар бир янги таассу-
роти менинг назоратимдан ташқари бўлмайди деб,
ўйларди. Бироқ бола улғайиб, болалиқдан ўсмирликка
ўтиш пайти келганда Максим ўзининг бу мағрурона
педагогик хаёллари пуч эканини англади. Деярли ҳар
ҳафта бирон янгилик бўлиб турарди, бу янгиликнинг кўр
боладан чиқишига баъзан одам ишонгиси ҳам келмас-
ди, Максим эса болада пайдо бўладиган янги идея ва
тасаввурнинг манбаини биламан деб, сира билолмасди.
Боланинг қалбида аллақандай сирли куч булоқдек қай-
наб турар, унинг энг теран ерларидан боланинг руҳий
ўсишининг кутилмаган намуналарини юзага чиқариб
турар эди, Максим эса ўзининг педагогик ишига ара-
лашувчи ҳаётий ҳодисаларнинг изчиллик билан ривож-
ланувчи сирли жараёнларига тан берар эди. Табиат-

нинг бу каби ундашлари унинг ўз сирларини очиб бериши болага шундай таассуротлар берардики, кўр бола буларга шахсий тажрибалари орқали эриша олмас эди. Максим бу ишда ҳаётий ҳодисаларнинг алоҳида ҳаётда юзага келадиган минг хил жараёнлар билан боғлиқ эканини пайқар эди.

Олдиниға бу ҳол Максимни жуда қўрқитиб юборди. У, боланинг онгини эгаллаган ёлғиз ўзи эмаслигини, бу онгининг ўсишида ўз таъсиридан бегона нарсалар ҳам борлигини кўриб, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг қисмати учун қаттиқ қайғуриб, кўр болада фақат қайғу-ҳасратлар манбаи бўлиши мумкин бўлган талабларнинг пайдо бўлишидан қўрқарди. Шунинг учун Максим, аллақайлардан пайдо бўлувчи бу манбани қаердан бўлса ҳам қидириб топишга ва кўр боланинг фойдасини кўзлаб, бу ҳиссиётлар манбаига олиб борадиган йўлни тўсишга ҳаракат қила бошлади.

Бу кутилмаган таассуротларни онаси ҳам сеза бошлаган эди. Бир куни эрталаб Петрик ҳаддан ташқари саросимага тушган ҳолда онасининг олдига югуриб келди.

— Ойи, ойи! — деб қичқирди у. — Мен туш кўрдим.

— Тушингда нималарни кўрдинг, болам? — деб шубҳаланиб сўради онаси.

— Мен тушимда... сени ва Максим тоғамни кўрган эмишман, иннайкейин, ҳамма нарсани кўрар эмишман... Ойижов, шундай яхшики, шундай яхшики!

— Яна нималарни кўрдинг, болам?

— Эсимда йўқ.

— Мен эсингда борманми?

— Йўқ, — деди бола, ўйланиб туриб. — Ҳаммаси эсимдан чиқиб қолди... Аммо туш кўрганим рост, рост... — деди, бир нафас жим тургандан кейин ва бирдан чеҳрасида ғамгинлик аломатлари пайдо бўлди. Кўр кўзлари жиққа ёшга тўлди...

Бу яна бир неча марта такрорланди ва ҳар сафар бола борган сари кўпроқ хафаланиб, ҳаяжонланадиган бўлиб қолди.

III

Бир куни Максим ҳовлидан ўтиб кетаётиб, одатда музика дарси ўтказиладиган меҳмонхонадан ғалати музика машқини эшитиб қолди. Бу куй икки хил нотадан

иборат эди. Олдин тез-тез ва кетма-кет чалиш натижасида энг ингичка товуш жаранглаб эшитиларди, унинг кетидан энг ингичка товуш жаранглаб пастки йўғон товуш дарангларди. Бу ғалати машқни билишга қизиққан Максим, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб ҳовлидан ўтдида, меҳмонхонага кирди. Кутилмаган манзара устидан чиқиб қолган Максим турган жойида қотиб қолди.

Ун ёшга қадам қўйган бола онасининг олдида пасттаккина курсида ўтирар эди. Унинг олдида паничга Иохим тутиб берган ва қўлга ўргатилган лайлак бола-си бўйнини чўзиб, тумшугини ҳар томонга қаратиб турарди. Бола уни ҳар куни эрта билан ўзи овқатланттирарди, лайлак ҳам янги хўжайинининг кетидан эргашиб юрар эди. Ҳозир Петрусь чеҳрасида зўр диққат аломатлари акс этган ҳолда, бир қўли билан лайлакни ушлаб, иккинчи қўли билан унинг бўйнидан бошлаб то думига-ча силаб турарди. Чеҳраси ҳаяжондан ловиллаётган, кўзлари маъюс онаси эса бармоқлари билан пианино клавишларини босиб, энг ингичка товушда чаларди. Шу билан бирга, она ўтирган жойида бир оз энгашиб, ўғлининг юзига диққат билан тикилиб боқарди. Боланинг қўли лайлакнинг оппоқ патларини сийпалаб бориб, қанотларини учигаги қора патларга ўтганда, Анна Михайловна дарҳол бошқа клавишни босарди, шунда уйни йўғон ва бўғиқ товуш тўлдирарди.

Она ҳам, ўғил ҳам ўз машғулотларига шу қадар берилиб кетган эдиларки, ҳайратда қолган Максим то ўзига келиб:

— Аннуся! Бу нимаси?— деб савол бермагунча, унинг кирганини ҳам пайқамадилар.

Еш аёл, тикилиб турган акасига кўзи тушгач, худди ноҳўя ҳаракат қилаётганида устози кўриб қолган шогирддай қизариб кетди.

— Мана буни қара,— деди у, хижолат чекиб,— Петрусь лайлакнинг ранги ҳар хиллигини пайқармиш-у, лекин ранглар ўртасидаги тафовутни яхши тушуна олмас эмиш... Рост, бу гапни олдин ўзи бошлади, менимча, тўғри айтяпти...

— Хўш, нима бўпти?

— Ҳеч нима, фақат мен унга... озгина... бу фарқни товушлар воситаси билан тушунтирмоқчи бўлдим, холос... Аччиғинг келмасин, Макс, аммо, менимча, буларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги борга ўхшайди..

Бу кутилмаган фикр Максимни шу қадар таажжублантирдикки, у бир неча минут синглисига нима дейрини билмай қолди. Максим бу тажрибани яна бир марта такрорлашни сўради-да, диққат билан қулоқ солиб ўтирган Петрусга қараб, бош чайқади.

Петрусь чиқиб кетганидан кейин Максим синглисига:

— Анна, сўзимга қулоқ сол,— деди, синглиси билан иккови ёлғиз қолгач.— Болада, ҳеч вақт яхшилаб тушунтириб беролмайдиган савол туғдиришинг яхши эмас...

— Ахир, бу ҳақда даставвал унинг ўзи гап бошлади-ку...—деб акасининг гапини бўлди Анна Михайловна.

— Бари бир. Боланинг кўрлигига тан беришдан бошқа чораси йўқ, биз эса шундай қилишимиз керакки, у ёруғликни бутунлай унутсин. Мен ҳеч қандай ташқи таассуротлар унда бефойда саволлар туғдирмаслигига уринаман. Агар бу ташқи таассуротларни йўқота олсак эди, худди биз беш сезгига эга бўла туриб олтинчиси етишмайди деб қайғурмаганимиздай, бола ҳам ўз сезгиларининг етишмаслигини пайқамаган бўларди.

— Биз қайғураемиз,— деб оҳиста эътироз билдирди Анна Михайловна.

— Аня!

— Биз қайғураемиз,— деди у, ўжарлик билан.— Биз эришолмаган нарсаларимиз устида кўп қайғураемиз...

Синглиси акасининг далилларига кўнди, лекин бу сафар Максим қаттиқ янглишган эди: боладаги ташқи таассуротларни четлатишга уриниб, боланинг қалбига табиат ўз қудрати билан жойлаштириб қўйган истакларнинг нақадар зўрлигини эсдан чиқарган эди.

IV

«Кўз — кўнгил ойнасидир»,— деган экан аллаким. Балки кўзни кўнгилга ёрқин, ёруғ дунёдан таассуротлар қуйиладиган деразага ўхшатса тўғрироқ бўлар. Руҳий тузилишимизнинг қандай бир улуши ёруғликдан оладиган таассуротларга қанчалик боғлиқ эканлигини ким билади?

Одам — бепоён ҳаёт занжирининг бир бўғинидир, қадим замонлардан бошланган ва инсон авлодлари орқа-

ли боғланиб келаётган бу занжир келажанинг ҳам поени йўқдир. Ана шундай бўғинларнинг бирида, кўр болада машъум тасодиф шу деразаларни беркитди: боланинг бутун умри зулмат ичида ўтадиган бўлди. Аммо бу, боланинг кўнглидаги ёруғлик таассуротларига жавоб берувчи торлар бутунлай узилиб кетди, дегани бўладими? Йўқ, ёруғликни сезиш ана шу қоронғи ҳаёт орқали ҳам давом этиши ва келажак авлодга ўтиши мумкин. Боланинг қалби турли инсоний қобилиятларга эга бўлган бутун қалб эди, ҳар қандай қобилият қониқишга интилгани каби, боланинг қоронғи қалбида ҳам ёруғликка бениҳоя интилиш яшар эди.

Наслдан ўтган ноапиқ «имконият»ларнинг мудраётган, биринчи ёруғ нур томон кўтарилишга тайёр турган куч сирли теранликнинг аллақасерида тегилмасдан ётарди. Аммо деразалар ёпиқлигича турар, боланинг тақдири ҳал эди: у ҳеч қачон бу ёруғликни кўрмайди, унинг ҳаёти зулматда ўтиб кетади!..

Бу зулмат эса минг хил шарпалар билан тўла эди.

Агар боланинг ҳаёти йўқчилик ва қайғу-ҳасрат билан ўтганда эди, эҳтимол бу унинг фикрини азобнинг ташқи сабаблари билан банд қилган бўларди. Лекин унинг яқин одамлари болани хафа қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсаларни ундан четлатар эдилар. Унинг тинч ва осойишта ҳаёт кечириши учун барча шароитни тугдириб бердилар, шунинг учун унинг кўнглида ҳукм сурган ана шу тинчликда унинг руҳан қониқмаслиги тобора кўпроқ сезилар эди. Уни қуршаб олган тинчлик ва зулмат орасидан қониқишни истовчи қандайдир эҳтиёж келиб чиқар, қалбнинг энг теран ерида мудраётган туганмас кучни ишлатишга ошиқиш пайдо бўлар эди.

Ҳар қандай одам ёшлигида учишга интилгани каби, шу ёшда ўзининг ажойиб тушлари билан бошланувчи интилиш ва олдиндан сезиш ҳиссиётлари мана шулардан келиб чиқади.

Ниҳоят, боланинг юзида оғир савол аломати бўлиб кўринган ёш миянинг ихтиёрсиз ҳаракати ҳам мана шундан келиб чиқади. Мана шу наслдан ўтган, лекин шахсий ҳаётда ишлатилмаган нурни тасаввур этиш «имкониятлари» боланинг кичкина бошида шаклсиз, чалкаш ва қора шарпа бўлиб турар, уни қийнар ва зўр бериб тиришишга ундар эди.

Табиат умумий қонунни бузган тасодифий «ҳодиса»-га онгсиз равишда қарши турмоқда эди.

V

Шундай қилиб, Максим ташқи таассуротларни йўқотиш учун ҳар қанча уринмасин, лекин қаноатланмаган талабнинг бостириб келишини йўқота олмади. Максим ўзининг эҳтиёткорлиги билан эришган энг катта нарса-си боладаги эҳтиёжларни вақтидап илгарн рағбатлантирмаслик ва кўрнинг дардини оширмаслик бўлди. Қолган ҳамма масалада боланинг шум тақдири бутун аччиқ оқибатлари билан бирга ўз йўлида давом этиши керак эди.

Унинг шум тақдири эса қора булутдек ёпирилиб келмоқда эди. Боладаги табиий ғайрат худди қайтаётган тўлқин каби, йил сайии камайиб борар, ғамгинлиги ва маъюслиги эса тобора ошар, унинг хулқини ўзгартириб борар эди. Болалигида ҳар бир янги таассуротдан қаҳ-қаҳ уриб кулса, энди борган сари кам кулар эди. Ҳар қандай қизиқ гаплар, кулги ва шодликлардан маҳрум эди. Аммо жанубий ўлка табиатида мавжуд бўлган ва халқ кўшиқларида акс этган ғамгин ва маъюс туйғуларни дарров илиб оларди. «В полі могила вітром говорила»¹ кўшигини эшитганда, ҳар гал кўзи ёшланарди, ўзи ҳам далага чиқиб, шу суҳбатни тинглагиси келарди. Унда ёлғиз қолиш истаги кундан-кунга зўраяр, дарсдан бўш вақтларида ёлғиз ўзи сайр қилгани чиққанда, уйдагилар унга ҳалал бермаслик учун бола юрган томонга боришмас эди. Адирдаги тепалардан бирида ёки дарё бўйидаги гепаликда, ёнги таниш тикка қояда ўтириб олиб, япроқларнинг шитирлашини, кўкатларнинг пичирлашини ё бўлмаса, адир шамолининг оҳ-зорини тинглаб ўтирар эди. Буларнинг ҳаммаси унинг кайфиятига айни муддао бўлиб тушарди. Шундай пайтлардагина у табиатни тўлиқ равишда тушунар эди. Бу ерда уни табиат ҳеч қандай муайян ва мажҳул муаммолар билан қийнамас эди. Бу ерда шамол тўппатўғри кўнглига келиб қуйилар, кўкатлар эса худди ачиниб пичирлагандай бўлар эди. Усмирнинг кўнгли

¹ «Даштдаги қабр шамол билан сўзлашар».

атрофни қуршаб олган табиат билан уйғунлашиб, унинг меҳрибонлик билан эркалатишидан кўнгли эриб кетганда, кўкрагидан алланарса кўтарилиб, бутун вужуди-га тарқалганини сезар эди. Шунда у зах ерга ё нам кўкатга ётар эди-да, пиқиллаб йиғлар эди, лекин унинг бу кўз ёшларида алам бўлмас эди. Баъзан қўлига найини олар эди-да, ўзининг шу ондаги кайфиятига ва адирнинг жимжитлигига мос келадиган бирон куйни чалар ва ўзини унутиб юборар эди.

Табиий, шу кайфиятда бирдан қулоққа кирган ҳар қандай одам товуши унга оғир таъсир қилар, кайфини бузар эди. Бундай пайтларда фақат энг яқин дўст, энг яхши кўрган одам билан сўзлашиш мумкин. Боланинг эса — ўзи билан тенг дўсти фақат биргина эди, у ҳам бўлса — посессор қўрғонда турадиган сариқ сочли қизча эди...

Бу дўстлик жуда самимий бўлиб, кундан-кунга мустаҳкамланиб борарди. Икки ўртадаги муносабатга Эвелина ўзининг хотиржамлигини, шодлигини киритса, ҳаётнинг янги нозик кўринишларини кўрга тушунтириб борса, кўр ўз навбатида қизни ўзининг қайғу-ҳасратига ошно қиларди... Бола билан биринчи танишиш маъсуманинг зийрак қалбини яралагандек, юракка урилган ҳанжар суғуриб олинса, қон тирқираб оқиб кетадигандек туюлар эди. Кўр бола билан адирдаги тепаликда биринчи учрашганда, қиз унинг аҳволига жуда ачинган эди, энди эса бола билан бирга бўлиш унинг учун заруратга айланди. Уни кўрмаган пайтларда худди шу жароҳат яна очилгандек туюлар, оғриғи кучаяр эди ва қиз ўзининг ана шу азоблаишларини болага узлуксиз гамхўрлик қилиш билан қондириш учун, кичкина дўсти ёнига боришга ошиқарди.

VI

Кузнинг илиқ кечаларидан бирида иккала оила уй олдидаги супачада кўм-кўк осмондаги чарақлаб турган юлдузларни томоша қилиб ўтирар эди. Кўр, одатдагидек, дўсти Эвелина билан онасининг ёнида ўтирарди.

Ҳаммалари бирдан жим бўлиб қолишди. Қўрғон атрофи жимжит, фақат япрақлар баъзан бир сесканиб, нималарнидир шивирларди-да, яна жим бўлиб қоларди.

Шу онда катта бир юлдуз кўм-кўк осмоннинг аллақаеридан ялтираб учди-да, кетидан узун из қолдириб

осмон кўксини ёриб ўтди, бу из аста-секин сўниб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳамма бирдан осмонга қаради. Петрикнинг қўлини ушлаб ўтирган онаси, ўғлининг чўчиб тушганини сизди.

— У нима... нима эди?— ҳаяжон билан сўради Петрик, онасига ўгирилиб.

— Юлдуз учди, болам.

— Ҳа, юлдуз учди,— деди бола хаёл суриб,— мен ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим.

— Сен бунга қаяқдан била қолдинг, ўғлим?— деб сўради онаси, унинг товушида ғамгинлик ва шубҳа сезиларди.

— Йўқ, у тўғри айтяпти,— деб гапга аралашди Эвелина.— У кўп нарсани билади... «шуидай»...

Боладаги сезгиларнинг бундай тараққий этиши унинг ўсмирликдан йигитлик даврига кира бошлаганидан дарак берарди. Аммо унинг ўсиши ҳозирча жуда хотиржамлик билан борар эди. У ўз тақдирига тан берган, ҳамиша унинг вужудини тўлдириб келган ва ўзи ўрганиб қолган қайғу-аламлар ҳам энди бир оз қайта бошлагандай кўринарди. Бироқ булар вақтинча эди. Бундай тинчиш даврини табиат жўрттага берса керак, бу даврда ёш организм янги бўронни қарши олиш учун пишиб, тобланади. Мана шу тинч даврда янги муаммолар тугилиб, етилиб туради. Бир туртки бўлса бас, рудий тинчлик худди тўсатдан турган бўрондан ҳаракатга келган денгиз каби, таг-тугигача ларзага келиб, чайқала бошлайди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Шу тарзда яна бир неча йил ўтди.

Тинч кўрғонда ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Боғдаги бук дарахтлари ҳамон илгаригидек шитирлар, фақат япроқлари бир оз қорайгандек, тўқ тусга киргандай эди. Кўркам деворлар ҳамон илгаригидек оқариб кўринар, лекин ҳозир улар бир томонга сал қийшайган ва чўккандай эди, похол томларнинг бўғотлари илгаригидек қовоғини солиб тургандай туюларди, ҳатто Иохим чалган найнинг садолари ҳам худди ўша пайтлардаги-

дай отхонадан эшитилиб турарди, аммо, қўрғонда бир умр бўйдоқ ўтаётган отбоқар Иохимнинг ўзи ҳам энди кўр паничнинг найдами ёки фортепьянодами, бари бир, чалганини тинглашни яхши кўрарди.

Максимнинг сочлари оппоқ оқариб кетган. Попельскийларнинг бошқа фарзанди бўлмаганидан, тўнғич кўр ўғил илгаригидек уйдагиларнинг арзандаси бўлиб, ҳамманинг диққат эътибори шу болага қаратилганди. Уни деб қўрғондагилар тинчгина ҳаёт билан қаноатланиб, ўз доирасидан четга чиқмасдилар, фақат ўз «кулбаси»да худди шундай тинч ҳаёт кечираётган посессор оиласи билан яқин эдилар. Шундай қилиб, балоғатга етиб қолган Пётр, бамисоли иссиқхонада битган гулдай бепоён ва йироқ ҳаётнинг кескин таъсирларидан ажратилган ҳолда ўсмоқда эди.

Пётр илгаригидек, улкан қоронғи дунё марказида турарди. Унинг тепаси ҳам, атрофи ҳам, ҳамма томони поёнсиз зулмат эди: унинг нозик ва сезгир вужуди ҳар қандай ташқи таассуротни қарши олишга ва таранг тортилган тордай жаранглашга тайёр турарди. Бундай зийраклик унинг кайфиятига қаттиқ таъсир қиларди, назарида, ана шу зулмат ҳозир ўзининг кўзга кўринмас қўлларини менга чўзади-ю, қалбимда толиқиб мудраётган ва ёруғликка интилаётган аллақандай туйғуларни кўзғатиб юборади деб ўйларди.

Бироқ қўрғоннинг таниш, меҳрибон ва кишини зериктирадиган қоронғи ҳаёти ҳамон эски боғнинг кишини аллаловчи, ноаниқ ва ширин хаёлларга чўмдирувчи шовқинидан иборат эди, холос. Кўр бола дунёни ашулалардан, тарихдан, китоблардангина биларди. Боғдаги дарахтларнинг секин шитирлаши ва қўрғоннинг ҳар кунги мўътадил ҳаёти билан яшаётган кўр, йироқ ҳаётнинг шиддатли ғалаёнларини фақат ҳикоялардан эшитиб биларди. Буларнинг ҳаммаси унга ашула, дoston, эртақ каби сеҳрли бўлиб кўринарди.

Бундан ортиғи ортиқ эди. Ҳар томондан гўёки девор билан қуршаб олинган ўғлининг қалби қандайдир бир сеҳрли, сунъий, лекин тинч уйқуда мудраб ётганини онаси яхши биларди ва ўғлининг бу осойишта ҳаётини бузишни истамас ва бузишга қўрқарди ҳам.

Аста-секин ўсиб, бўйи етиб қолган Эвелина бу сеҳрли осойишта ҳаётга тиниқ кўзлари билан назар ташлар экан, унинг бу боқишларида, баъзан ниманидир тушун-

май турганини, келажакни ўйлаётганини кўриш мумкин эди-ю, бироқ сабрсизланишидан асар ҳам йўқ эди. Кўрнинг отаси Попельский имениени яхшилаб йўлга солиб юборди, лекин у содда одам бўлганидан, ўз ўглинини истиқболи билан сира қизиқмас эди, албатта. У ҳамма нарса ўз йўли билан бўлаверади, деб ўйларди. Фақат биргина Максим, ўз табиатига кўра, бу тинчликка зўрга чидаб келар ва режамга вақтинча кириб қолган бир нарса деб қарар эди. Максим, ҳаётнинг кескин ўзгаришига бардош бера олиши учун боланинг руҳига дам бериб, мустақкамлаш, чиниқтириш керак, деб ўйларди.

Қолбуки, бу сеҳрли чегарадан ташқарида ҳаёт тинмай қайнар, мавж урарди. Ниҳоят, шундай бир пайт келдики, кекса устоз, иҳотани бузиб, иссиқхона эшигини очиб юборишга, ташқи дунё шабадасини киритишга қарор берди.

II

Биринчи тажриба сифатида Максим Попельскийлар кўрғондан 70 чақиримча нарида турадиган ўзининг эски бир ўртоғини меҳмондорчиликка чақирди. Максим илгарилар ҳам баъзан ўртоғиникига бориб-келиб юрарди, лекин ҳозир Ставрученколарникига бир қанча ёшлар меҳмон бўлиб келганини эшитиб, ҳаммаларини меҳмонга чақириб унга хат ёзди. Бу таклиф мамнуният билан қабул қилинди. Қариялар эскидан қадрдон дўст эдилар, ёшлар эса, Максим Яценконинг бир замонлар донг чиқарганини, маълум традициялар унинг номи билан боғлиқ эканлигини билар эдилар. Ставрученконинг ўғилларидан бири Киев университетининг ўша вақтда янги расм бўлган филология факультетида ўқир эди. Яна бир ўғли Петербург консерваториясида музикадан таълим оларди. Улар билан бирга яқин помешчиклардан бирининг ўғли ёш бир кадет¹ ҳам келган эди.

Ставрученко бақувват, сочлари оппоқ, казакча узун мўйловли чол эди, казакчасига кенг чолвор кийиб юрарди. У тамаки халтачаси билан трубкасини доим камарига осиб юрарди, гапирганда фақат малорус лаҳжасида гапирар ва узун чопон билан малорусча гул

¹ К а д е т — подшо Россиясида ўрта ҳарбий мактаб ўқувчиси.

солиб тикилган сорочка кийган икки ўглининг олдида худди Гоголнинг Тарас Бульбаси билан унинг ўғилларига ўхшаб кетарди. Аммо, Гоголь қаҳрамони ўзининг романтиклиги билан ажралиб турса, Ставрученкода романтизмдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, у бутун ҳаётини крепостной муносабатлар билан жуда яхши мослаштира билган, эндиликда эса, «қуллик» тугатилгандан кейин, янги шароитларга ҳам жуда яхши мослашиб олган тажрибали уста помещчик эди. Помещчиклар ўз одамларини қай даражада билса, у ҳам ўз одамларини шу даражада биларди, яъни у, ўз қишлоғидаги ҳар бир деҳқонни ва ҳар бир деҳқоннинг сизини ва ҳаттоки, деҳқоннинг ҳамёнида қанча пули борлигини ҳам биларди.

Бироқ, гарчи у Бульбага ўхшаб ўз ўғиллари билан муштлашмаса ҳам, ҳар ҳолда улар ўртасида доим жанжал-сурон чиқиб турарди, бу даҳанаки жанглар истаган вақтда, истаган жойда бўлаверарди. Ҳамма ерда, уйда ҳам, меҳмондорчиликка борганда ҳам, арзимаган баҳона билан чол билан ёшлар ўртасида тортишув бошланиб кетарди. Одатда, бу тортишувлар шундай бошланарди: чол, «идеал паничларни» масхара қилиб куларди. Буни кўриб ёшлар қизишиб кетарди, уларнинг кетидан чол ҳам қизишиб кетарди, натижада икки ўртада шундай жанжал-сурон кўтарилиб кетардики, икки томон ҳам ҳазилакам калтакланмас эди.

Бу «оталар ва болалар» ўртасидаги маълум низонинг акс этиши эди, фақат бу ерда бунақанги ҳодисалар анчагина юмшоқроқ шаклда бўларди. Болалигидаёқ мактабга юборилган ёшлар қишлоқни фақат қисқа муддатли каникул вақтларидагина кўришарди, шунинг учун улар халқни помещчик оталаридай яхши билмас эдилар. Жамиятда «халқпарварлик» тўлқини кўтарилганда, бу йигитлар гимназиянинг юқори синфларида ўқир эдилар, улар ана шу вақтдан бошлаб халқни ўрганишга киришдилар, аммо бу ишни китобдан бошладилар. Иккинчи қадам уларни, «халқ руҳининг» шу халқ ижодида ифодаланишини бевосита ўрганишга олиб келди. Паничларнинг узун оқ чопон ва гул солиб тикилган сорочка кийиб қишлоқма-қишлоқ юриши ўша вақтларда Жануби-ғарбий ўлкада жуда расм бўлиб кетган эди. Иқтисодий шароитларни ўрганишга унчалик эътибор берилмас эди. Ёш йигитлар халқ қўшиқларини

ва музыкаларини ёзиб олардилар, қадимги дoston ва ҳикояларни ўрганардилар, тарихий фактларни халқ хотирасида қолган фактлар билан таққослаб кўрардилар, умуман улар, мужикка миллий романтизмнинг шоирона кўзгуси орқали қарардилар. Бу одат қарияларда ҳам бор эди, аммо улар, ҳар ҳолда, ёшлар билан бирон муросага кела олмас эдилар.

Юзлари қип-қизариб кетган студент кўзларини чақнатиб ваъзхонлик қиларкан:

— Ана бунинг гапини бир эшит,— дерди Ставрученко, тирсаги билан Максими туртиб.— Вой итваччаей, тилининг бийронлигини айтмайсанми!.. Уни қара-я, ҳақиқатан ҳам мияси жойида кўринади! Ҳой, олиғ, ундан кўра, менинг Нечипорим сени қандай аҳмоқ қилганини сўзлаб бер-чи!

Чол, мўйловини силаб, кула-кула, бўлган воқеани хохолларга хос юмор билан сўзлаб берар эди. Йигитлар уялиб қизаришар, лекин улар ҳам бўш келмасди. «Биз фалон қишлоқли Нечипор билан Хведькони танимасак ҳам, ҳар ҳолда биз бутун халқнинг умумий хусусиятларини ўрганамиз, биз юксак нуқтадан қараймиз, шундай қарагандагина умумий ҳулоса чиқариш ва кенг равишда умумлаштириш мумкин. Улар бир назар билан узоқ келажакни кўрадилар, эскилик ботқонга тиқилиб қолган амалиётчилар эса бир дарахтии кўрадилар-у, унинг ортидаги ўрмонни кўрмайдилар».

Уз ўғилларининг доно нутқларини эшитган чол мамнун бўлмай иложи йўқ эди.

— Мактабда бекорга ўқимаганликларинг кўриниб турипти,— дерди у, гурур билан атрофдагиларга қараб.— Шундай бўлса ҳамки, менинг Хведьком сенларнинг ҳар икковингни ҳам сувга олиб бориб, сурормай олиб келади, ҳа!.. Мен бўлсам, бу муттаҳамни икки буклаб халтачамга жойлайман-да, чўнтагимга солиб кетавераман. Демак, сенлар, менинг назаримда, бир пашшадайсанлар, холос.

III

Ана шундай тортишувларнинг бири эндигина тугаган эди. Қариялар уйга кириб кетишди, Ставрученко турли қизиқ воқеаларни завқ билан ҳикоя қилганида,

Ўтирганларнинг хохолаб кулишлари очиқ турган деразадан эшитилиб турарди.

Ёш-яланглар боғда қолишди. Студент ўзининг узун чопонини тагига солиб, қоракўл шапкасини чаккасига қўндириб, гўё ўзини эркин тутгандай, майса устига ётди. Унинг акаси супачада Эвелина билан ёнма-ён ўтирар эди. Унинг ёнида мундирининг ҳамма тугмалари солинган кадет ўтирарди, ундан сал нарироқда эса, дераза тоқчасига суяниб ва бошини қуйи солиб кўр бола ўтирарди, у ҳозиргина тугаган, ўзини ниҳоятда ҳаяжонга солган тортишувлар устида фикр юритиб ўтирар эди.

— Бу ерда ўтган гаплар тўғрисида сиз нима дейсиз, панна Эвелина?— деб, ёнидаги қиздан сўради, кичик Ставрученко.— Сиз сира гапирмадингиз, шекилли.

— Буларнинг ҳаммаси, яъни отангизга айтганларингиз, жуда яхши гаплар эди. Бироқ...

— Хўш, кейин нима бўпти? Ҳа... нима бўпти?

Қиз анча вақтгача жавоб бермади. У қўлидаги каштасини тиззасига қўйди, қўли билан силаб текисладиди, бошини сал эгиб, чуқур хаёлга чўмган кишидек, каштасига тикилиб ўтирди. У тўрнинг каттароғини олиш кераклиги тўғрисидами ёки қайтармоқчи бўлган жавоби тўғрисида ўйлаётими, билиш қийин эди.

Ҳолбуки, ёш йигитлар унинг жавобини сабрсизлик билан кутар эдилар. Студент тирсагига тиралиб кўкрагини кўтарди-да, юзини қиз томонга ўгириб мароқ билан унга тикилди. Қизнинг ёнидаги йигит унга бемалол тикилиб ўтирарди. Кўр оқиста ўз вазиятини ўзгартиб, қаддини ростлади ва бўйинини чўзиб, суҳбатдошлардан юзини четга бурди.

— Бироқ,— деди қиз, каштасини қўли билан текислашда давом этар экан,— жаноблар, ҳар бир одамнинг ўзига яраша ҳаёт йўли бор.

— Ана, холос!— деб қичқириб юборди студент.— Қандай донолик! Ўзингиз нечага кирдингиз, панночка?

— Ун еттига,— деб соддагина жавоб берди Эвелина, лекин шу ондаёқ,— сиз мени анча катта деб ўйлаган эдингиз-а, шундай эмасми?— деди, ўзини билиб билмасликка уриб.

Йигитлар кулшди.

— Агар сизнинг ёшингизни мендан сўрашганда,— деди қизнинг ёнида ўтирган йигит,— мен, ўн учда деб айтишимни ҳам, йигирма учда деб айтишимни ҳам бил-

мас эдим. Ҳақиқатан ҳам, баъзан худди ёш гўдакларга ўхшаб кетасиз, баъзан эса, худди кўпни кўрган кампирлардек фикр юритасиз.

— Жиддий иш устида, жиддий фикр юритмоқ керак, Гаврило Петрович,— деди ёш аёл насиҳатомуз оҳанг билан ва яна ишга тутинди.

Ҳамма жим қолди. Эвелина ҳам секин кашта тика бошлади, ёш йигитлар эса доно қизчанинг кичкинагина қадди-қоматига ҳайрат билан тикилганларича қолдилар.

IV

Пётр билан биринчи марта учрашгандан бери Эвелина, албатта, анча ўсган, улғайган эди, лекин студентнинг унинг қадди-қомати тўғрисидаги гапи мутлақо тўғри эди. Унинг навниҳолдай қадди-қомати биринчи қарашда ҳали худди ёш қизчалардек кўринарди, лекин унинг шошилмай қилган оҳиста ҳаракатларида жиддий аёл эканлиги сезилиб турарди. Унинг чеҳраси ҳам кишида худди шундай таассурот қолдирарди. Бундай чеҳралар фақат славян аёлларида учраса керак. Тўғри, бичими келишган, кўҳлик чеҳраси оғир табиатли эканлигини кўрсатар эди, кўм-кўк кўзлари бирдек ва мулойим қарарди, унинг оппоқ юзи камдан-кам қизарарди, лекин бу — кучли эҳтирос алангаси билан ёнишга тайёр турган одатдаги оқ юз эмас эди, унинг чеҳраси кўпроқ оппоқ қорга ўхшарди. Эвелинанинг силлиқ сариқ сочлари унинг мрамардай юзида сал-пал ажралиб турар ва юрганда худди бошини орқага тортиб тургандек туюларди.

Кўр ҳам ўсиб, улғайди. Ҳозиргина тасвир этилган улфатлардан сал нарида ранги оқариб, ҳаяжонланиб ўтирган чиройли кўрга ана шу дақиқада қараган киши унинг ғайритабиий юзининг тез-тез ўзгариб туришини дарҳол сезарди. Қоп-қора сочлари ҳалитдан ажин тушган дукки пешонасига осилиб тушган эди. Юзи бирдан қизариб кетар ва шу ондаёқ яна оқарарди, сал-пал пастга осилиб тушган пастки лаби баъзан липиллаб учар, қошлари чимирилиб турарди, бир текисда ҳаракатсиз тикилиб турган чиройли катта кўзлари эса унинг юзини ғамгин ва қайғули қилиб кўрсатарди.

— Шундай қилиб,— сўз бошлади студент, бир оз

жим ўтиргандан кейин кулимсираб,— панна Эвелина, биз бу ерда нима тўғрисида гапирган бўлсак, буларнинг ҳеч қайсисига ҳам хотин-қизларнинг ақли етмайди, аёл кишининг қисмати бола боқиш ва овқат пиширишдан иборат деб ўйлайди.

Ёш йигитнинг сўзларидан унинг ўзига бино қўйганлиги сезилиб турарди (ўша кезларда бу сўзлар янги чиқиб, энди расм бўлиб келмоқда эди), бир неча дақиқа ҳамма жим қолди, ҳижолатдан қизнинг юзи қизарди.

— Сиз жуда тез хулоса чиқарар экансиз,— деди қиз.— Бу ерда бўлган гапларнинг ҳаммасига тушунман, демак хотин-қизларнинг ақли етади. Мен фақат шахсан ўз тўғримда гапирдим, холос.

Қиз жим бўлди-да, кашта тикишга шу қадар берилиб кетдики, қайта савол беришга йигитнинг юраги дов бермади.

— Қизиқ,— деди йигит.— Демак, бутун ҳаётингизнинг режасини тузиб қўйгансиз деб ўйлаш мумкин экан-да.

— Ҳеч қандай қизиқ жойин йўқ, Гаврило Петрович,— деб мулоимгина эътироз билдирди қиз.— Ҳатто Илья Иванович ҳам (кадетнинг номи) мендан ёш бўлишига қарамай ўз йўлини белгилаб олган бўлса керак, деб ўйлайман.

— Бу тўғри,— деди кадет, бу сўзлардан мамнун бўлиб.— Мен яқинда N. N. деганнинг таржимаи ҳолини ўқидим. У ҳам пухта ишланган планга мувофиқ иш қилар экан. Йигирма ёшда уйланипти, ўттиз беш ёшида ҳарбий қисмга қўмондонлик қила бошлапти.

Студент заҳарханда кулди, қиз сал қизариб кетди.

— Ана, кўрдингизми?— деди қиз, бир оздан кейин кескин оҳангда,— ҳар кимнинг йўли ҳар хил.

Ортиқ ҳеч ким эътироз билдирмади. Ёш улфатлар ўртасига чуқур сукунат тушди, уларнинг қўрқув аралаш ҳайрон қолганликлари сезилиб турар эди: сўз шахсият устида бораётганлигини, бу оддий сўзларнинг маъноси чуқур эканлигини ҳамма пайқади.

Бу жимжитликда фақат қорайиб турган ва нимадандир шикоят қилаётган кекса боғнинг шитирлашигина эшитиларди.

Бу суҳбатлар ва тортишувлар, ёшларнинг юрагидан қайнаб чиққан талаблар, тўлқиндай мавж уриб турган умид, орзу-ҳавас ва туйғулар — буларнинг ҳаммаси кўрга кутилмаган равишда спирилиб туша бошлади. Олдинига у, бу суҳбатларни завқ билан қизиқиб тингларди, лекин орадан бир оз вақт ўтгач, бу жонли ҳаёт тўлқинининг ўзига боқмай ўтиб кетаётганлигини пайқади. Унга ҳеч ким савол ҳам бермасди, сизнинг фикрингиз қандай, деб ҳеч ким сўрамасди ҳам, охирида у ёлғиз қолди, кўрғонда ҳаёт қанча жўш уриб қайнаб тошса, унинг ҳаёти шунча ғамга ботиб борарди.

Шунга қарамай, у ўзи учун янгилик бўлган ҳамма суҳбатларга иштиёқ билан қулоқ солиб, астойдил тинглаб ўтирганини қошларининг чимирилишидан, чеҳрасидаги ўзгаришлардан сезилиб турарди. Аммо унинг диққати оғир бўлиб, унинг замирида зўр машаққат билан ишловчи ақл ётарди.

Она ўғлига ғам тўла кўз билан қарарди. Эвелинанинг ҳам кўнгли ачишиб ташвиш чекаётгани сезилиб турарди. Жўшқин ҳаётнинг кўрга қандай таъсир қилаётганини фақат биргина Максим сезмагандек кўринар ва меҳмонларни тез-тез келиб туришга очиқ кўнгил билан таклиф қиларкан, ёш йигитларга яна келишларигача жуда кўп этнографик материаллар тўплаб қўяман, деб ваъда қиларди.

Меҳмонлар яна келишга ваъда бериб жўнаб кетишди. Ёш йигитлар Пётрнинг қўлини самимий хурсандлик билан қаттиқ сиқиб хайрлашдилар, Пётр эса бу қўл сиқишларга ҳаяжон билан жавоб қайтарди ва меҳмонлар тушиб кетган арава ғилдиракларининг дукирлашига узоқ вақтгача қулоқ солиб турди. Сўнгра, у бирдан ўгирилди-да, боққа чиқиб кетди.

Меҳмонлар кетгандан кейин кўрғон ҳувиллаб жимжит бўлиб қолди, лекин бу жимжитлик кўрга қандайдир бутунлай бошқача, ғайритабий ва ғалати туюлди. Жимжитлик бу ерда муҳим бир воқеа бўлиб ўтганини эслатиб тургандай бўларди. Фақат бук ва сирень дарахтларининг шитирлаган овозигина эшитилиб турган хиёбонларда кўр яқинда бўлиб ўтган гапларнинг акси садосини эшитаётгандек бўларди. Онаси билан Эвелинанинг меҳмонхонада бир нима тўғрисида Максим би-

лан тортишаётганликлари ҳам кўр болага очиқ турган деразадан эшитилиб турарди. Онасининг ялиниб-ёлвориб, Эвелинанинг эса ғазаби қайнаб гапираётганини, Максимнинг эса хотинларнинг ҳужумини қизишиб, лекин қатъий равишда рад этиб турганини пайқади. Пётр деразага яқинлашиши билан ҳамма бирдан жим бўлди.

Максим онгли равишда ва сира раҳм-шафқат қилмай шу вақтгача кўрни қуршаб турган девордан туйнук очиб юборди, туйнукдан дастлабки кучли тўлқин ёпирилиб кирди-да, ёш йигитнинг руҳий мувозанати бу зарбага бардош беролмай, ғалаёнга келди.

Эндиликда бу сеҳрланган доирадаги ҳаёт унинг учун танглик қилиб қолди. Қўрғоннинг сокин ҳаёти, кўҳна боғнинг оҳиста шитирлашлари, ёш ҳаётнинг доимо бир хилда ўтиши унга малол кела бошлади. Зулмат кўр билан ўзининг ширин тилида гапириша бошлади, янги ва ноаниқ образлар билан уни қизиқтира бошлади.

Зулмат уни чақирарди, имларди, унинг ичида яшириниб ётган талабларни уйғотарди. Унинг дастлабки чақириқлари натижасида боланинг ранги синиқиб, қалби эса гарчи ҳали ноаниқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда, қаттиқ азоб чекарди.

Кўрнинг бундай ташвишга тушиб қолганини аёллар сезиб қолишди. Бизнинг кўзимиз очиқ, биз бировнинг ташвишга тушиб, безовта бўлаётганини унинг юзидаги аломатлардан кўриб биламиз, шунинг учун ўзимизнинг сиримизни яширишга ҳаракат қиламиз. Бу жиҳатдан кўрлар мутлақо ожиз бўладилар, шунинг учун Пётрнинг ранги синиққан чеҳрасидаги ўзгаришлар унинг энг маҳфий сирларини ошкор қилиб турарди... Унинг юзида зўр ташвиш акс этарди. Бунинг ҳаммасини Максим ҳам сезганини хотинлар билишарди, аммо буларнинг ҳаммаси чолнинг режасига кирар эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам буни болани азоблаш деб билар, она ўғлини ўз қўли билан ҳимоя қилмоқчи бўларди. «Иссиқхона? Хўш, агар унинг боласи шу вақтгача иссиқхонада ҳузур қилиб яшаб келган бўлса, нима бўлипти? Майли, бундан кейин ҳам шундай яшайверсин. Тинч, хотиржам, беташвиш...». Афтидан, Эвелина юрагидаги бор гапларининг ҳаммасини айтмасди, лекин бирмунча вақтдан бундан кейин Максим билан чиқишмай қолган ва Максимнинг баъзи бир, гоҳида эса арзимаган таклифларига ҳам қаттиқ гап қайтарадиган бўлиб қолган эди.

Чол бароқ қошлари остидан синчиклаб боқар экан, баъзан унинг кўзи ёш қизнинг ғазаб билан ёниб турган кўзларига дуч келарди. Максим бошини чайқар, нималарнидир пичирлар ва трубкасидан паға-паға тун чикариб тамаки торта бошларди, бу эса — унинг мяси зўр бериб ишлаётганини билдирарди, леки: у, ўз сўзида қаттиқ турар ва баъзан ҳеч кимга эътибор бермай, хотинларнинг бемаъни муҳаббати ва уларнинг сочи узун, ақли қисқалиги тўғрисида сўзлар ва шунинг учун ҳам хотин киши бир дақиқалик азоб-уқубат билан бир дақиқалик роҳатдан бошқа нарсани кўролмади, дерди. У, Пётрнинг беташвиш ҳаёт эмас, балки мумкин қадар жўшқин ва тўла ҳаёт кечиришини орзу қиларди. Ҳар бир мураббий ўзи тайёрлаётган болани худди ўзига ўхшатиб тарбиялашга ҳаракат қилади, дейдилар. Максим ўз бошидан кечирганларини ва ўзи жуда эрта маҳрум бўлганини, яъни қаттиқ қийинчилик ва курашни ҳавас қиларди. Максим қандай шаклда амалга оширишини ўзи билмаса ҳам, кўрни қаттиқ ҳаяжонга соладиган ўзгаришларга қарамай, Пётрни кўрлар тушуна оладиган даражада ташқи дунё билан кенгроқ таништиришга интиларди. Кўрнинг онаси билан Эвелинанинг эса фикри бутунлай бошқача эканлигини Максим биларди.

— Сенга уй бўлса бўлгани экан!— дерди баъзан синглисига, уй ичида қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб юриб... Лекин у камдан-кам аччиғланарди. Кўпинча синглисининг далилларига мулоим ва очиқ кўнгил билан эътироз билдирарди, бунинг устига кўрнинг онаси ҳам ўз акаси билан ёлғиз қолган пайтларда у билан тортишиб ўтирмас эди: лекин шунга қарамай, ҳар сафар сўзни яна Анна Михайловна бошларди. Аммо суҳбат чоғида Эвелина ҳам бор бўлса, иш жиддий тус оларди, бундай ҳолларда чол жим ўтиришни афзал кўрарди. Афтидан, чол билан ёш қиз ўртасида қандайдир кураш бошланмоқда, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз сирларини яшириб, бир-бировларини синаётгандай кўрнар эдилар.

VI

Орадан икки ҳафта ўтгач, ёш йигитлар отаси билан бирга яна келганда, Эвелина уларни совуқ қарши олди. Бироқ, ёшларнинг шўхлик ва ўйин-кулгиларидан четда

қолишга қурби етмади. Ёшлар эртадан-кечгача қишлоқда сайр қилиб юришар, ов қилишар, далада ўроқчи аёлларнинг қўшиқларини ёзиб олишарди, кечқурунлари ҳаммалари боққа, қўрғон олдидаги супага тўпланишарди.

Шундай оқшомлардан бирида Эвелина ҳушини бошига тўнлашга улгурмасданоқ сўз яна қалтис тема устига кўчди. Бу сўз қандай бошланди, ким бошлади — буни Эвелина ҳам, бошқалар ҳам билмас эди. Куёш қандай сезилмай ботган ва боғда кечки қоронғилик қандай сезилмай бошланган, бутазордаги булбул ўз ашуласини қандай сездирмай бошлаган бўлса, бу суҳбат ҳам шундай сезилмай бошланган эди.

Студент ёшларга хос ва келажакда нима бўлишини суриштирмасдан ўзини курашга ташлайдиган эҳтирос билан гапирарди. Келажакка ва унинг ажойиб мўъжизаларига бўлган бу ишончнинг кишини мафтун қиладиган аллақандай алоҳида қарийб енгиб бўлмайдиган кучи бор эди.

Ёш қиз қип-қизариб кетди: у, ғаразсиз айтилган бу гаплар менга қаратиб айтилаётган бўлса керак деб ўйлаган эди.

Қиз кашта тикиб қулоқ солиб ўтирарди. Унинг кўзлари чақнаб, юзлари лоладек қизариб кетди, юраги гуп-гуп урарди... Сўнгра кўзлари сўнди, лаблари юмилди, юраги эса янада тез ва қаттиқ ура бошлади, оқариб кетган юзида қўрқув аломати пайдо бўлди.

Унинг кўз олдини тўснб турган қоп-қора девор иккига ажралиб, пайдо бўлган ёруғдан тушган шуъла кенг ва жўшқин ҳаётнинг истнқболини ёритиб юборгандай бўлди — у ана шундан қўрқиб кетган эди.

Шундай, бу ҳаёт уни кўпдан бери ўзига жалб этиб келарди. Илгари қиз буни сезмас эди, аммо кекса боғнинг салқинида, скамейкада танҳо ўзи ўтирган пайтларда мисли кўрилмаган хаёлларга чўмиб, кўпинча бир неча соатлаб ўтирарди. У узоқ келажакнинг ёрқин манзараларини кўз олдинга келтиришга уринар экан, унинг хаёлида кўр учун ўрин йўқ эди...

Эндиликда ўша ҳаёт қизга ҳам яқинлашиб келган, қизни фақат жалб этибгина қолмай балки қизга нисбатан қандайдир ҳуқуқи борлигини кўрсатмоқда эди.

Қиз Пётр томонга ялт этиб қаради-ю, нимадир юрагига қадалгандек бўлди. Пётр қимир этмай хаёл суриб

ўтирар эди, унинг бутун гавдаси худди зилдай оғир туюлди ва қизнинг хаёлида қора бир доғдай кўринди. «У... ҳамма гапга тушунади», деган фикр унинг миясида худди чақмоқдек ёниб ўтди-да, баданлари жунжикиб кетди. Юраги орқасига тортиб кетди, ўзининг ҳам бирдан ранги оқариб кетганини сизди. Шу онда қизнинг дилига: «Мен ўша ҳаётга етиб олдим, Пётр эса мана бу ерда бошини эгиб ўзи танҳо ўтирипти, ёки, йўқ... ўша куни мен тепасида йиғлаб ўтирган бола ҳу анави ерда, дарё бўйидаги тепаликда ўтирипти»,— деган хаёл кечди.

Уни даҳшат босди, хаёлида кимдир, битиб кетган ярасидан ханжарни суғуриб олаётгандек туюлди.

Қиз Максимнинг узоқ тикилиб қарашларини эслади. Бу индамай тикилиб қарашларнинг маъноси ана шу экан-да! Максим қизнинг кайфиятини қиздан ҳам яхши биларди, қизнинг қалбида ҳали яна кураш бўлишини ва ахир биттасини танлаяжagini, қизнинг ўзига ишонмаслигини билар эди... Йўқ, йўқ, у янглишади! Қиз ўзининг ташлаган биринчи қадамини яхши билади, ҳаётдан яна нималар олиш мумкинлигини у келажакда кўради...

Қиз, худди оғир ишдан кейин қаттиқ чарчаган одамдек, чуқур ва оғир хўрсинди-да, атрофига қаради. Сукунат қанча давом этганини, студентнинг қачон гапдан тўхтаганини, у яна нималар деганини қиз айта олмас эди... У, ҳозиргина Пётр ўтирган томонга қаради.

Пётр туриб кетиб қолган эди.

VII

Қиз ҳам секин ишини йиғиштириб, ўрнидан турди.

— Кечирасиз, жаноблар,— деди меҳмонларга қараб.— Мен ҳозир келаман.

Қиз қоронғида хиёбон бўйлаб кетди.

Бугунги оқшом ёлғиз Эвелина учунгина ташвишли бўлмаган эди. Қиз хиёбоннинг муюлишида, скамейкада турган жойда ҳаяжон билан сўзлашаётган овозларни эшитиб қолди. Максим синглиси билан сўзлашиб турган эди.

— Шунда, бу масалада Пётр ҳақида қанча ўйлаган бўлсам, уни ҳам шунча ўйладим,— дерди чол, жиддий

оҳангда.— Узинг бир ўйлаб кўр, ахир, у ҳаётни билмайдиган бир гўдак қиз-ку! Сен гўдакининг беҳабарлигидан фойдаланишингга сира ишонгим келмайди.

Анна Михайловна жавоб қайтарганда, унинг овози йиғлаётгандай эшитилди.

— Макс, агар... агар қиз... унда ўғлимнинг ҳоли нима бўлади?

— Нима бўлса шу бўлади!— деб қатъий жавоб берди кекса солдат.— Бир гап бўлар, ҳар ҳолда у бировнинг умрига завол бўлдим деб қайғурмайди-ку... Бизнинг ҳам виждонимиз тоза бўлади, ўйлаб кўр, Аня,— деди товуши юмшаб.

Чол синглисининг қўлини ўпди. Аниа Михайловна бошини қуйи солди.

— Шўрлик ўғлим, қаёқдан ҳам у билан учрашган экан...

Қиз эшитмасданоқ бу сўзларнинг маъносини тушунди: бу нолиш она оғзидан жуда секин чиққан эди.

Эвелинанинг юзи лоладай қизариб кетди. У хиёбон муюлишида бехосдан тўхтади... Энди, мен хиёбондан чиқсам, уларнинг сирини эшитиб турганимни кўриб қолишади, деб ўйлади қиз.

Лекин орадан бир дақиқа ўтгач, қиз бошини мағрур кўтарди. Қиз, уларнинг яширин гапини эшитишни истаманган эди, аммо сохта уят ҳам уни ўз йўлидан тўхтата олмайди. Бунинг устига, бу чол ўзини жуда билармон ҳисоблайди. Қиз ўз изми ўзида эканлигини яхши билди.

Қиз хиёбоннинг муюлишидан чиқди-да, сўзлашиб турганларнинг ёнидан бошини баланд кўтарганича, секин ўтиб кетди. Максим қизга йўл бериш учун шошиб-пишиб қўлтиқтаёқларини йиғиштира бошлади. Анна Михайловна эса қизга муҳаббат ва қаттиқ қўрқув аралаш ачиниб тикилди.

Она ҳозиргина қаҳр-ғазаб билан ўтиб кетган сариқ сочли мағрур қиз ўғлининг ҳаётига ё бахт, ё бахтсизлик келтиражagini сезгандай бўлди.

VIII

Богнинг узоқ ва хилват бир бурчагида ташландиқ тегирмон бўлар эди. Тегирмон парраклари кўпдан бери айланмас, ўқлари моғорлаб кетган, эски тўғон моллари-

нинг бир неча еридан сув тинмай шилдираб сизиб оқиб турарди. Бу ер кўрнинг энг яхши кўрган жойи эди. Бу ерда у тўғоннинг кўтармасига чиқиб, сизиб оқаётган сувнинг шилдирашига бир неча соатлаб қулоқ солиб ўтирар ва сувнинг шилдирашларини фортепьянода жуда яхши тасвир этарди. Бироқ, ҳозир бу нарса унинг хаёлига ҳам келмас эди... Ҳозир у қаттиқ алам ичида, руҳий азобдан юзи буришиб, йўлда уёқдан-буёққа кезиб юрарди.

Қизнинг оҳиста қадам ташлаб келаётганини эшитиб, кўр тўхтади, Эвелина қўлини унинг елкасига қўйди-да, жиддий оҳангда:

— Айт, Пётр, сенга нима бўлди? Нега жуда хафа кўринасан?— деб сўради.

Кўр шартта бурилиб яна йўлида давом этди. Қиз унинг ёнида борарди.

Қиз унинг кескин бурилиб кетгани ва хомушлигининг сабабини тушунди-да, бир дам бошини қуйи солиб жим қолди. Қўрғон томондан ашула эшитиларди:

З а в крутої горы

Выл[талы, орлы

Выл[талы, гуркоталы,

Роскоши шукалы...¹

Узоқдан эшитилаётган ёш, кучли овоз муҳаббат, бахт эркинлик тўғрисида куйлар экан, боғдаги дарахтларнинг оҳиста шитирлаган овозини босиб, зим-зиё тунда янграрди...

У ерда ўтирганлар бахтли одамлар, улар ёрқин ва тўлиқ ҳаётдан баҳслашиб ўтирадилар, қиз бундан бир неча минут илгари ўшалар ёнида, шу ҳаёт орзуси билан маст бўлиб ўтирарди, лекин бу ҳаётда унга ўрин йўқ. Пётрнинг туриб кетганини қиз ҳатто сезмади ҳам, бироқ, ким билсин, ғамга чўмиб танҳо қолган бу минутлар унга нақадар узоқ кўринганикин...

Қиз хиёбонда Пётрнинг ёнида кетаётганда хаёлига ана шундай фикрлар келди. Пётрни гапга солиш, унинг кўнглини толиш ҳеч бунчалик қийин бўлмаган эди. Би-

---

¹ Тикка тоғлар ортидан,
Учиб келди бургутлар.
Учиб келди, шовқин солди,
Шириш ҳаёт излади...

роқ Пётр билан бирга бўлиши унинг хафалигини аста-секин тарқатаётганини қиз сезган эди.

Дарҳақиқат, Пётр оҳиста юра бошлади, чеҳраси очилди. У ёнида қизнинг қадам ташлашини эшитаркан, унинг юзидаги оғир руҳий тушкунлик аста-секин йўқолиб, юзида янги ҳиссиёт пайдо бўлди. Бунинг қандай ҳиссиёт эканлигини ўзи ҳам тушунмасди, лекин бу ҳиссиёт унга таниш бўлиб, унинг таъсирига бўйсунма бошлади.

— Нима бўлди сенга?— деб такрор сўради қиз.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деб жавоб берди Пётр маънос.— Мен дунёда бутунлай ортиқча одам бўлсам керак, деб ўйлайман.

Қўрғонда ашула тўхтади, орадан сал вақт ўтгач, янги ашула бошланди. У зўрға эшитиларди, энди студент бандуристларга тақлид қилиб, қадимги халқ ашулаларидан бирини хиргойи қиларди. Баъзан ашула деярли эшитилмай қоларди, шунда одам ширин хаёлларга берилиб кетарди, сўнгра секин айтилган ашула япроқларнинг шитирлаши орасидан яна эшитила бошларди.

Пётр бехосдан тўхтаб, қулоқ солди.

— Биласанми,— деди ғамгинлик билан,— менимча қарияларнинг дунё йилдан-йилга ёмонлашиб кетаётир, деган гаплари тўғри бўлса керак. Илгари ҳатто кўрлар ҳам яхши яшарди. Агар ўша замон бўлса, мен фортепьяно ўрнига бандура чалишни ўрганиб олардим-да, шаҳар ва қишлоқларда чалиб юрардим... Атрофимга жуда кўп одам тўпланарди, уларнинг ота-боболарининг қилган ишларни, қаҳрамонликлари ва шон-шуҳратларини уларга куйлаб берардим. Ушанда мен ҳам ҳаётда бирор нарсага яраб қолардим. Ҳозир-чи? Ҳатто анави бақироқ кадет бола, эшитдингми гапини? Ўша ҳам: уйланаман, қисмга қўмондонлик қиламан, дейди, уни мазах қилиб кулишди, мен бўлсам... мен бўлсам... ҳатто шу ҳам қўлимдан келмайди.

Қиз қўрққанидан мовий кўзларини катта-катта очди: кўзи жиққа ёшга тўлган эди.

— Сенга кичик Ставрученконинг сўзлари таъсир кипти,— деди ҳижолатда қолган қиз, гапни ҳазилга буришга тиришиб.

— Ҳа,— ўйчан жавоб берди Пётр, кейин қўшимча қилди,— унинг овози жуда ёқимли. Ўзи чиройлими?

— Ҳа, у яхши одам,— деб жавоб берди Эвелина,

бирок бирдан газаби қайнаб кескин сўзлади.— Йўқ, у менга сира ҳам ёқмайди! У ўзини жуда ҳам катта тутадди, овози ҳам қўпол, қулоққа ёқмайди.

Пётр қизнинг жаҳл билан айтган бу сўзларини таажжуб билан тинглади. Қиз, депсиниб, сўзида давом этди:

— Буларнинг ҳаммаси бўлмагур гаплар! Бунинг ҳаммасини мен биламан, бу Максимдан чиққан найранг. О, ўша Максимни кўргани кўзим йўқ!

— Сенга нима бўлди, Веля? — деб таажжуб билан сўради. кўр,— қанақа найранг?

— Ёмон кўраман, ёмон кўраман Максимни!— дерди қиз, ўжарлик билан.— У режалар тузишга берилиб кетиб, юраги тошга айланиб кетипти... Менга улар тўғрисида гапирма, гапирма... Бировнинг тақдирини ҳал қилишга уларнинг қандай ҳақлари бор?

У бирдан таққа тўхтаб, ўзининг нозик қўлларини шу қадар қисдики, бармоқлари қирсиллаб кетди ва ёш болаларга ўхшаб йиғлаб юборди.

Кўр ҳайрон бўлиб меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади. Вазмин ва ҳар доим ўзини тутта оладиган дўстининг бундай қаттиқ хафа бўлиши Пётр учун кутилмаган ва сабаби номаълум ҳодиса эди. У, қизининг йиғлашига ва бу йиғининг ўз юрагидан отилиб чиқаётган ғалати акси садосига қулоқ солиб турди. Узоқ ўтмиш йиллар эсига тушди. У, худди ана шундай хафа бўлиб тепаликда ўтирганини, қиз эса, унинг тепасида худди ҳозиргидек йиғлаб ўтиргани ёдига тушди...

Бирдан қиз қўлини тортиб олди, кўр яна ҳайрон бўлди: қиз куларди.

— Жуда тентакман-да! Мен нима учун йиғлаяман!..

Қиз кўз ёшини артди-да, ҳаяжон ва меҳрибон товуш билан сўзлай бошлади:

— Йўқ, инсофли бўлайлик: уларнинг иккаласи ҳам яхши одам. Унинг ҳозиргина айтган сўзлари ҳам яхши. Лекин ҳамма учун ҳам шунақа эмас-да.

— Ҳамма учун,— деди кўр.

— Бўлмаган гап!— деб жавоб берди қиз жилмайиб, аммо овозидан ҳамон ўксиниш сезиларди.— Ахир, Максим ҳам соғлиғида урушда бўлди, энди бўлса бир кунини кўряпти-ку. Биз ҳам...

— Биз дема! Сен, бу — бутунлай бошқа гап.

— Йўқ, бошқа гап эмас.
— Нима учун?
— Шунинг учунки... ҳа, шунинг учунки, сен менга уйланасан, демак, бизнинг ҳаётимиз бир бўлади.

Пётр ҳайрон бўлиб қолди.

— Мен? Сенга-я?.. Демак, сен менга... тегасанми?

— Ҳа, ҳа, бўлмаса-чи!— деб шошилиб жавоб қайтарди қиз, ҳаяжон ичида. — Вой тентаг-ей! Наҳотки, буни сира ҳам хаёлингга келтирмаган бўлсанг! Ахир, бу жуда осон нарса-ку! Менга уйланмасанг, кимга уйланасан?

— Албатта,— деди Пётр ғалати бир худбинлик билан, лекин шу ондаёқ тилини тишлаб қолди.

— Менга қара, Веля,— деди қизнинг қўлидан ушлаб.— Боя улар: катта шаҳарларда қизлар ҳамма нарсага ўқишади дейишди. Сенга ҳам кенг йўл очилиши мумкин... Мен бўлсам...

— Хўш, сенга нима бўпти?

— Мен, мен... кўрман!— деб мантиқсиз тугатди сўзини кўр.

Яна ёшлиги, дарёнинг оҳиста шалдираб оқиши, Эвелина билан биринчи марта танишиши ва «кўр» деган сўзни эшитганда қизнинг ҳўнграб йиғлаб юборгани Пётрнинг эсига тушиб кетди... Пётр қизга яна шундай ханжар қадаётганини беихтиёр сезиб қолиб тўхтади. Вир неча дақиқа жимлик ҳукм сурди. Фақат новдан оқиб тушаётган сувнинг шилдирашигина эшитиларди. Эвелина худди ғойиб бўлгандек, унинг шу ерда турганлиги ҳеч сезилмасди. Дарҳақиқат, унинг юзи буришиб кетди, лекин қиз ўзини тута билди ва қиз сўзга киришганда, унинг овози ҳазиллашгандек, парвосиз эшитиларди.

— Хўш, кўр бўлсанг нима бўпти?— деди у.— Агар қиз бола кўр кишини севиб қолса, албатта ўшанга тегиши керак... Ҳамма вақт ўзи шунақа бўлади, сен билан мен нима ҳам қилардик?

— Севиб қолса...— деди Пётр жиддий тус билан ва қошларини чимирди у, ўзига таниш сўзнинг янги оҳангини англашга тиришарди... — Севиб қолса, дейсанми?— деб сўради, ҳаяжони тобора ошиб...

— Ҳа-да! Сен ҳам, мен ҳам бир-биримизни сева-миз!... Қандай тентаксан! Ахир, ўзинг ўйлаб кўр: мен-сиз шу ерда танҳо ўзинг қоласанми?

Боланинг юзи бирданига оқариб кетди-да, катта сўқир кўзлари бақрайиб қолди.

Ҳаммаёқ жимжит эди, фақат сув шилдираб нималарнидир куйларди. Баъзан сувнинг шилдираши худди тўхтаб қолаётгандек туюларди, лекин шу ондаёқ яна шилдирар ва тўхтамай давом этарди. Черёмуханнинг қалин япроқлари шитирларди, қўрғондан эшитилаётган ашула тинган, лекин энди булбул ашула бошлаб юборган эди.

— Мен ўлиб қолар эдим,— деди кўр, эшитилар-эшитилмас.

Биринчи марта кўришганидаги каби, қизнинг лаблари учди, болаларникидай ожиз товуш билан зўрға:

— Мен ҳам... сенсиз, битта ўзим... бу дунёда...— деди.

Кўр унинг кичкина қўлчасини ушлаб сиқди. Қиз ҳам унинг қўлини сиқди, лекин қизнинг мулойимгина қўл сиқиши илгаригига ўшамаслиги унга ажиб туюлди: қизнинг кичкина бармоқлари билан юмшоққина қисини унинг дилини қаттиқ ҳаяжонга солган эди. Хуллас, энди унинг ёшлигидаги дўсти илгариги Эвелинадан бошқа, қандайдир янги бир қизни ҳис қилди. Пётр ўз назарида, бақувват ва кучли йигит, қиз эса нозик ва заифдай туюлди. Ана шу ҳиссиётлар таъсири остида Пётр бир қўли билан қизни бағрига босди-да, иккинчи қўли билан унинг ипакдай сочларини силай бошлади.

У ўзини худди ғам-ғуссадан озод бўлгандек сизди, назарида, энди ҳеч қандай орзу-ҳавас йўғ-у, балки фақат ҳозирги ширин дақиқаларгина бордек бўларди.

Боядан бери товушини созлаётган булбул энди овозини баралла қўйиб сайраб юборди, боғни булбул наво си тутиб кетди. Қиз сесканиб тушди-да, уялиб Пётрнинг қўлини секин итариб қўйди.

Пётр қаршилиқ кўрсатмади, қизни қўйиб юбориб, тўйиб нафас олди. Пётр қизнинг ўз сочларини тузатаётганини сезарди. Унинг юраги тез-тез, лекин бир маромда урарди, унинг бутун вужудига қон югуриб, ўзида янги куч пайдо бўлганини ҳис этарди. Бир нафасдан сўнг қиз унга одатдаги овози билан: «Юр, энди меҳмонларнинг олдига борайлик», деганда, кўр бу ёқимли овозга ажабланиб қулоқ солди, бу овозда бутунлай янги оҳанг пайдо бўлган эди.

Меҳмон ва мезбонлар кичкина меҳмонхонага тўпланишди, фақат Пётр билан Эвелина йўқ эди. Максим ўзининг кекса ўртоғи билан гаплашиб ўтирар, ёшлар эса очиқ дераза олдида жим ўтиришар эди, бу кичкина жамоатда чуқур ва тинч кайфият ҳукм сураар, лекин бу тинч кайфият замирида ҳамма учун равшан бўлмаган, аммо ҳамма сезиб турган қандайдир фожиа сезилиб турар эди. Айниқса Пётр билан Эвелинанинг ўрни йўқлашиб турарди. Максим гап орасида эшикка кўз ташлаб қўярди. Анна Михайловна эса маъюс эди, ўзининг хушмуомалали меҳмондўстлигини кўрсатиш учун гўёки гуноҳкор одамдек тинмай тараддуллапарди, анчагнна қорин солган ва ҳамма вақтдагидек хушмуомалали пан Попельский кечки овқатни кутиб ўз стулида мудраб ўтирар эди.

Богдан меҳмонхонага кираверишдаги айвонда оёқтовушлари эшитилиши билан ҳамма ўша томонга қаради, қора ва кенг эшикдан Эвелина кўринди, унинг кетидан кўр секин-секин зинадан чиқиб келмоқда эди.

Ҳамманинг унга диққат билан тикилиб турганини қиз сезди, бироқ, ўзини билмаганга солди. У, одатдагидек шахдам қадам ташлаб, уйнинг ўртасидан юриб ўтди; фақат Максимнинг ер тагидан қараб турганини кўриб, қўлингдан нима келади, дегандек мийғида кулиб қўйди. Пани Попельская ўғлига тикилар эди.

Ёш йигит, худди қизнинг қаерга бошлаб кетаётганини билмагандек, унинг кетидан эргашиб борарди. Эшик олдида етганда оппоқ юзли ва хипча гавдали Пётр бирдан чироқ ёниб турган хонанинг остонасида тўхтади. Кейин остонадан ҳатлаб ўтди-да, гарчи хаёли паришон кўринган бўлса ҳам, тез-тез юриб фортепьяно олдида келди.

Тинч қўрғон ҳаётида музика оддий бир нарса бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин бу фақат шу уйга хос, фақат шу хонадонда яшовчиларга аталган бир нарса эди. Меҳмонга келган ёшлар қўрғонни ғала-ғовур ва ашула билан тўлдирган кунларда, Пётр сира фортепьянога яқин келмасди, фортепьянони фақат Ставрученконинг тўнғич ўғли чаларди, чунки касби музикачилик эди. Кўрнинг тортинчоқлиги уни жамоатдан янада узоқлаштирарди. Қўлчилик орасида бор бўлса ҳам йўқдай ўтирган ўғли-

ни кўрганда онасининг юрак-бағри эзилиб кетарди. Ҳозир Пётр, биринчи марта фортепьяно ёнига дадил бориб ўтирганини ўзи ҳам сезмай қолди... У худди уйда бегона одамлар борлигини унутгандай кўринарди. Шуни ҳам айтиш керакки, ёш йигит билан қиз меҳмонхонага киришганда, ҳамма шу қадар жим бўлиб қолдики, кўр уйда ҳеч ким йўқ, деб ўйлаши ҳам мумкин эди.

Фортепьянонинг қопқоғини очиб, клавишларини секин босиб кўрди-да, бир неча енгил аккорд чалди. У худди фортепьянодан ёки ўз қалбидан нимадир сўраб тургандек бўларди.

Сўнгра, қўлини клавиш устига қўйиб, чуқур хаёлга чўмди, кичкина меҳмонхона янада жимжитроқ бўлиб қолди.

Қоронғи деразалардан тун мўралаб турарди, боғнинг баъзи ерларида деразадан тушган чироқ нурида товланган ям-яшил япроқлар ҳам уйга мўралаб қараб тургандай кўринарди. Пианинонинг ҳозиргина тинган қаттиқ ва ноаниқ гуруллаган овозини эшитган ва кўрнинг оппоқ юзида ғалати илҳом нашъасини кўрган меҳмонлар нафас олмай жим ўтирардилар.

Пётр эса кўр кўзларини юқорига тикиб, гўёки бирор нарсага қулоқ солаётгандек, ҳамон жим ўтирарди. Унинг қалбида мавж урган тўлқин каби хилма-хил туйғулар кўтариларди. Денгиз тўлқини қирғоқдаги қум устида жим ётган қайиқни қандай кўтариб ташласа, номаълум, сирли ҳаёт тўлқинлари ҳам уни шу қадар куч билан тебратиб турарди... Унинг чеҳрасида таажжубланиш, савол аломати кўринар ва илгари кўринмаган аллақандай ҳаяжон акс этарди. Кўр кўзлари қоп-қора бўлиб кўринарди.

У зўр бериб синчиклаб қулоқ солаётган нарсасини гўёки ўз қалбидан топа олмаётгандек туюлди. Бироқ, ҳамон ҳайратланиб ўтирган ва кутган нарсасига етолмаган бўлса ҳам, ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, клавишларни босди ва бирдан бостириб келган илҳом тўлқини қўйнида оҳангдор, ёқимли навога берилиб кетди.

Х

Кўрнинг нотадан фойдаланиши умуман қийин. Ноталар ҳам ҳарфлар сингари бўртдириб босилади, шу билан бирга тонлар алоҳида белгилар билан белгиланади

ва китоб сатрлари сингари, бир қатор қилиб босилади. Аккорд қилиб қўшилган тонларни белгилаш учун уларнинг ўртасига хитоб аломати қўйилади. Кўрнинг буларни ёддан билиши, шу билан бирга, ҳар бир қўл учун алоҳида ёдлаб олиши табиийдир. Шундай қилиб, бу жуда мураккаб ва қийин иш, бироқ, унинг бу ишининг алоҳида таркибий қисмларга бўлган ишқибозлиги бу ишда ҳам Пётрга ёрдам берди. Ҳар бир қўл учун бир неча аккордни ёдлаб олиб, фортепьяно олдига келиб ўтирарди. Бир-биридан ажратиш қийин бўлган бўртдирилган белгилар унинг ўзи учун ҳам кутилмаган равишда оҳангдор жаранглаб эшитилганда у, шу қадар завқланар ва қизиқар эдики, ҳатто ишнинг қийинлиги ҳам билинмасди.

Шунга қарамай: қоғозга ёзилган пьеса билан уни ижро этиш ўртасида ҳали жуда кўп қўшимча процесслар бор эди. Белги мелодияга айланишдан олдин қўлдан ўтиши, мияга ўрнашиши, шундан кейингина созанданинг бармоқларига қайтиб келиши керак эди. Шу билан бирга, кўрнинг музыкага бўлган зўр қобилияти ёд олишдек мураккаб ишга аралашар ва ўзганинг пьесасига ўз таъсирини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Пётрнинг биринчи марта эшитган мелодияси, сўнгра онаси чалиб берган куйлар қулоғига қандай қуюлган бўлса, унинг мусиқий туйғулари ҳам худди ўша формада шакланган эди. У унинг қалбида доим эшитилиб турган қадрдон табиат, унинг қалбида куйлаб турган халқ мусикаси эди.

Мана ҳозир ҳам, ҳаяжонга тўлиб-тошган қалби билан италянча пьесани чалар экан, унинг аккордлариданоқ қандайдир ўзига хос оҳанг эшитилди, бу эса тингловчиларни таажжублантирди. Бироқ, бир неча минутдан кейин музыка ҳаммани ўзига мафтун этди, фақат Ставрученконинг музикани касб қилиб олган тўнғич ўғли, ўзига таниш пьесани англаш учун пианистнинг ўзига хос манерасини таҳлил қилиб, узоқ вақтгача қулоқ солиб турди.

Пианистонинг янгроқ овози меҳмонхонадан чиқиб, жимиб қолган боққа тарқаларди... Ёшларнинг кўзларида мароқ ва қизиқиш аломатлари чақнади. Кекса Ставрученко бошини эгиб индамай тинглаб ўтирарди, лекин кейинчалик руҳи кўтарилиб Максимни тирсаги билан туртар ва қулоғига:

— Чалиш деган мана бунақа бўлади. Ҳа, ё гапим нотўғрими?— деб пичирларди.

Пианинонинг овози кўтарила борган сари кекса жанжалкаш ниманидир, афтидан, ўзининг ёшлигини бўлса керак, эслай бошлади, чунки кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди, кейин қаддини ростлади, қўлини баланд кўтариб столга бир мушт урмоқчи бўлди-ю, бироқ ўзини тутди-да, муштини оқиста столга қўйди. Уз ўғилларини бир-бир назардан кечириб, мўйловини силади-да, Максимга эгилиб яна:

— Булар қарияларни чиппакка чиқармоқчи... бекор айтиштипти! Бир вақтларда сен билан биз ҳам бўш келмасдик, оғайни... Ҳозир ҳам... бўш келмаймиз... Ё гапим чаккими?— деб пичирларди...

Музыкага унча ҳуши бўлмаган Максим ҳам бу сафар ўзи тарбиялаган кўрнинг чалишида қандайдир янгиликни сезди-да, трубкасини паға-паға тутатиб завқ билан тинглар, бошини чайқаб, гоҳ Пётрга, гоҳ Эвелинага қараб-қараб қўярди. Унинг тарбия системасига яна бир номаълум ҳаётий куч тўлқинининг билдирмасдан бостириб кирганини пайқади... Анна Михайловна ҳам қизга қараб-қараб қўяр ва ўз-ўзидан: нима бу — ўғлимнинг чалишидан бахт садолари эшитиляптими ёки ғам-ғуссами... деб сўрагандай бўларди. Эвелина абажурнинг панасида ўтирар, қоронғида унинг фақат йирик кўзларигина қорайиб аниқ кўришиб турар эди. Биргина Эвелина бу оҳангларни ўзича тушунарди, бу оҳангларда кўкариб кетган новлардан оқиб тушаётган сув шилдираши ва қоронғи хиёбондаги черёмухаларнинг шитирлаши эшитиларди.

XI

Куйнинг ўзгарганига анча бўлди. Пётр итальянча пьесани қўйиб, ўзи ижод эта бошлади. У, бундан бир минутча олдин индамай бошини эгиб ўтмишдаги саргузаштларини эслаб, ичига сиғдиrolмаётган таассуротларнинг ҳаммасини куйга солиб чала бошлади. Бу куйда табиатнинг шовқини, шамолнинг гувуллаши, ўрмоннинг шитирлаши, дарёнинг шовиллаши, олис-олисларга кетиб сўнувчи шовқинлар ўз ифодасини топган эди. Буларнинг ҳаммаси — табиатнинг сирли куйлари киши

қалбида уйғотадиган аллақандай чуқур бир туйғу билан чамбарчас боғланиб кетган эди,— у туйғуга ном топиб қўйиш ҳам қийин эди... Қайғу-ҳасратми?.. Ундай дейилса, нима учун бу қадар ёқимли ва нашъали? Шодликми?.. Ундай бўлса, нима учун одамни шу қадар чуқур, шу қадар чексиз қайғуртиради, ғамга ботиради?

Баъзан товушлар кучаяр ва авжга чиқарди. Музиқачининг чеҳраси аллақандай жиддий тусга киради. Бу кутилмаган куйларда шунча зўр куч борлигига унинг ўзи ҳам ажаблаиғанга ва яна ниманидир кутаётганга ўхшарди... Яна бир неча зарб билан буларнинг ҳаммаси гўёки қудратли ва ниҳоятда ажойиб гармоннияга айланиб кетаётгандек туюларди, шундай пайтларда тингловчилар нафасларини ичларига ютиб қимир этмай ўтирардилар. Бироқ товушлар авжга чиқибоқ худди кўпикка айланиб, сачраб йўқолиб кетаётган тўлқиндек қандайдир аччиқ фиғон билан пасаярди ва таажжубланиш ноталари анчагача ҳавода янграб турарди.

Кўр бир оз жим қоларди, меҳмонхонага яна сукунат чўкарди, фақат боғдаги япроқларнинг шитирлаган товушларигина бу тинчликни бузиб турарди. Ўтирганларни мафтун этган ва уларни бу оддийгина уй деворларидан олиб чиқиб узоқ жойларга олиб кетган хаёл бузиларди, кичкина хона яна уларнинг атрофини сиқиб тургандек бўларди ва музикачи то куч тўплаб яна чала бошлагунча, қоронғи деразалардан тун мўраларди.

Товушлар нималарнидир излагандек, яна авжга чиқиб, янада кўтарилиб янгради. Гоҳ ишқ-муҳаббат ва ғам-ҳасратдан, гоҳ ўтмиш кулфатлари ва шон-шарафдан, гоҳ мардлик ва орзу-тилаклардан баҳс этувчи халқ ашулаларининг оҳанглари қандайдир ноаниқ жаранглаб эшитиларди. Бу билан кўр ўз туйғуларини тайёр ва ўзига таниш бўлган шаклларга солиб кўрарди.

Бироқ, бу қўшиқ ҳам тугаркан, кичкина меҳмонхонада ҳал бўлмай қолган масаланинг ноласи титраб, оғир сўнди.

XII

Куй ноаниқ нола билан тугаган чоғида, Анна Михайловна ўғлига қараган эди, узоқ ўтмишдаги баҳорнинг қуёшли кунларидан бири эсига тушди, ўша кунни ўғли, нишини ҳаяжонлаштирувчи баҳор табиатининг қаттиқ

таъсири остида ҳушидан кетиб қолган эди, ўғлининг юзидаги ҳозирги ифода ҳам ўшанга ўхшарди.

Аммо буни фақат онанинг ўзигина сезди. Меҳмонхонада ғала-ғовур бошланди. Кекса Ставрученко Максимга алланималар деб бақирарди, завқ ва ҳаяжонга тўлган ёшлар музикачининг қўлини сиқишар ва келажакда донгдор санъаткор бўлажагичи каромат қилардилар.

— Ҳа, шундай,— деб тасдиқлади Ставрученконинг тўнгич ўғли.— Сиз халқ куйларини, уларнинг хусусиятларини жуда яхши ўзлаштириб олибсиз. Халқ куйлари сизга сингиб кетипти, сиз уни мукамал билиб олибсиз. Аммо, айтинг-чи, дастлаб қандай пьесани чалдингиз?

Пётр итальянча пьесанинг номини айтди.

— Мен ҳам шундай ўйлаган эдим,— деб жавоб қайтарди ёш йигит.— Бу куй менга сал-пал таниш... Сиз жуда бошқача чалар экансиз. Сиздан яхши чаладиганлар кўп, лекин бу пьесани ҳеч ким сиздай чалолган эмас... Буни худди итальянча музиканинг малорус музика тилига таржимаси деса бўлади. Сиз музика билан жиддий шуғулланишингиз керак, ана шунда...

Кўр диққат билан тингларди. У, биринчи марта ҳаманинг диққатига сазовор бўлгани ва шунинг учун унинг ўз кучига бўлган ишончи ортганини сезарди. Наҳотки, бу сафар унинг ўзини сира ҳам қаноатлантирмаган ва унга бутун ҳаётида мисли кўрилмаган кўп ҳасрат бағишлаган бу куйлар бошқаларга шу қадар қаттиқ таъсир қилган бўлса? Демак, у ҳам ўз ҳаётида бирон нарсага яраб қолар экан-да? У, ҳамон пианино клавишларидан қўлини олмай ўтирар экан, бирдан ғала-ғовур ичида унинг қўлига кимнингдир иссиқ қўли текканини сезди. Пётрнинг олдига Эвелина келиб, унинг қўлларини мулойимгина сиқиб қувонч тўла ҳаяжон билан оҳиста пичирларди:

— Эшитдингми? Сен ҳам касбли бўлишинг мумкин. Бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини қандай ҳаяжонга келтирганингни бир кўрсанг, билсанг эди...

Кўр сесканди-да, қаддини ростлади.

Бу қисқа воқеани Пётрнинг онасидан бошқа ҳеч ким сезмади. Худди ёш муҳаббат ўз бўсасини унга тақдим этгандек, юзи лоладай қизариб кетди.

Кўр ҳамон ўрнидан қўзғалмай ўтирар эди. У қалбига қуюлиб келаётган янги бахт таассуротлари билан

курашарди, балки қалбидан шаклсиз, қора булут каби босиб келаётган фалокатнинг яқинлашаётганини сезганиди...

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Эртаси куни Пётр барвақт уйғонди. Бўлма жимжит, уйда ҳам ҳали ҳеч қандай товуш эшитилмас эди. Тунда очиқ қолган дераза орқали боғдан тонг шабадаси кириб турарди. Пётр кўр бўлса ҳам, табиатни жуда яхши сезарди. Ҳали вақт эрталигини, уйнинг деразаси очиқ турганини биларди: дарахт шохларининг шитирлаши баралла эшитилиб турарди. Бугун Пётр буларнинг ҳаммасини айниқса равшан сезди, у ҳатто қуёшнинг уйга мўралаб турганини, агар қўлини деразага узатса, дарахт шохларидан шудринг тўкилишини ҳам биларди. Бундан ташқари, у бутун вужуди қандайдир янги, илгари сира тотиб кўрмаган туйғулар билан тўлиб-тошганини ҳам сезар эди.

Пётр боғда аллақандай кичкина қушчанинг сайрашига ва ўзининг қалбида кучайиб бораётган ғалати бир туйғуга қулоқ солиб, яна бирмунча вақт ўрнидан қўзғалмай ётди.

«Менга нима бўлди?»— деб ўйлади у ва шу ондаёқ Эвелинанинг кеча кечқурун, эски тегирмон бошида: «Наҳотки, сен бу ҳақда сира ўйламаган бўлсанг?.. Вой тентаг-ей!..» дегани эсига тушди.

Дарҳақиқат, Пётр бу тўғрида сира ўйламаган эди. У Эвелинанинг яқинлигидан роҳатланарди, лекин биз нафас олиб турган ҳавони сезмаганимиз каби, у ҳам буни кечаги кунгача ҳеч сезмаган эди. Сувнинг ойнадай текис юзига тош тушиб уни мавжлантириб юборгандек, бу ёқимли сўзлар ҳам кеча унинг қалбига осмондан тушгандек туюлди: ҳалигина сувнинг юзи ойнадек текис, сокин бўлиб, қуёшнинг нурини, кўм-кўк осмонни ўзида акс эттириб турган эди... Бир зарб билан у остигача тўлқинланиб кетди.

Бугун Пётр дили покланиб турди, унга қадрдон дўст бўлган қиз ҳам бутунлай бошқача бўлиб кўринди. Кечаги воқеа ва гапларнинг ипидан-игнасиғача батафсил

хаёлидан ўтказар экан, қизнинг «янгича эшитилган» овозига таажжуб билан қулоқ соларди. «Севиб қолган бўлса... Вой тентаг-ей!..»

Ирғиб ўрнидан турди-да, апил-тапил кийиниб, боғнинг шудринг босган йўлкасидан эски тегирмон томонга қараб югурди. Сув кечагидек шилдираб оқар, черёмухалар ҳам худди кечагидек шитирларди, фақат кеча қоронғи эди, ҳозир эса порлоқ қуёш нур сочиб турарди. Пётр қуёш нурини илгари ҳеч қачон бугуигидек яққол «сезмаган» эди. Унинг асабларини қитиқлаётган ёқимли куннинг бу ўйноқи нурлари хушбўй шабнам ва эрталабки соф ҳаво билан унинг қалби тўлиб-тошгандек бўларди.

II

Бутун қўрғон очилиб, яшнаб кетгандай бўлди. Анна Михайловна худди яшариб кетгандек кўринарди, Максимнинг гарчанд паға-паға тутун орасидан худди четлаб ўтиб кетаётган момақалдироқдай гулдираши тез-тез қулоққа чалиниб турса ҳам қовоғи очилиб, ҳазиллашадиган бўлиб қолди. У, кўп одамлар ҳаётни тўй-томоша билан тугайдиган аллақандай бемаза романга ўхшатса керак, ҳолбуки дунёда яна шундай нарсалар ҳам кўпки, баъзи бировлар бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб кўрсалар ёмон бўлмайди, дерди. Жуда семириб, кўркамлашиб кетган, сочлари бир текисда чиройли оқараётган, юзи қип-қизил пан Попельский, афтидан, бу сўзлар менга қаратиб айтилган бўлса керак, деб ўйлаб, Максимнинг сўзни маъқуллар ва жуда яхши юришиб турган хўжалигини кўргани чиқиб кетарди. Ёшлар бир-бировларига қараб қўйишар ва қандайдир ўзларича аллақандай планлар тузишарди. Пётр музикани жиддий ўрганиши ва уни охирига етказиши лозим эди.

Куз кунларидан бирида, йиғим-терим тугаб, дала-ларда мезонлар офтобда ялтираб учиб юрган пайтда Попельскийлар бутун оиласи билан Ставрученколарникига жўнашди. Ставрученколарнинг имениеси Попельскийларникидан етмиш чақиримча нарида эди, аммо манзара жуда ўзгариб кетар эди: Карпат тоғларининг Волиндан ва Прибушьедан кўриниб турган охириги силсилалари тугаб, Украина чўллари бошланарди. Баъзи

жойларида жарликлар учрайдиган бу текисликларда бог-роғ ва кўкаламзорларга чўмган қишлоқлар ва йироқ горизонтда ҳайдалган ва экин ўриб олинган дала-лар ортида баланд қабрлар кўзга ташланарди.

Бундай узоқ сафарлар умуман бу онлаинг одатнда йўқ эди. Пётр ўзига жуда яхши таниш бўлган қишлоқ ва яқин атрофдаги далалардан нарига ўтдимиз, бўлди, дарров адашиб қолар, ўзининг кўрлигини кўпроқ сезар, сал нарсага ҳам хуноби ошиб безовта бўларди. Аммо бу гал таклифи мамнуният билан қабул қилди. Ўз туйғуларини ва уйғониб келаётган талант кучини сезган ўша кечадан кейин Пётр ўзини қуршаб турган қора ва иоаниқ ташқи дунёга дадилроқ қарай бошлади. Бу дунё унинг хаёлида, тобора кенгайиб, уни ўзига жалб эта бошлаган эди.

Ҳадемай орадан бир неча кун ҳам ўтиб кетди. Пётр эиди ёшлар орасида ўзини анча эркин сеза бошлади. У Ставрученконинг тўнғич ўғли зўр маҳорат билан чалишини ва консерватория ҳамда пойтахтда бўладиган концертлар тўғрисидаги ҳикояларини диққат ва ҳавас билан тингларди. Ставрученко, Пётрнинг ҳали камолотга етмаган, лекин кучли музика ҳиссиёти тўғрисида ҳар сафар гапирганда, унинг юзлари қип-қизариб кетарди. Эиди у, бурчак-бурчакда уялаб ўтирмас, балки бир оз тортиниб бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳамма билан баб-баравар гапга аралашадиган бўлган эди. Эвелинанинг гапга аралашмай, вазмин ўтиришлари ҳам йўқолди. У ўзини эркин сезар, дам ўтмай хушчақчақ кулиши эса ҳаммани завқлантирарди.

Имениедаи ўн чақиримча нарида N. деған эски монастырь бор эди, бу монастырь ўлкада ҳаммага машҳур эди. Бир замонлар бу монастырь шу ўлканинг тарихида катта роль ўйнаган эди, татар галалари монастырни худди чигиртка каби бир неча марта қамал қилиб, ёйдан ўққа тутган. Баъзан полякларнинг хилма-хил отрядлари қалъанинг деворларига тирмашиб ҳужум қилган, ёки, аксинча, казаклар уни ишғол этган қиролнинг солдатларидан озод этиш учун ёпирилиб ҳужумга ўтганлар... Ҳозир эски миноралар қулаб тушган, деворнинг ўрнига баъзи жойлари, монастырь полизини деҳқонларнинг молларидан сақлаш учун, тахтадевор билан тўсилган, чуқурлар ичига эса тариқ экилган эди.

Бир куни, кеч кузнинг очиқ ҳаволи илиқ кунларидан

бирида, мезбонлар ва меҳмонлар шу монастырга жўнашди. Максим хотинлар билан бирга баланд рессорли ва худди қайиқдай лапанглаб юрадиган катта аравада жўнади. Ёш йигитлар, шу жумладан, Пётр ҳам отда кетишди.

Кўр бошқа отларнинг дукир-дукир юришига ва олдинда кетаётган арава ғилдиракларининг ғижирлашига қулоқ солиб, бемалол борарди. Унинг от устида бемалол ва дадил келаётганини кўрган киши, бу чавандознинг йўл кўрмаслигига ва ихтиёрни отга ташлаб қўйганига ишонмас эди. Анна Михайловна дастлаб бегона отдан ва нотаниш йўлдан кўрқиб хавфсираган ҳолда ўғлига қараб-қараб қўяр, Максим эса Пётрга кўз қирини ташлаб, устозларча кибр билан хотинларнинг кўрқоқлигини масхара қилиб борарди.

— Биласизларми...— деди студент, аравага яқинлашиб.— Шу ерда ғалати бир қабр борлиги ҳозир менинг эсимга тушди, бу қабрнинг тарихини монастырь архивини ахтариб топдик. Агар истасангиз, ўшаёққа буриламиз. Узоқ эмас, қишлоқдан чиқаверишда.

— Нега биз билан юрганингизда, нуқул шунақангги қайғули хотираларни ўйлаб юрасиз-а?— деб кулди Эвелина.

— Бу саволга кейинроқ жавоб бераман!.. Колодняга, Остапнинг ўтлоғи томонга бур, ҳу, анави четан ёнига бориб тўхта,— деб қичқирди кучерга ва отнинг бошини буриб, орқада қолган ўртоқларининг ёнига от қўйиб кетди.

Орадан сал вақт ўтгач, ёш йигитлар ғилдиракларини лапанглатиб тупроқни тўзғитиб тор кўчадан кетаётган соябон араванинг олдидан отларини чоптириб ўтиб кетишди-да, отдан тушиб, отларни четанга боғлашди. Уларнинг иккитаси хотин-қизларга кўмаклашиш учун аравага қараб югурди, Пётр эса эгарнинг қошига суяниб, ўзининг қаерда турганини билишга тиришиб, ерга қараб турарди.

Кузнинг бугунги очиқ ҳаволи куни унга тун каби қоронғи туюлса ҳам, атрофдаги ёрқин товушлар жон кйритиб турар эди. Пётр, яқинлашиб келаётган арава ғилдиракларининг ғижирлаши ва уни кутиб олган ёшларнинг хушчақчақ ҳазилларига қулоқ солиб турар эди. Унинг олдида турган отлар пўлат безакли жиловларини жаранглатиб, четаннинг нариги томонидаги бур-

ган ўтга бўйин чўзишади... Сал наридан, афтидан, полиздан бўлса керак, оҳишта ашула эшитилади, ашула енгил шабадада оҳишта ва ғамгин эшитиларди. Боғдаги дарахт барглари шитирлайди, қаердадир лайлак томоғини қоқади ва худди тўсатдан бир нарса эсига тушиб кетгандек хўрознинг қанот қоқиши ва қнчқирishi, қудуқнинг сув чиқарадиган шотисининг оҳишта ғижирлаши эшитилади — буларнинг ҳаммаси қишлоқда иш кунининг қизиб турганини билдирарди.

Дарҳақиқат улар энг чеккадаги боғнинг олдида тўхташган эди... Узоқдан эшитилувчи овозлар ичида монастирь қўнғироғининг баланд жаранглаган товуши ҳаммасидан аниқроқ эшитилар эди. Шу қўнғироқнинг овозиданми, ёки шамолнинг учириб келишиданми, ёхуд, қандайдир, унинг ўзига ҳам номаълум аломатлариданми, ҳар ҳолда Пётр, қаердадир, нариги томонда монастирнинг орқасида, жарлик борлигини сезд, эҳтимол, бу дарёнинг қирғоғидир, дарёнинг нариги томони унга поёнсиз кенглик бўлиб туюлар, у ернинг тинч ҳаёти, ноаниқ товушлари зўрға эшитиларди. Кечки туманда узоқ ерлар бизга ноаниқ ва жнмирлаб кўринганидек, бу товушлар ҳам унга узилиб-узилиб, жуда секин эшитиларди ва шу билан у олисларни тасаввур этарди.

Шамол, шляпасининг остидан чиқиб турган бир тутам сочини ҳилпиратар ва қулоғига худди қадимги Эола арфасининг¹ садосидек куйлаб турарди. Хаёлига ёшлигидаги аллақандай хотиралар келарди, кичкина болалик чоғини эсларди, айрим хотиралар шамол, товуш ва яна аллақандай туйғуларда гавдаланар эди... Унинг назарида, узоқдан эшитилаётган қўнғироқ товуши ва аранг эшитилаётган ашула билан қўшилиб кетган шамол, бу ернинг узоқ ўтмишидан ғамгин ҳикояни сўзлаётгандек, унинг ўз ўтмиши тўғрисида ё бўлмаса ноаниқ, қоронғи келажаги тўғрисида сўзлаётгандек бўларди.

Бир нафасдан кейин арава етиб келди, ҳамма аравадан тушди ва четан девордан ошиб ўтлоққа кетишди. Ут ва бурган босиб ётган бурчакда, ерга ботиб йўқолиб

---

¹ Арфа — чилтор — тикка қўйиб, торлари чертиб чалинадиган музика асбоби; ривоятларга қараганда, шамол худоси Эоланинг кувш чиққан вақтда шамолда нозик овоз чиқарадиган арфаси бўлган эмиш.

кетишига сал қолган катта мрамар тош ётар эди. Қизилпушти гулли қариқизинг кўм-кўк япроқлари, япалоқ отқулоқлар ва ингичка пояли ўтлар шамолда секин-секин чайқалиб турарди, қабр четидаги ўтларинг нималарнидир шивирлаши Пётрга эшитилар эди.

— Бу ёдгорликнинг борлигини биз фақат яқиндагина билдик,— деди Ставрученконинг кенжа ўғли,— аммо бу ерда ким ётганини биласизларми? Бир замонларда донг чиқарган паҳлавон, казаклар отрядининг бошлиғи Игнат Карий ётипти...

— Эски қароқчи шу ерда ўз қабрини топган эканда?— деди Максим, хаёлга чўмган ҳолда.— Бу ерда Колодняга қандай келиб қолипти?

— 17... йилда казаклар билан татарлар, поляк қўшинлари ишғол қилиб турган шу монастирни қамал қилганлар... Татарларнинг субутсиз иттифоқчи эканликларини биласиз... Афтидан, қамалдагилар мирзага пора бериб ўз томонига оғдириб олишган, кечаси татарлар поляклар билан биргаликда казакларга ҳужум қилган бўлсалар керак. Шу ерда Колодня яқинида, тунда қаттиқ жанг бўлган. Татарлар тор-мор қилинган, лекин казаклар тунги жангда ўз атаманларидан жудо бўлганлар.

— Бу воқеада,— деб давом этди ёш йигит ўйлашиб,— яна бир киши қатнашган, лекин иккинчи қабрни ахтариб тополмадик. Биз монастирдан топган қадимги лавҳага қараганда, Карий билан бир ерда, атаманни жангларда кузатиб юрадиган ёш бандурист... кўр ҳам... кўмилган.

— Кўр-а? Жангларда қатнашганми?— қўрқув ичиде сўради Анна Михайловна ва дарҳол ўз ўғлини даҳшатли тунги жангга қатнашганини кўз олдига келтирди.

— Ҳа, кўр. Бу тарихни полякча-малоросча-черков тилида иншо этилган ёзувига қараганда, афтидан, у запорожьелик машҳур қўшиқчи бўлса керак... Шошманглар, ўша ёзувни билсам керак: «Юрко деган шонли казак қўшиқчиси ҳамиша у билан бирга юрарди. Карийнинг ёнидан сира силжимасди, Карий ҳам уни чин кўнгилдан севарди. Юрко куйга шу қадар уста эдики, ҳатто қашқирлар ҳам унинг куйини эшнтиб маҳлиё бўлар эди, аммо Карийни ўлдирган динсиз татарлар Юрконинг ногиронлигига ҳам қарамасдан, тунги жангда чопиб ташладилар. Қўшиқчи ҳам, паҳлавон ҳам бир

ерга кўмилди, икковига ҳам абадий шон-шарафлар бўлсин, омин»...

— Плитанинг сатҳи кенг экан,— деди биров.— Балки уларнинг ҳар иккиси ҳам бир ерга қўйилгандир...

— Тўғри, шунда-ю, лекин ёзувни йўсин босиб кетипти... Қаранглар-а, плитанинг бошига булава билан булчук¹ расми солинган. Қолган ҳамма ерини моғор босиб кетипти.

— Тўхтанглар,— деди, бутун гапни ҳаяжон билан эшитиб турган Пётр.

Пётр плита олдига келиб, энгашди-да, нозик бармоқлари билан плита устидаги ўрни ушлаб кўрди. Сўнгра майса тагидан бўртиб чиқиб турган тошни пайпаслаб кўрди.

У осмонга қараб қошларини чимирган ҳолда бир минутча ўтирди. Сўнгра ўқий бошлади.

— «...Карий лақабли Игнатий... тагрининг тақдири билан... татар отган камон ўқи билан ўлдирилган...»

— Буни ўзимиз ҳам ўқий олдик,— деди студент.

Кўрнинг қалтираган ва букилган бармоқлари тобора пастга тушарди.

— «Ўлдирилган...»

— «Душман томонидан...»— деб давом эттирди студент шошилиб,— Юрконинг ўлдирилиши тасвирланган лавҳада ҳам шу сўзлар бор эди... демак тўғри: у ҳам худди шу ерга, битта қабрга қўйилган...

— Шундай, «душман томонидан»,— деб ўқиди Пётр.— Буёғи ўчиб кетган. Шошманг, яна бор, «татарнинг қиличи билан чопилган...», яна бир сўз борга ўхшайди... йўқ, бахтга қарши, ўчиб кетипти.

Дарҳақиқат, юз эллик йилдан буён ётган плитадаги бандурист тўғрисидаги сўзларнинг ярмиси ўчиб кетган эди.

Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди, фақат баргларнинг штирлаган овозигина эшитиларди. Кимнингдир чуқур хўрсиниб уф тортиши жимликни бузди. У, шу боғининг эгаси ва қадимги атамanning сўнги қароргоҳининг меросхўри Остап эди, у меҳмонлар ёнига келиб, юз йиллардан буён қор ва ёмғир остида ётиб, кўзи очиқ

¹ Булава ва бунчук — запорожьелик казак ва полякларда гетман ҳукуматининг белгиси (булава — учига шар ўрнатилган тўғ; бунчук тўғга ўрнатилган от думи).

одамлардан яшириниб ётган сўзларни қўли билан пай-паслаб ўқиётган ва кўзлари бақрайиб осмонга қараб турган ёш йигитга таажжуб билан термиларди.

— Худонинг қудрати! Кўзи кўрадиган одам кўролмаган нарсалар худонинг қудрати билан кўрларга кўринар экан-да,— деди у, Пётрга эҳтиром билан қараб.

— Бу Юрко — бандурист нима учун менинг ёдимга тушганини энди тушундингизми, панночка?— деб сўради, студент эски арава кўчани чангитиб монастырь томонга қараб юра бошлаганда.— Бир ерда қўниб турмайдиган Қарийнинг отлиқ отрядини кўр қандай қилиб кузатиб юрар экан, биз ака-ука бунга жуда ҳайрон қолдик. Фараз қилайликки, ўша вақтда у Кошевой¹ эмас, балки оддий шайка бошлиғи бўлган бўлсин. Лекин шу нарса маълумки, у оддий гайдамакларга² қўмондонлик қилмай, балки ҳамма вақт отлиқ юрадиган казак овчилар отрядига қўмондонлик қилган. Одатда, бандуристар бўйнига халта осиб, қишлоқма-қишлоқ ашула айтиб юрадиган кекса гадоилар бўларди... Фақат бугун, сизнинг Пётрингизни кўриб, елкасига милтиқ ўрнига бандура осган отлиқ кўр Юрко кўз олдимда гавдаланди...

— Эҳтимол, у ҳам жангларда қатнашгандир... Ҳар ҳолда, походларда ҳам, хавф-хатарларда ҳам бирга юрган бўлса керак...— деб сўзини давом этди. — Хавф-хатарли походларда қатнашганлиги аниқ. Украинанизминг жуда ажойиб тарихи бор-да!

— Қандай даҳшат!— деб уф тортди Анна Михайловна.

— Қандай яхши эди!— деб эътироз билдирди ёш йигит.

— Энди бунақанги ишлар бўлмайди,— деди жиддий аравага етиб олган Пётр. У қошини чмириб ёнидаги отларнинг қадам ташлашига диққат билан қулоқ солди-да, отини арава билан ёнма-ён юрғизди... Унинг чеҳраси одатдагидан кўра ҳам оқариб кетган бўлиб, қаттиқ ҳаяжонлангани сезилиб турарди.— Энди уларнинг ҳаммаси йўқолиб кетган,— деб такрорлади Пётр.

— Йўқолиши лозим бўлган нарсалар — йўқолиб

¹ Кошевой — Запорожьёдаги ҳарбий отряднинг атамани.

² Гайдамак — XVII—XVIII асрларда Украинада полякларга қарши курашда қатнашган қўзғолончи казак.

кетди,— деди Максим, эътиборсизлик билан.— Улар ўз ҳолига яраша яшаган, сизлар ҳам ўз қилмишларингиздан топасизлар...

— Айтишга осон,— деди студент,— сиз даврингизни суриб олдингиз...

— Ҳаёт ҳам мендан оладиганини олди,— деб кулимсиради кекса гарибальдичи, қўлтиқтаёқларини кўрсатиб. Бир оз жим тургандан кейин, сўзида давом этди:

— Мен ҳам бир вақтлар жанг қилшни, унинг жўшқин поэзияси ва эркини ҳавас қилардим... Ҳатто Туркияга бориб, Содиқнинг¹ қўл остида ҳам бўлганман.

— Кейин нима бўлди?— деб шошилиб сўрашди ёш йигитлар.

— Сизларнинг «эркин казакларингизнинг» турк истибдодига хизмат қилганини кўриб, ҳафсалам пир бўлди... Эски майнабозлик ва қаллоблик!.. Тарих бу эски увадаларни ахлатхонага чиқариб ташлаганини ва энг муҳими — чиройли формаларда бўлмай, балки маскарарда эканлигини билдим... Ана ўшандан кейин Италияга кетдим... Гарчи мен уларнинг тилини билмасам ҳам, уларнинг орзулари йўлида жон беришга тайёр эдим.

Максим жиддий ва самимият билан гапирарди. Ставрученко билан ўғилларининг ўртасида бўлиб турадиган қизгин тортишувларда, одатда, Максим иштирок этмас ва ёшларнинг уни ўз дўстимиз деб унга шикоят қилишига эътиборсиз кулиб қўярди. Энди бўлса, ўт босиб кетган эски тош устида ҳаммани ҳаяжонга солган бу драма Максимга ҳам таъсир қилганлиги, бундан ташқари, бу ўтмишдаги тарихий воқеа Пётрга ҳозирги ҳамма нарсадан яқинроқ бўлиб туюлганлиги унинг юзида пайдо бўлган аломатлардан сезилиб турар эди...

Бундан бир неча дақиқа илгари Остапнинг ўтлоғида кечирилган жонли ҳиссиёт таъсири остидами,— чунки мрамор тош ўтмишдан асар қолмаганлигини жуда равшан кўрсатиб турарди,— «ёки кекса ветераннинг ҳурматга сазовор бўлган таъсири остидами, ҳар ҳолда ёш йигитлар бу сафар унга эътироз билдиришмади...

— Уша, бизнинг қисматимизга нима қолади?— деб сўради студент, бир оз жим тургач.

¹ Содиқ подшо номи билан машҳур бўлган украин романтиги. Чайковскийнинг лақаби; у Туркиядаги казакларни мустақил сиёсий куч сифатида уюштиришни орзу қилган эди.

- Яна ўша абадий кураш.
- Қаерда? Қай шаклда?
- Ахтаринг,— деб қисқа жавоб берди Максим.

Максим одатдагидай истеҳзо қилмай, бу сафар жиддий гапиришга мойил эди. Бироқ бу ҳақда жиддий гапиришга вақт қолмаган эди... Арава монастырь эшигига келиб тўхтади, студент энгашиб Пётр минган отнинг жиловидан тутди. Пётрнинг ниҳоятда ҳаяжонли экани чеҳрасидан яққол кўриниб турар эди.

III

Монастирга келганлар, одатда, эски черковни томоша қилишар ва қўнғироқхонага чиқишарди, қўнғироқхонадан узоқ-узоқ жойлар кўринади. Ҳаво очиқ пайтларда губерня шаҳрининг уфқда оқариб турган уйлари ва илон изи бўлиб оқаётган Днепр ғира-шира кўзга чалинади.

Меҳмонлар қўнғироқхонанинг қулф турган эшиги олдига келганда, вақт тушдан оққан эди, Максим эса монахларнинг ҳужраларидан бирининг пешайвонида қолди. Узун тўн ва чўққи қалпоқ кийган ориққина ёш монах гумбаз остида бир қўли билан берк эшикнинг қулфини ушлаб турар эди... Сал нарироқда, худди бирон нарсадан қўрқиб кетган бир гала қушдек, бир тўда болалар турар эдилар. Монах билан бу шўх болалар ўртасида яқиндагина аллақандай жанжал бўлиб ўтгани кўриниб турарди. Монахнинг шижоат билан қараб туриши ва қулфга маҳкам ёпишиб олганига қараганда, болалар меҳмонлар кетидан қўнғироқхонага чиқишмоқчи бўлган-у, лекин ёш монах эса уларни киргизмаётгани кўриниб турарди. Унинг жаҳли чиқиб, ранги ўчган юзида фақат қизил доғлар кўринарди, холос.

Ёш монахнинг кўзлари жуда ғалати ва ҳаракатсиз кўринарди... Бу одамнинг юзидаги ифодани ва унинг бақрайиб турган кўзларини дастлаб Анна Михайловна кўрди ва кайфи учиб, Эвелинанинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

- Кўр экан,— деб пичирлади қиз, қўрқиб кетиб.
- Секинроқ,— деди она,— тагин... сезяпсанми?
- Ҳа...

Ёш монахнинг башараси Пётрга жуда ўхшаш эканин сезмаслик мумкин эмас эди. Унинг юзи оппоқ,

унинг ҳам кўзи очиқ, бақрайган — ҳаракатсиз, шу билан бирга, ҳар бир янги товушни эшитганда, унинг ҳам қошлари безовталаниб чимирилар ва худди ҳурккан ҳашаротнинг узун пайпаслагичига ўхшаб кетар эди... Унинг юз бичими қўполроқ, гавдаси бесўнақай эди, аммо шунинг учун ҳам Пётрга жуда ўхшаб кетарди. Ботиқ кўрагини чангаллаб, бўғилиб йўталганда Анна Михайловна унга тикилиб қаради, унинг кўзига худди арвоқ кўрингандек бўлди...

Ёш монах йўталиб бўлиб эшикни очди-да, остонада туриб, хириллаган товуш билан:

— Болалар йўқми? Қочинглар, лаънатилар,— деб сўради ва бутун гавдаси билан болалар томонга ташланди, сўнгра ёш йигитларни олдинга ўтказиб юборгач, хасисларга хос ёлворувчан товуш билан:

— Қўнғироқчига ҳам садақа берасизларми? Эҳтиёт бўлинглар, йўлак қоронғи...— деди.

Ҳамма меҳмонлар зинадан чиқа бошлашди. Тик ва ноқулай зиналарни кўриб чиқайми-чиқмайми, деб тараддулланаётган Анна Михайловна ҳам, худди бўйсунгандек, бошқалар кетидан чиқа бошлади.

Кўр қўнғироқчи эшикни ёпди... Йўлакни қоронғилик босди, зинанинг муюлишларида уриниб-туртиниб чиқиб кетаётган ёшларни пастдан туриб кўрқиб кузатаётган Анна Михайловна, фақат бир оздан кейингина қалин тош девордаги кичкина тирқишдан қиялаб тушиб турган хира нурни кўрди. Бу нурда бир неча чапг босган қинғир-қийшиқ харсангтош кўринди.

Ташқарида қолган болаларнинг:

— Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик,— деган овози эшитилди. — Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик!

Қўнғироқчи жаҳл билан эшикка ташланиб, темир қопланган эшикни кучининг борича мушти билан дукиллата бошлади.

— Йўқолинглар, йўқолинглар, бадбахтлар... Ҳу, бўйнинг узилгурлар!— деб, жаҳл билан бўғилиб бақирди кўр.

— Аблаҳ кўр,— бирданига бир неча овоз эшитилди ва эшикнинг нариги томонидан бир неча ялангоёқ болаларнинг тапир-тупур оёқ товуши эшитилди.

Қўнғироқчи бир оз қулоқ солиб тургач, чуқур нафас олди.

— Сен лаънатилар ўлмадиларинг, мен қутулмадим... Қирилиб кетларинг-е... Эй, худоё-худовандо!— деди кўр, унинг овозидан энди азоб чекавериб чарчаганлиги ва қийналиб кетганлиги сезиларди.

— Ким бу? Нима қилиб турибсан?— деб зарда билан сўради у, биринчи зинадаёқ тўхтаб қолган Анна Михайловнага туртииб кетиб.

— Чиқаверинг, чиқаверинг. Қўрқманг,— деди кейин мулойимлик билан.— Шошманг, мени ушлаб олинг... қўнғироқчига садақангиз йўқми?— деди, яна аввалгидай ёқимсиз товуш билан.

Анна Михайловна ҳаменидан қоғоз пул олиб, қоронғида кўрга узатди. Кўр пулни Анна Михайловнанинг қўлидан шоша-пиша юлқиб олди. Шу вақтда улар туйнукдан тушиб турган ёруққа яқинлашиб қолишган эди, кўрнинг пулни бетига қўйиб, бармоқлари билан оҳиста силаб кўрганини Анна Михайловна сал-пал кўриб қолди. Кўрнинг қоронғида қонсиз кўринган ғалати юзи ўғлининг юзига шу қадар ўхшаш эдики, фақат кўрнинг айна вақтда очкўзларча хурсанд бўлганлиги башарасини хунук қилиб турар эди.

— Раҳмат, миинг раҳмат. Ростакан пул экан... Мен сиз ҳазиллашяпсиз... кўрни мазах қиляпсиз, деб ўйлаган эдим... Баъзи одамлар шунақа мазах қилишадн...— деди кўр.

Бечора аёлнинг кўзидан дув-дув ёш оқарди. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўз ёшларини артди-да, юқорига чиқа бошлади... Юқорида эса, ундан олдинга ўтиб кетган ҳамроҳларининг тапур-тупур қадам ташлашлари худди ташқарида сув оқиб тушаётгандай эшитиларди.

Муюлишлардан бирида ёш йигитлар тўхтади. Улар анча баландга кўтарилган эдилар, кичкина ва тор деразадан соф ҳаво билан бирга анчагина равшанроқ ёруғлик тушиб турар эди. Деразадан пастроқдаги текис деворга кўплаб ҳар хил ёзувлар ёзилган эди. Бу ёзувларнинг кўли шу ерга келиб-кетганларнинг исми эди.

Ёш йигитлар ўз таниш-билишларининг ҳам исмларини кўрганда, хурсанд бўлишиб сўзлашарди.

— Мана бу ҳикматли сўзларни қаранглар,— деди студент ва ҳижжалаб ўқий бошлади: «Бошлаганлар кўп-у, тугатганлар оз»... мазмуни, гап мана шу қўнғироқхонага чиқиш тўғрисида бўлса керак,— деди студент, ҳазиломуз.

— Истаганингча тушунавер,— деб қўрс жавоб берди қўнғироқчи, ундан ярим ўгирилиб ва қошларини тез-тез чимириб.— Мана бу ерда пастроқда, шеър ҳам бор. Шунини ўқисанг эди.

— Қани шеър? Ҳеч қанақа шеър йўқ.

— Сен фақат йўқ дейишнигина биласан, мен сенга бор деяпман. Кўзларинг очиқ бўлишига қарамай сенлар ҳам кўп нарсани кўрмайсанлар...

Кўр икки зина пастроққа тушди-да, куннинг энг хира нурлари ҳам йўқолиб борувчи қоронғида қўли билан пайпаслаб:

— Мана бу ерда, ибратли шеър, фонарсиз ўқий олмайсизлар,— деди.

Пётр унинг ёнига чиқди-да, қўли билан пайпаслаб бундан юз йиллар муқаддам ўлиб кетган одам томонидан тошдеворга ўйиб ёзилган ҳикматли сўзларни топиб ўқиди:

Ўлим соатини унутма,
Рўзи қиёматни унутма,
Бир кун ажраласан ҳаётдан,
Қутулмайсан уқубатдан...
Ана шунини унутма.

— Шу ҳам ҳикмат бўпти-ю,— деб ҳазил қилмоқчи бўлди студент Ставрченко, лекин ҳазил ўринли чиқмади.

— Ёқмадимми,— деди заҳархандалик билан қўнғироқчи.— Албатта сен ҳали ёшсан, яна ким билади... худди тунги ўғридек ажал ҳам келиб қолади... Яхши шеър,— деди кўр ва яна овози ўзгарди.— «Ўлим соатини унутма, рўзи қиёматни унутма...» Ҳа, у дунёга борганда кўрармиз,— деб тугатди гапини яна зарда билан.

Яна бир неча зина кўтарилгач, ҳаммалари қўнғироқхонанинг биринчи айвончасига чиқишди. Бу ер жуда баланд эди, аммо деворнинг ичидан юқорига чиқадиغان йўл ундан ҳам ноқулайроқ эди. Энг юқоридаги айвончадан кенг ва кишини ҳайратда қолдирадиган манзара очилди. Қуёш бота бошлаганди, пастда узун соялар чўзилиб ётарди, шарқда қоп-қора булут кўринди, кечки туман узоқ жойларни пардалаб олган, фақат қуёшнинг қия тушган нурларида у ер, бу ерда гоҳ қишлоқ уйлари-нинг деворлари оқариб кўринар, гоҳ дераза ойнаси

ярақлаб кўринар, гоҳ узоқдаги бутхоналарнинг квест-лари ялтираб кўринарди.

Ҳамма жим қолди. Буғдан мусаффо соф ҳаво шамол қўнғироқхонага кириб, арқонларини тебратар ва қўнғироқларнинг ичига кириб уни жингиллатиб кетарди. Металлнинг овози оҳиста жингиллаб эшитиларди, у садода яна нимадир, худди узоқдан эшитилаётган музиканинг овози ёки мис қўнғироқнинг оғир нафаси қулоққа чалингандек бўларди. Пастда ястаниб ётган манзара жимжит ва тинч нафас оларди.

Бироқ, кичкина жамоат ўртасида ҳукм сураётган бу жимжитликнинг бошқа сабаби ҳам бор эди. Ғалати бир сезги, эҳтимолки, баландликнинг таъсири ва ўз заифликларини сезишлари натижасида бўлса керак, ҳар иккала кўр тепага чиққач, зинапоянинг икки четига келиб тўхташди-да, қўлларини панжарага тираб юзларини кечки шамолга тутиб туришди.

Уларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги ҳаммага ҳам яққол кўринарди. Қўнғироқчи сал каттароқ эди, монахларнинг кенг ва узун тўни унги ориқ гавдасида шалвираб турар, башараси хунук эди. Синчиклаб қараган одам уларнинг ўртасидаги фарқни пайқаб олиши мумкин эди, қўнғироқчининг сочлари сариқ, бурни алифдай, лаби Пётрникидан кўра юлқароқ эди. Лабининг устида мўйлови энди сабза ура бошлаган, иягининг атрофи жингалак соқол билан ўралганди. Лекин уларнинг ҳаракати, лабларининг учиб, қошларининг чимирилиб туришидан улар худди ака-укага ўхшаб кетарди: кўп букриларнинг юзи ҳам жуда бир-бирига ўхшагани учун улар ҳам худди ака-укадек кўринади.

Пётрнинг чеҳраси бир мунча мулойимроқ эди. Чеҳраси одатдагидан кўра ғамгин эди, қўнғироқчининг башарасидан эса унинг серзарда ва сержаҳллиги сезилиб турарди. Ҳозир у ҳам тинчиб қолган эди. Шамолнинг бир текисда эсиши гўёки унинг юзидаги ҳамма ажинларни текислаб кетгандек, унинг юзига кўрларга кўринмайдиغان тинч дунёни ёйиб кетгандек сезиларди... Қошлари ҳам борган сари секин қимирларди. Бироқ, бошқаларга эшитилмаган, лекин фақат уларнинг иккисигагина эшитилган ва пастдаги водийдан келган қандайдир овоз уларнинг иккисини ҳам сескантириб юборди.

— Қўнғироқ чалишяпти,— деди Пётр.

— Егорий бутхонасида чалишяпти, бу ердан ўн беш

чақирим келади,— деб тушунтирди қўнғироқчи.— Уларнинг кечки ибодати бизникидан ярим соат илгари бошланади. Сен ҳам эшитяпсанми? Мен эшитяпман,— бошқалар эшитмайди...

— Бу ерда жуда яхши,— деб завқ билан давом этди у,— айниқса ҳайит кунлари. Менинг қўнғироқ чалганимни эшитганмисиз?

Саволда аллақандай содда мақтанчоқлик сезилиб турар эди.

— Келиб эшитиб кетинг. Памфилий ота... Памфилий отани танийсизми? Атайлаб менга шу иккита қўнғироқчани олдириб берди.— У девордан узоқлашди-да, ҳали бошқа қўнғироқларга ўхшаб қораймаган иккита чоғроқ ярақлаган қўнғироқни қўли билан завқланиб силади.

— Овози жуда яхши... Бирам сайрайди, бирам сайрайди-ки... Айниқса пасха кечаси.

У арқонни ушлади-да, қўлларни тез-тез қимирлатиб қўнғироқларни секин жаранглатиб чалди, қўнғироқ тили қўнғироққа шу қадар секин ва шу билан бирга шу қадар аниқ тегдики, уларнинг жаранги қўнғироқхонадан ташқарига чиқмаса ҳам, ҳаммага эшитилди.

— Мана буниси эса — донг-дунг, донг-дунг қилади...

Унинг юзида болаларча шодлик акс этди, лекин шунда ҳам, қандайдир ўксиниш аломати сезилиб турар эди.

— Янги қўнғироқ олдириб берди-ю, лекин янги пўстин тиктириб бермаяпти, жуда ҳам хасис-да,— деди у, чуқур хўрсиниб.— Қўнғироқхонада шамоллаб қолдим... Ҳаммадан кузда ёмон... совуқ...

У гапдан тўхтади-да, қулоқ солиб тургач:

— Чўлоқ пастда туриб сизларни чақиряпти, кетинглар, бўлди энди,— деди.

— Қани кетдик,— деди, шу вақтгача қўнғироқчидан кўзини узмай тикилиб турган Эвелина.

Еш йигитлар пастга тушиб кетишди, қўнғироқчи тепада қолди. Пётр онасига эргашиб кета бошлаган эди, бирдан тўхтади.

— Сиз кетаверинг,— деди у, буйруқ бергандай.— Мен ҳозир тушаман.

Оёқ товушлари тинди, фақат Анна Михайловнани олдинга ўтказиб юборган Эвелина деворга, ёпишиб, нафасини чиқармай шу ерда қолди.

Қўрлар юқорида биз ўзимиз танҳомиз деб ўйлашди.

Улар нимагадир қулоқ солиб, ўнғайсизланиб ва қимирламай, бир оз жим туришди.

— Бу ким?— деб сўради кейин қўнғироқчи.

— Мен...

— Сен ҳам кўрмисан?

— Кўрман. Сен қачондан бери кўрсан?— деб сўради Пётр.

— Туғаси кўрман,— деб жавоб берди қўнғироқчи.— Бизда Роман деган яна бир кўр бор, у етти ёшида кўр бўлиб қолган... Сен кундан тунни ажрата оласанми?

— Ажрата оламан.

— Мен ҳам ажрата оламан. Тонг ёришганни сезаман. Роман билмайди, лекин унга ҳар ҳолда енгил?

— Нима учун енгил?— деб шошилиб сўради Пётр.

— Нима учун? Билмайсанми, нима учунлигини? У ёруғликни кўрган, ўз онасини билади. Билдингми, кечаси ухлаганида тушига онаси киради... Онаси ҳозир кексайиб қолган бўлса ҳам, унинг тушида доим ёш бўлиб кўринади... Сен ҳам туш кўрасанми?

— Йўқ,— деб ўксиниб жавоб берди Пётр.

— Ҳа, бундай дегин. Одам кўр бўлиб қолган бўлса, шунақа бўлади. Кўр туғилган одамга...

Пётр юзини худди қора булут босгандек, хафа ва дили сиёҳ бўлиб турарди. Қўнғироқчининг қошлари ҳам бирдан чимирилиб, юқори кўтарилди, унинг кўзларида Эвелинага таниш бўлган қайғу-аламлар ифодаси кўринди.

— Шунақа, гуноҳимиз кўп... Э, парвадигори олам, ўзинг қодирсан, ҳеч бўлмаганда тушимда ёруғ дунёни бир кўрсатсанг ҳам майли эди...

Унинг юзи изтироб билан титради ва у илгаригидек зарда билан деди:

— Йўқ, кўрсатмайди... Нимадир тушингга киради-ю, уйғонганидан кейин ҳеч нарса эсда қолмайди.

У, бирдан тўхтади ва қулоқ сола бошлади. Рангги ўчиб юзи бужмайиб кетди.

— Лаънатиларни қўйиб юборишипти-да,— деди жаҳл билан.

Дарҳақиқат, пастдаги тор йўлакдан, гўёки сув босгандек, болаларнинг тапир-тупури ва шовқин-сурони эшитилди. Бир лаҳза ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, афтидан болалар ўртадаги супачага чиқишди шекилли, кейин шовқин ташқаридан эшитилди. Сўнгра қорон-

ғи йўлак яна шов-шувга тўлди, Эвелина өлдиладан бир тўда шўх болалар бир-бирини қувалашиб ўтиб кетишди. Энг баланддаги зинага чиқиб бир лаҳза тўхтаб қолишди, лекин, бир оздан кейин кўр қўнғироқчининг ёнидан чап бериб ўта бошладилар, қўнғироқчи ғазаб билан болалардан биронтасини тушуриб қолиш учун атрофга мушт соларди.

Бирдан қоронғи йўлақдан янги одам кўринди. Бу Роман бўлса керак. Унинг чўтир юзи япалоқ ва жуда мулойим кўринар эди. Юмуқ қовоқлари кўз косасини бекитиб, лаблари жилмайиб турарди. У деворга қапишиб турган қизнинг ёнидан ўтиб, супачага чиқди. Ўртоғининг мушти унинг гарданига тушди.

— Биродар!— деди у ёқимли товуш билан.— Егорий, яна муштлашяпсанми?

Улар тўқнашиб, бир-бировларини пайпаслаб кўришди.

— Бу шайтонларни нега киритдинг?— деб зарда билан сўради Егорий, малорос лаҳжасида.

— Майли, қўявер,— деб жавоб берди Роман бамайлихотир.— Булар ҳам худонинг бандаси-да. Сен буларни жуда қўрқитиб қўйибсан... Шу ердамисанлар, ҳой шайтонлар?..

Болалар панжаранинг бурчак-бурчагига беркиниб олишган эди, уларнинг кўзлари муғамбирона чақнар, лекин кўзларида қўрқув аломати ҳам бор эди.

Иккала кўрнинг шахдам қадам товушлари эшитилганда, Эвелина қоронғида сездирмай биринчи йўлакнинг ярмигача тушган эди, юқоридан эса Романга ёпирилган болаларнинг шодиёна қичқирғи эшитилди.

Меҳмонлар монастырь эшигидан секин чиқишганда, қўнғироқ садоси эшитилди. Роман кечки ибодатга қўнғироқ чала бошлаган эди.

Кун ботди, арава кечки ғира-ширада қорайган дала бўйлаб, секин юриб кетди.

То уйга етгунча ҳеч ким миқ этмади. Кечқурун анча вақтгача Пётр кўринмади. У боғнинг қоронғи бир бурчагида ҳатто Эвелинанинг чақиришига ҳам жавоб қайтармай, жим ўтирарди, ҳамма ётгандан кейин секин уйга кириб кетди...

Попельскийлар Ставрученколарникида яна бир неча кун туришди. Бундан бир неча кун бурунгидек баъзан Пётрнинг кайфи чоғ бўлиб турар, ўзича шодланиб қўярди, Пётр ўзи учун янги бўлган музика асбобларини чалиб кўрарди,— Ставрученконинг катта ўғли музика асбоблари коллекциясига жуда бой бўлиб, бу асбоблар Пётрни жуда қизиқтирар эди,— ҳар бир асбобнинг киши ҳиссиёгининг ўзига хос хусусиятларини ифодалай оладиган товуши бор эди. Лекин, шунга қарамай, Пётрнинг кўнгли ғаш, баъзан одатдагидек чеҳраси очилиб кўринса ҳам, лекин бундай ҳоллар жуда кам бўларди.

Худди ҳамма маслаҳатлашиб қўйгандек монастырдаги воқеани ҳеч ким эсга олмасди, гўёки монастырға қилинган саёҳатни ҳамма унутгандай эди. Бироқ, бу саёҳат кўрнинг қалбида чуқур из қолдирганлиги равшан эди. Ҳар сафар ёлғиз қолганда ёки ҳамма жим бўлиб қолган пайтларда, у жуда қаттиқ хаёл суриб кетар ва ичидаги қайғу-аламлари унинг юзидаги ўзгаришларда акс этиб туради. Бу ифодани ҳамма билар эди, аммо энди бу ифода кўзга янада кескинроқ ташланар... ва Пётр кўр кўнғироқчига жуда ўхшаб кетарди.

Фортельяно чалиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб ўтирган пайтларда, унинг қилган машқларида кичкина кўнғироқчаларнинг акс садолари ва баланд кўнғироқхонадаги миснинг узун-узун жаранглаши тез-тез эшитилиб турарди... Ҳеч ким гапиришга ботинолмаётган нарсалар: қоронғи йўлаклар, башараси сил касалларникидек қипқизил кўнғироқчининг ориқ гавдаси, унинг жаҳолат билан бақирришлари ва тақдирдан нолишлари... сўнгра ҳар икки кўрнинг тепадаги айвончада бир қиёфада туриши, юзларининг бир-бирига ўхшашлиги, зийрак қошларининг бир хилда чимирилиши ҳамманинг кўзи олдида яққол гавдаланар эди... Шу вақтгача Пётрнинг яқин кишилари, бу нарсалар Пётрнинг ўзигагина хос хислатлар деб ўйлаб келган нарсалари ўзининг барча қурбонлари устидан ўз ҳукмини юритаётган қора стихиянинг умумий хусусияти эканлиги ҳаммага аён бўлди.

— Менга қара, Аня, биз саёҳатга чиққан вақтимизда бирон нарса бўлмадимикан, сезмадингми?— деб сўради Максим синглизидан, уйга қайтиб келгач.— Мен боланинг худди ана шу кундан бошлаб ўзгариб кетганини пайқаб қолдим.

Буларнинг ҳаммаси ўша кўр билан учрашганининг касри,— деб жавоб берди Анна Михайловна хўрсиниб.

Анна Михайловна яқинда, ҳар икки кўрнинг мушқулини мумкин қадар осонлаштиришни илтимос қилиб, Памфилий отага иккита қўй терисидан тикилган пўстин билан пул юборган эди. Анна Михайловна умуман шафқатли, меҳрибон, раҳмдил аёл бўлса ҳам, олдинига Романни унутган эди, фақат Эвелина: «Уларнинг ҳар иккисига раҳм-шафқат қилиш керак»,— дегандан кейин; «Ҳа, айтгандек, албатта, албатта»,— деб жавоб берди Анна Михайловна, лекин шундай бўлса ҳам, унинг бутун хаёли фақат бир киши билан банд эканлиги кўриниб турар эди. У шафқатли аёл бўлиши билан бирга, хурофотга ҳам ишонарди: унинг назарида бу садақа билан боласининг устига қора булутдек бостириб келаётган қора кучлар қаҳрини юмшатмоқчи бўлар эди.

— Қанақа кўр билан?— деб сўради Максим, таажужбланиб.

— Ҳа... ана у, қўнғироқхонадаги кўр билан.

Максим зарда билан қўлтиқтаёғини ерга дўққиллатиб бир урди.

— Лаънати ногиронлик бошимга битган бало бўлдида! Сен биласан-ку, мен қўнғироқхонага чиқолмайман, хотинлардан эса биронта бамаъни гап чиқмайди, Эвелина, ҳеч бўлмаса сен тузукроқ тушунтириб берсанг-чи, қўнғироқхонада нима бўлган эди?

— У ерда,— деб оҳиста жавоб берди, кейинги кунларда ранги синиқиб кетган қиз,— кўр қўнғироқчи бор экан... Уша кўр...

Эвелина жим бўлиб қолди. Анна Михайловна дув-дув ёш оқаётган юзини қўллари билан яширди.

— Уша кўр Пётрга жуда ҳам ўхшаркан.

— Шу гап бор экан-у, нега айтмайсизлар? Хўш, яна нима бўлди? Бу азавозлик қилишга сабаб бўлолмайди-ку, Аня,— деб юмшоққина койиди у.

— Оҳ, бу жуда ҳам даҳшат!— деб секин жавоб берди Анна Михайловна.

— Нимаси даҳшат? Унинг сенинг ўғлингга ўхшашлигимми?— Эвелина чолга маъноли назар ташлаган эди, чол жим бўлди. Бир неча минутдан кейин Анна Михайловна чиқиб кетди, Эвелина ҳар вақтдагидек каштасини тикиб ўтираверди.

— Сен бўлган воқеанинг ҳаммасини айтмадинг ше-

килли?— деб сўради Максим, бир оз жим ўтиргач.

— Ҳа. Ҳамма пастга тушиб кетгандан кейин, Пётр қолди. Пётр, Аня холамга (у ёшлигидан Попельскаяни Аня хола дейишга одатланган эди) тушиб кетаверинг, деди, ўзи кўр билан қолди... Мен ҳам... қолдим.

— Гапларини эшитиб олиш учунми?— деди кекса педагог, беихтиёр.

— Мен... кетолмадим,— деди Эвелина секин.— Улар бир-бири билан худди...

— Бахтсиз ўртоқлар сингари ҳасрат қилишдимиз?

— Ҳа, иккаласи ҳам кўрлиги тўғрисида... Кейин Егор, тушингда онангни кўрасанми?— деб сўради. Пётр: «Кўрмайман»,— деди. Егор ҳам кўрмас экан. Иккинчи кўр, Роман дегани онаси қариб қолган бўлса ҳам, тушида онасини ёшлигидек кўраркан...

— Ҳа, ҳа! Кейин нима бўлди?

Эвелина бир оз ўйланиб қолди, сўнгра кураш ва изтироб ифодаси кўринган мовий кўзлари билан қараб:

— Роман яхши ва мулойим одам экан. Чехраси ғамгин бўлса ҳам, лекин жоҳил эмас экан... У, туғилганда кўзи кўрар экан... иккинчиси эса, жуда ҳам азоб чекаркан,— бирдан гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тўғрисини айтавер, иккинчиси жоҳил эканми?— деб сабрсизлик билан қизнинг сўзини бўлди Максим.

— Ҳа. Болаларни урмоқчи бўлиб, дуоибад қилди. Романни эса болалар яхши кўришаркан...

— Жаҳли тез, Пётрга ўхшаркан... тушундим,— деди Максим, ўйланиб.

Эвелина жим қолди, сўнгра бу сўзларни айтиш жуда малол келгандек, секин гапира бошлади.

— Икковининг чехраси бир-бирига ўхшамайди... чехралари бошқача. Лекин, чехрасидаги ифодалар... менимча, Пётрнинг чехрасидаги илгариги ифодалар сал-пал Романнинг юзидаги ифодаларга ўхшаб кетади, энди у, борган сари Егорга ўхшаб кетмоқда... Мен қўрқаман, мен... ўйлайманки...

— Нимадан қўрқасан? Берироқ кел, ақлли қизим,— деди Максим, одатдан ташқари эркалаб.

Бу эркалатишдан юмшаган Эвелина кўзлари ёшли ҳолда Максимнинг ёнига келди, Максим улкан қўли билан қизнинг ипакдай майин сочларини силади-да:

— Нималарни ўйлаяпсан? Айт, кўриб турибман, ўйлай олар экансан,— деди.

— Менимча... У энди... кўр туғилганларнинг ҳаммаси жаҳли тез бўлади деб ўйлайди. У, ўзини ҳам шундай жаҳли тез деб ўйлайди... албатта.

— Ҳали гап шундай дегин...— деди Максим бирдан қўлини тортиб.— Қани, оппоғим, меннинг трубкамини олиб бер-чи... Ҳу ана, деразанинг тагида турипти.

Бир оздан кейин Максим трубкасини буруқситиб чека бошлади.

— Ҳм... шундай... яхши бўлмапти,— деб пўнғиллади у, ўзича.— Мен хато қилибман... Аня: «Ҳеч кўрмаган нарса тўғрисида қайғуриш мумкин»,— деганда тўғри айтган экан. Энди инстинктга онг келиб қўшилади, энди буларнинг иккиси ҳам бир бўлиб қўшилади ўша воқеа бўлмаганда эди... Ҳа, майли, ойни этак билан ёпиб бўлмайди, деганлар, бари бир, бир кун ошкор бўлади.

У, кўм-кўк тутун орасида кўринмай кетди... Чолнинг миясида қандайдир янги фикр ва режалар пайдо бўлмоқда эди.

V

Қиш кирди. Қалин қор ёғиб йўл, дала ва қишлоқларни босди.

Бутун қўрғон оқ тўн кийди, дарахтларнинг шоҳларини момикдай қор парчалари қоплади, худди боғ қайтадан оппоқ гуллагандай... Катта каминда чарсиллаб ўт ёнмоқда, ташқаридан кирган ҳар бир одам ўзи билан соф ҳаво ва юмшоқ қор ҳидини олиб кирарди...

Қишнинг биринчи кунининг латофатини кўр ўзнча ҳис қилди.— Эрта билан уйғонгач, у доим ўзини бардам сезар ва қиш келганини ошхонага кирган одамларнинг тепинишидан, эшикнинг ғижирлашидан, уйга кириб тарқалган ҳавонинг билинар-билинемас тўлқинидан, ташқарида қорнинг ғирчиллашидан, ташқаридан келадиган ҳамма товушларнинг ўзига хос «совуқлигидан» сезар эди. У Иохим билан янги қорни босиб далага чиққанда, чананинг ғижирлашини ва дарёнинг нариги томонидаги ўрмоннинг йўл ва дала билан ҳасратлашаётганини завқ билан тингларди.

Лекин бу сафар қишнинг биринчи кунда у одатдиган кўра анча ғамгин кўринарди. Эрта билан қўнжи узун этигини кийиб, теп-текис қорда чуқур из қолдириб, тегирмонга қараб кетди.

Боғ жимжит эди. Музлагандан сўнг юмшоқ қор билан қопланган ер овоз чиқармасди, лекин ҳаво жуда ҳам сезгирлашган эди: қарғаларнинг қағиллаши, болтанинг жангиллаши, шохларнинг қарсиллаб синиши узоқ ерларга баралла эшитилиб турарди... Баъзан худди ойна сиингандек, ғалати овоз жаранглаб эшитиларди, бу овёз тобора ингичкалашар эди-да, узоқларга бориб сўнарди. Бу эрталабгача юпқа муз билан қопланиб қолган ҳовузга болаларнинг тош отишидан чиққан овоз эди.

Қўрғондаги ҳовуз ҳам музлаган эди, лекин тегирмон тепасидаги қирғоқларини қор босган ариқдан жимирлаб сув оқар, новлардан ҳам оқиб турган сув жилдирар эди.

Пётр қўрғонга келди-да, қулоқ солиб тўхтади. Сувнинг овози бошқача, оғир ва оҳангсиз эшитилди. Сувдан худди атрофда ётган жонсиз совуқ табиатнинг акси сезилгандай эди.

Пётрнинг ҳам кўнгли ғаш ва қоронғи эди. Уша бахтли кечада юрагининг энг чуқур еридан кўтарилиб чиққан, уни қанотлантирмаган, ноаниқ ва хавотирли бир ҳис энди ўсиб, худди унинг кўнглидаги бахт ва шодлик ўрнини эгаллаб олгандай эди.

Эвелина қўрғонда йўқ эди. Яскульскийлар куздан бери «олий ҳиммат» кекса графиня Потоцкая даргоҳига бориб келмоқчи бўлиб юрар эдилар. Потоцкая кексаларнинг ўзлари билан қизларини ҳам олиб келишни тайинлаган эди. Аввалига Эвелина боришга кўнмади, отаси қистайвергандан кейин рози бўлди, Максим ҳам отасининг фикрига қўшилди.

Ҳозир Пётр, тегирмон олдида туриб, ўзининг илгариги ҳиссиётларини эслади, уларни қандай бўлса худди ўшандай, тўлароқ тасаввур этишга тнришиб: мен унинг йўқлигини сезяпманми, йўқми, деб ўз-ўзидан сўрарди. Пётр унинг йўқлигини сезарди, аммо унинг бўлиши ҳам Пётрни бахтиёр қилмаслигини, балки ташвишга солишини ҳам биларди, ҳозир эса, Эвелинанинг йўқлигидан бу ташвиш анча босилган эди.

Эвелинанинг сўзлари яқиндагина унинг қулоғида жаранглар, биринчи муҳаббат изҳор қилишлари хаёлидан кечарди, қизнинг ипакдай сочларини силаб тургандек, унинг юрак тепишини ўз қалбида сезгандек бўларди. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг бутун вужудини шодлик билан тўлдирган қандайдир бир образни

яратарди. Энди бўлса унинг қоронғи миясини тўлдириб турган мавҳум бир хаёл бу образни мурдага айлантириб, шамолга учиргандек бўларди. Энди у, ўз хотираларини биринчи кундаги каби, бир бутун ҳиссиёт қилиб уйғунлаштира олмасди. Бошдан бошлабоқ бу ҳиссиётнинг тагида бошқа бир нарсанинг уруғи ётарди ва энди шу «бошқа нарса» худди уфқдаги қора булутдек унинг устига бостириб келмоқда эди.

Қизнинг жаранглаган овози сўнди ва бахтли кечанинг равшан таассуротларининг ўрни бўшаб қолди. Бу бўшлиқни тўлдириш учун унинг қалбидан қандайдир оғир бир нарса зўр куч билан кўтарилиб келарди.

Кўр қизни кўришни истар эди!

Авваллари у фақат руҳан эзиларди, лекин бу руҳий эзилиш қалбидан жой олар, худди симиллаб оғриган тиш оғриғидек, билдирмай хавотирга соларди, одатда биз бундай тиш оғриғига эътибор бермаймиз.

Кўр қўнғироқчи билан учрашиш бу оғриқни кучайтирди, у қаттиқ азоб чекаётганини англади.

Пётр Эвелинани севиб қолган ва уни кўришни истарди!

Жимжит ва қор босган қўрғонда кунлар шу тарзда бирин-кетин ўтаверди.

Баъзан, ёрқин бахт равшан сезилган пайтларда Пётр анча руҳланиб кетарди, чеҳраси очиларди. Лекин бу узоққа бормас, сал вақт ўтиши билан ҳатто шундай бахтли дақиқалар ҳам қандайдир ташвишли дамга айланиб кетарди: гўё кўр бу бахт учиб кетади, бундан кейин сира ҳам қайтиб келмайди деб қўрққандай бўларди. Бу унинг одамлар билан бўлган муомаласини ўзгартиб турарди: ўқтин-ўқтин жўш урадиган эркаланиш ва ҳаддан ташқари асабийлашишлардан кейин бир неча кунгача қаттиқ хафа ва ғамгин бўлиб юрарди. Қоронғи меҳмонхонада кечқурунлари рояль ҳаддан ташқари зорланар ва қаттиқ нола-фигон чекар, унинг ҳар бир садоси Анна Михайловнанинг юрагига найзаддек санчиларди. Ниҳоят, унинг энг қўрқиб ўйлаб юрганлари тўғри чиқди: Пётр ёшлигидагидай уйқусида безовта бўла бошлади.

Бир куни эрта билан Анна Михайловна ўғлининг ётоғига кириб қолди. Уғли ҳали уйқуда эди, аммо унинг уйқуси аллақандай беҳаловат кўринди: сал очиқ кўзлари қовоқлари остидан қорайиб кўринарди, ранги ўчган чеҳрасидан безовталанаётгани сезилиб турарди.

Она бу ғалати ташвишнинг сирини билмоқ учун тўхтаб, ўғлига диққат билан тикилди. Лекин у, ўғлининг чеҳрасидаги ташвишнинг тобора ортиб бораётганини ва ўғлининг ниманидир билиш учун зўр бериб уринаётганини кўрарди, холос.

Бирдан, унинг назарида, кўрпа устида аллақандай енгил ҳаракат сезилгандай бўлди. Қиш қуёшининг бола тепасидаги деворга тушиб турган ва кўзни қамаштирадиган ёрқин шуъласи худди сакрагандек, оқиста пастга қараб тушаверди. Шуъла аста-секин силжиб, чала юмуқ турган кўзларга тушди, қуёш шуъласи кўзга яқинлашган сари ухлаб ётган бола кўпроқ безовталанарди.

Анна Михайловнани даҳшат босди, у юрагини ҳовучлаб қуёш шуъласидан кўзини узмай қимир этмасдан турарди. Шуъла аста-секин ўғлининг юзига яқинлашиб келаверди. Ўғлининг юзи тобора оқарар, бужмаяр ва қаттиқ тортишганича қотиб қоларди. Сарғиш шуъла ўғлининг сочига тушди, сўнгра боланинг пешонасини иситди. Она, ўғлини ҳимоя қилмоқчи бўлгандай, бутун гавдасини олдинга ташлади, лекин оёқлари турган ерга миҳлагандай қотиб қолган эди. Шу пайтда ухлаб ётган боланинг қовоқлари очилди, ҳаракатсиз кўз қорачиғларида шуъла учқунлари чақнади, бола нурга тикилиб бошини оқиста ёстиқдан кўтарди. Лабларида кулиш ёки йиғлаш аломати кўринди ва чеҳраси яна ҳаракатсиз қолди.

Ниҳоят, она қотиб қолган оёқларини аранг ердан узди-да, боласининг тепасига келиб қўлини унинг пешонасига қўйди. Бола сесканиб уйғонди.

— Ойи, сенмисан?— деб сўради ўғил.

— Ҳа, мен.

Ўғил қадини кўтарди. Унинг миясини худди туман босгандек эди. Лекин, бир оздан кейин:

— Мен яна туш кўрдим... Мен энди тез-тез туш кўраман, лекин эсимда ҳеч нарса қолмайди ...— деди.

VI

Усмирнинг кайфиятидаги чексиз ғамгинлик ўрнини асабийлик эгаллади, шу билан бирга унинг сезгилари ҳам ниҳоятда ўткирлашиб борарди. Эшитиш қобилияти ҳаддан ташқари ўткирлашди. Еруғликни у бутун вужуди билан сезарди, бу ҳатто тунда ҳам сезилиб турарди: у ойдин кечани қоронғи тундан ажрата билар

ва кўпинча ҳамма ухлаган вақтда, афсонавий ойдин кечада ёлғиз ўзи ҳовлида ширин хаёлларга берилиб юрарди. Шу билан бирга унинг нурсиз юзи доим кўм-кўк осмонда сузиб юрган чўғсимон шарга қараган бўларди ва совуқ нур унинг кўзларида учқун каби чақнаб турарди.

Шар ерга яқинлашган сари катталашиб, қизил парда билан қопланиб, уфқда оҳиста ғойиб бўлгандан кейин кўрнинг чехраси тинчланиб, қалби юмшарди-да, сўнгра ўз уйига кириб кетарди.

Бу узоқ кечаларда унинг нималарни ўйлаб юрганини айтиш қийин. Мустақил яшашнинг шодлигини ва азоб-уқубатини тотиб кўрган ҳар бир кимса, маълум ёшга етганда озми-кўпми даражада руҳий танглик даврини кечиради. Фаол ҳаёт чегарасига етгач, одам ўзининг табнатдаги мавқеини, ўз қадрини, ўзининг атрофдаги нарсаларга бўлган муносабатини аниқлашга тиришади. Бу ўзига хос «жонсиз бир нуқта» ҳаётда юз берадиган катта-кичик воқеалар кимни бу нуқтадан омон-эсон олиб ўтса, демак, ўша бахтли одам. Пётрнинг бу руҳий танглиги тобора кучая борарди, «дунёда яшашнинг нима кераги бор?» деган саволга у: «Кўр дунёда яшаб нима қилади?»— деган саволни қўшарди. Ниҳоят, унинг бу гамгин фикрларига аллақандай ёт куч, қондирилмаган талабнинг яна қандайдир қарийб жисмоний таъйиқи келиб қўшилар ва бу нарса унинг характериға таъсир қиларди.

Рождество¹ олдидан Яскульскийлар қайтиб келишди. Шўх, хушчақчақ, сочларини қор босган ва оппоқ юзи совуқда қизарган Эвелина посессор хуторидан кўрғонга югуриб келди-да, Анна Михайловна, Пётр ва Максим билан кучоқлашиб кўриша кетди. Дастлаб Пётрнинг чехраси очилиб, юзида шодлик аломати кўринди, бироқ сал ўтмай яна чуқур қайғуга ботди.

— Сен: «Мени яхши кўради», деб ўйлайсанми?— деб жиддий сўради ўша куниёқ, Эвелина билан танҳо қолганда.

— Бунга имоним комил,— дедн қиз.

— Мен бўлсам, билмайман,— деди Пётр, қовоғини солиб.— Ҳақиқатан ҳам, билмайман. Илгари мен ҳам

¹ Рождество — Исо туғилган кун муносабати билан бўладиган байрам.

сени дунёда ҳамма нарсадан яхши кўраман деб ўйлар эдим, аммо энди билмайман. Мени ташла, вақт ганиматида сени фаол ҳаёт йўлига ундаётганларнинг сўзига амал қил.

— Нега мени бунча қийнайсан?— деди қиз секин.

— Қийнаяпманми?— деб сўради Пётр, унинг юзида яна худбинлик аломатлари пайдо бўлди.

— Ҳа, тўғри, мен сени қийнаяпман. Умрбод сени қийнайман ва қийнамай иложим йўқ. Узим ҳам буни илгари билмас эдим, энди биламан. Айб менда эмас. Мен туғилмасдан туриб, мени кўздан маҳрум қилган куч бу шафқатсизликни ҳам менга бахш этди... Биз, кўр туғилганлар, ҳаммамиз шунақамиз. Қўй мени... ҳамманглар мени қўйинглар, чунки мен муҳаббат ўрнига фақат ғам-ғусса келтираман. Мен кўришни истайман, тушунасанми? Кўришни истайман ва бу тилақдан ҳеч қутула олмайман. Агар мен онамни, отамни, сени ва Максимни бир кўрсам эди, дунёда армоним қолмас эди... Мен, бу хотирани ёдимда олиб қолардим ва умрбод унутмасдан, абадий эсда сақлардим...

У ўзининг бу идеясида жуда қаттиқ туриб олди. Уэн ёлғиз қолганда қўлига ҳар хил нарсаларни олиб кўрар, уларни зўр диққат билан пайпаслар, кейин уларни бир томонга қўйиб, ушлаб кўрган нарсаларнинг шаклини тасаввур этишга тиришарди. Худди шунингдек, у асабларини зўр бериб ишлатганда сезгилари орқали ҳис этган ноаниқ ёрқин рангли сатҳларнинг орасидаги фарқни ҳам пайпаслаб билиб оларди. Аммо бу нарсаларнинг ўртасида фарқ борлигини тушунса ҳам, лекин уларнинг қанақалигини билмас эди. Энди у ёруғ кунни қоронғи тундан ажратар экан, бунинг сабаби шу эдики, кишининг онги бовар қилмайдиган йўллар билан мияга кирган ёруғ нур, мияга кучлироқ таъсир қилиб, унинг изтиробли ҳиссиётларини баттар қийнарди.

VII

Бир куни Максим меҳмонхонага кириб, у ерда Эвелина билан Пётрни кўрди. Қиз уялгандек кўринди. Йигитнинг қош-қовоғи солиқ эди. Азоб-уқубатнинг янги сабабларини топиш ва у билан ўзини ҳам, бошқаларни ҳам қийнаш унинг учун озиқ бўлиб қолгандай кўринарди.

— Пётр: «Красный звон»¹ деган ибора нимани билдиради?» деб сўраяпти. Мен буни тушунтириб бера олмаяпман,— деди Эвелина Максимга.

— Хўш, ўзи нима гап?— сўради Максим Пётрга юзланиб.

Пётр кифт қоқди.

— Ҳеч гап йўқ. Модомики, товушларнинг туси бўлиб, мен уларни кўролмас эканман, демак, мен товушларни ҳам тўлиқ билмас эканман-да.

— Бекорчи гап, болалик бу,— жеркиб берди Максим.— Бунинг нотўғрилигини ўзинг ҳам яхши биласан. Товушларни сен биздан кўра яхшироқ биласан.

— Хўш, бўлмаса, бу ибора нимани билдиради?.. Ахир, бу иборанинг биронта маъноси бордир?

Максим ўйланиб қолди.

— Бу оддий таққослаш,— деди Максим.— Аслида, товуш ҳам, ёруғлик ҳам ҳаракатдан иборат, демак, улар кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшашлари керак.

— Бу ерда қандай хусусиятлар бўлиши мумкин?— деб гапдан қолмасди кўр.— «Красный звон»... унинг ўзи қанақа бўлади.

Максим ўйланиб қолди.

Унинг хаёлига тебранишнинг тезлиги ҳар хил бўлишини рақам билан тушунтирсаммикан, деган фикр келди-ю, лекин бу нарса ўсмирни қаноатлантирмаслигини англади. Бунинг устига ёруғликни товушга ўхшатиб биринчи марта таърифлаган одам физикадан хабарсиз бўлса керак, лекин, ҳар ҳолда, буларнинг ўртасида қандайдир ўхшашлик борлигини пайқаган. Бу ўхшашлик нимадан иборат?

Чолнинг миясида баъзи бир тасаввурлар пайдо бўлди.

— Шошма,— деди у.— Билмадим, мен сенга буни яхшилаб тушунтира олармиканман... «Красный звон» нима эканлигини мендан яхшироқ билишинг мумкин: сен уни катта шаҳарларда, байрам кунларида кўп эшитгансан, фақат бу ибора бизнинг томонларда ишлатилмайди...

— Шошма, шошма,— деди Пётр ва шошиб-пишиб пианинонинг қопқоғини очди. Пётр ўзининг моҳир бар-

¹ Черковда энг катта кўнғироқдан бошқа ҳамма кўнғироқларнинг бирдан чалиниши.

моқлари билан пианинонинг клавишларини босиб байрам кунларида бутхонанинг ҳамма қўнғироқларини бирданга чалганда чиқадиган овозга ўхшатиб чала бошлади. Бир неча йўгон товушлардан иборат бўлган аккорд чуқур фон бўлиб кўринар, ингичка ва ёрқин товушлар эса унинг юзасида ирғишлаб, сакраб юрарди. Умуман айтганда, бу кишини ҳаяжонга солиб, қувонтириб юборадиган баланд садолар эдики, бу садолар фақат байрам кунларидагина ҳавода янграши мумкин.

— Шундай,— деди Максим,— бу жуда ўхшаб кетадики, бизнинг кўзимиз очиқ бўлса ҳам, лекин буни сенчалик ўзлаштира олмаган бўлардик. Мана: масалан... мен катта қизил нарсага қараганимда, у ҳам менинг кўзимга худди шундай бир ғалати жилва билан мавжланиб тургандек таъсир қилади. Унинг қизил туси худди ўзгариб турганга ўхшайди: тагида чуқур фон қолдириб, баъзи жойлари очроқ бўлиб, мавжланиб тургандек кўринади, бу тез ўзгариб турадиган мавжлар кўзга — ҳар ҳолда менинг кўзимга, жуда қаттиқ таъсир қилади.

— Бу тўғри, тўғри!— деди шошилиб Эвелина.— Мен ҳам буни сезаман, қизил мовут дастурхонга узоқ тикила олмайман.

— Худди шунингдек, баъзи одамлар байрамда қўнғироқларнинг қаттиқ жаранглаб эшитилишига чидаб туролмайди. Менинг таққослашим тўғри бўлса керак. Менинг хаёлимга бошқа ранглари ҳам таққослаб тушутирсаммикан деган фикр келди: масалан, тўқ-қизилга ўхшаган «малиновий звон» ҳам бўлади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам қизилга яқин, лекин чуқурроқ, текис ва мулойимроқ. Қўнғироқ жуда кўп йиллар чалингандан кейин, ишқивозлар айтганидек, унинг овози очилади. Унинг овозидаги ғализлик йўқолади, қулоққа ёқадиган бўлиб қолади, бундай қўнғироқнинг овозини «малиновий звон», дейдилар. Бир неча қўнғироқларни бири-бирига моҳирлик билан жўр қилиб ҳам ана шундай овозни чиқариш мумкин.

Пётр моҳир қўллари билан пианинони чалиб юборган эди, почта аравасининг қўнғироқчаларига ўхшаган жараңлаган садо эшитилди.

— Йўқ,— деди Максим,— мен буни жуда ҳам қизил дердим...

— Ҳа, ҳа, эсимда!

Пианино бир текисда янгради. Баланд, тез ва аниқ эшитилган товушлар борган сари оғирроқ ва юмшоқроқ эшитила борди. Оқшом пайтда йўл чангитиб узоқ томонларга сокин, бир хилда майин овоз чиқариб кетаётган, то сўнгги овози жимжит далаларда сингиб кетгунча тобора оҳиста эшитилиб турадиган рус тройкасининг дўғасига тақилган қўнғироқчалар ана шундай жиринглаб эшитилади.

— Ҳа, баракалла!— деди Максим.— Сен фарқини тушунибсан. Бир вақтлар — ёшлик вақтингда, онанг рангларнинг тусини товуш воситаси билан тушунтирмақчи бўлган эди.

— Ҳа, эсимда... Нега ўшанда буни давом эттиришга йўл қўймадинг? Балки, ўша вақтда тушунган бўлардим.

— Йўқ,— хаёл ичида жавоб берди чол,— бундан натижа чиқмас эди. Аммо, аслини суриштирганда, товуш ва рангдан ҳосил бўладиган таассуротлар кишининг қалбига бир хилда ўрнашса керак, деб ўйлайман. Биз: ҳамма нарса унинг кўзига чиройли бўлиб кўринади деймиз. Бу — ўша одамнинг кайфи чоғ эканлигини билдиради. Товушларнинг маълум тарзда бирга уйғунлашиши ҳам кишида ана шундай хурсандлик кайфиятини туғдириши мумкин. Умуман товуш билан ранглар кишининг руҳий кайфиятига бир хилда таъсир қилади.

Чол трубкасини тутатиб, Пётрга диққат билан тикилди. Кўр, афтидан, Максимнинг ҳар бир сўзини иштиёқ билан тинглаётган бўлса керак, қимир этмай ҳаракатсиз ўтирар эди. «Давом эта бераймикан?»— деб ўйлади чол, лекин орадан бир дақиқа ўтгач, миясида пайдо бўлган ғалати фикрларга берилиб, хаёлчанлик билан сўзлай бошлади:

— Ҳа-я, менинг миямга ғалати фикрлар келадиган бўлиб қопти... Қонимизнинг қизиллиги тасодифийми ёки тасодифий эмасми? Гап шундаки... Миянгда биронта фикр туғилганда, туш кўриб уйғонгач, хафа бўлиб қалтираганингда ёки йиғлаганингда, одам бирдан эҳтиросда тўлиб қизишиб кетганда, танангдаги қон тезроқ ҳаракат қилади, миянгга қип-қизил бўлиб қуйилади. Шунинг учун ҳам қонимиз қизил...

— Қизил... иссиқ...— деди Пётр, хаёл суриб.

— Худди шундай — қизил ва иссиқ бўлади. Шундай

қилиб, қизил ранг ҳам, «қизил» товуш каби бизнинг руҳимизни ёритиб, ўзимизни ҳаяжонлантириб ва завқлантириб туради, шунинг учун ҳам уни «қизгин», «қайноқ», «иссиқ» деб атайдилар. Шу нарса ажойибки, рассомлар ҳам қизғиш тусларни «иссиқ» деб атайдилар.

Максим трубкасини тортди-да, буруқсатиб чиқазаркан, сўзида давом этди:

— Агар қўлингни бошинг устида айлантирсанг, ярим доира чизасан. Энди сен, қўлингни чексиз узун деб фараз қилгин. Агар шу қўлингни бошинг устида айлантира билсанг, чексиз узоқликларда ярим доира чизган бўлардинг... Тепамиздаги ярим шарга ўхшаган осмон гумбази ҳам бизга ана шундай узоқ кўринади, осмон теп-текис, чексиз ва кўм-кўк... Биз осмонни булутсиз ҳолда кўрганимизда кўнглимиз равшанлашади, ўзимизни хотиржам сезамиз. Осмонни уёқдан-буёққа чопиб юрган қора булутлар босганда эса, бизнинг ичимизни ҳам қандайдир ноаниқ ҳаяжон қоплайди, кўнглимиз ғаш бўлади. Сен ҳам чақмоқ чақнайдиган булутнинг яқинлашиб келаётганини сезасан-ку...

— Ҳа, сезаман, кўнглим нима учундир ғашланиб туради.

— Тўғри айтасан. Биз булут орасидан қачон яна мовий осмон кўринаркин, деб турамиз. Чақмоқ чақиб ўтиб кетади, осмон эса кўм-кўклигича туради, биз буни биламиз, шунинг учун ҳам момақалдиरोқ бўлганда ортиқча ташвишланмаймиз. Осмон ана шундай мовий... Денгиз ҳам тинч турганда мовий кўринади... Онангнинг кўзлари ҳам мовий, Эвелинанинг кўзлари ҳам мовий...

— Осмонга ўхшаш...— деди кўр, бирдан юмшоқлик билан.

— Ҳа. Мовий кўз оқ кўнгиллик белгиси ҳисобланади. Энди мен сенга яшил рангни айтиб берай. Ернинг ўзи қоп-қора, дарахтларнинг танаси ҳам баҳорда қора ёки кулранг бўлади, лекин қуёшнинг ёруғ ва иссиқ нури қоп-қора ерни исита бошлаши билан ердан ям-яшил кўкатлар, дарахтлардан япроқлар ўсиб чиқа бошлайди. Кўкатлар учун ёруғлик ва иссиқлик керак, лекин ёруғлик ва иссиқлик жуда ҳам кўп бўлмаслиги керак. Шунинг учун кўкат кўзга жуда ёқимли кўринади. Кўкат — гўёки иссиқлик билан намли салқинликнинг бир-бири билан қўшилганига ўхшайди: кўкат кишининг баҳрини очади, соғломлаштиради, лекин кишини ҳаяжонга сол-

майди, одамлар бахт деб атаган нарсани бағишламайди... Тушундингми?

— Й-йўқ... яхши тушунмадим... Майли, гапиравер!..

— Хўп, бўпти!.. Буёғини эшит. Ез қизиғида ўсимлик худди ҳаёт кучини ўзига сиғдиrolмагандай тинкаси қуринган кўрниади, япроқлар сўлиб, шалвираб қолади ва агар ёмгир ёғиб қуёш иссигининг тафти қайтмаса, кўкат бутунлай сарғайиб кетиши мумкин. Аммо кузда чарчаб ҳолдан тойган япроқлар орасида мевалар етилади ва қизаради. Одатда, меванинг офтобрўя томони қизил бўлади: гўёки ҳаёт кучи, ўсимликлар дунёсининг бутун кучи шу мевада мужассам бўлгандек. Кўрасанки, бу ерда ҳам қизил ранг эҳтирос белгиси ва унинг симболи бўлиб хизмат қилади. Бу ранг маст-аластлик, гуноҳ, қаҳр-ғазаб ва қасос, ўч олиш рангидир. Халқлар оммаси кўзғолон кўтарган вақтда умумий ҳиссиётни қизил байроқ билан ифодалайди, бу байроқни ўз устларида аланга каби ҳилпиратиб борадилар... Лекин, сен яна тушунмаяпсан, назаримда?

— Бари бир, давом этавер!

— Кеч куз келади. Мевалар шира олиб оғирлашади, узилиб ерга тушади... У ўлади, аммо унинг ичидаги уруғи ўлмайди, яшайди, бу уруғда келажакдаги ўсимлик яшайди, унинг келажакдаги янги ям-яшил япроқлари ва мевалари яшайди. Уруғ ерга тушади, ҳарорати қолмаган қуёш пастлаб, ўтиб кетади, совуқ шамол эсади, булутлар суза бошлайди. Эҳтиросгина эмас, балки ҳаётнинг ўзи ҳам оҳиста, кишига сезилмай сўнади... Кўкатлар йўқолиб, ер борган сари кўпроқ қорайиб кўрниади, осмонда совуқ эсиб юради... ниҳоят, шундай бир кун келадик, тинч ва жим ётган бу яланг ерга миллион-миллион қор парчалари тушади ва ернинг ҳамма жойи текисланиб бир хилда оппоқ қор билан қопланади... Оқ ранг-совуқ қор туси одам етолмайдиган баланд осмонда сузиб юрган совуқ булутлар тусидир, улуғвор ва жонсиз ётган тоғ чўққиларининг тусидир... Бу — эҳтироссизлик ва совуқ, муқаддас юксаклик белгиси, келажакдаги мевасиз, самарасиз ҳаёт белгисидир. Энди қора рангга келганда...

— Биладан, — деб гапни бўлди кўр, — бунда товуш ҳам йўқ, ҳаракат ҳам йўқ... тун...

— Тўғри, шунинг учун ҳам бу — ғам-гусса ва ўлим белгисидир...

Пётр бир сесканди ва секий деди:

— Улим белгиси деб ўзинг айтиб турибсан ахир, менга бутун жаҳон зулмат-ку... ҳаммаёқ ҳамиша қоп-қора!

— Янглишасан,— деб кескин жавоб қайтарди Максим,— сен учун товуш, иссиқлик, ҳаракат бор... сени ҳамма севади... Сен ақлсизлик қилиб назар-писанд қилмаган нарсалар учун кўп одамлар кўз нуридан кечишга рози... Лекин сен ўз нуқсонингни ҳадеб пеш қилаверма...

— Тўғри!— деб қичқирди Пётр, эҳтирос билан,— мен унга ўлганимнинг кунидан кўниб юрибман: у мендан сира ҳам ажралмаса, мен ундан қаёққа қочиб қутулай?

— Агар сен тушунсанг, дунёда сенинг кулфатингдан кўра юз чандон ортиқроқ ғам-ғуссалар ҳам бор, шундай бахтсизликлар борки, уларнинг олдида сенинг таъмин этилган ва ҳамма ардоқлаб келаётган ҳаётингни ҳолва деса бўлади, ўшанда...

— Тўғри эмас, нотўғри!— деб жаҳл билан сўзни бўлди кўр.— Мен ўз ҳаётимни энг паст гадой ҳаёти билан алиштиришга ҳам розиман, чунки гадой мендан кўра бахтлироқдир. Умуман айтганда, кўрларга ҳам бунчалик ғамхўрлик қилишнинг кераги йўқ! бу катта хато... кўрларни йўлга олиб чиқиб, қўйиб юбориш керак, тиланчилик қилсинлар. Эрталабдан бошлаб овқат топишни ўйлардим, одамлар берган тийинларни санардим, пулнинг озлигини кўриб, ваҳимага тушардим, пул кўпроқ тушса қувонардим, кейин тунашга бошпана ахтарардим. Агар тополмасам, совуқдан ва очликдан азоб чекар эдим... ва шу кулфатлардан бўшамас эдим ва... ҳозиргига қараганда, йўқчиликдан камроқ азоб чекардим.

— Сен шундай деб ўйлайсанми?— деб сўради Максим совуққина ва Эвелина томонга қаради. Чолнинг қарашида таассуф ва шафқат пайдо бўлди. Қиз ранги ўчиб, қони қочган ҳолда жиддий ўтирар эди.

— Имоним комил,— деди Пётр, ўжарлик билан.— Ҳу анави қўнғироқхонадаги Егорга ҳавасим келиб юради. Кўпинча, эрта билан уйғонганимда, айниқса ҳовлида шамол ва қор бўрони бошланган пайтларда Егор

эсимга тушиб кетади: у ўз минорасига чиқиб кетаётган бўлади...

— Дийдираб,— деди Максим.

— Тўғри, у дийдирайди, қалтирайди, йўталади. Унга пўстии тиктириб бермаган Памфилийни сўкади. Сўнгра совқотган қўллари билан арқонни тортиб эрта-лабки ибодатга қўнғироқ чалади. Кўрлигини уиутиб юборади... Чунки у ерда, кўр бўлмаган одам ҳам совқотиши мумкин... Мен бўлсам кўрлигимни унутмайман, мен...

— Демак, нолишингга ўрин йўқ!..

— Ҳа! Нолишимга ўрин йўқ! Менинг бутун ҳаётим зулмат ичида. Ҳеч ким айбдор эмас, лекин мен ҳар қандай гадойдан ҳам бахтсизроқман.

— Сўзингни нотўғри демайман,— деди чол совуққина,— балки ҳақлидирсан. Ҳар ҳолда, агар сенинг турмушинг ёмон бўлганда эди, эҳтимол, сенинг ўзинг яхшироқ бўлармидинг.

У қиз томонга яна бир марта ачиниб қаради-да, қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб уйдан чиқиб кетди.

Бу сўзлардан кейин Пётрнинг руҳий кайфияти яна ҳам кескинлашди ва у ўзининг изтиробли хаёлига янада кўпроқ берилди.

Баъзан шундай бўларди: Максим айтиб берган тасаввурлар бирдан унинг эсига тушиб, унинг кеиглик тўғрисидаги тасаввури билан қўшилиб кетарди. Қора ва ғамгин ер узоқ жойларга ёйилиб кетар ва уни ўлчаб кўрмоқчи бўлганда поёнига етолмасди. Ернинг устида эса, нимадир бошқа бир нарса турар эди... Унинг хаёлида момақалдиروқ гумбурлаб эшитилар, шунда бепоён осмон фазоси тўғрисидаги тасаввур гавдаланар эди. Сўнгра момақалдироқ тинарди, лекин баланд осмонда нимадир қолгандек туюларди, шунда у қалбида улуғворлик ва равшанлик сезарди. Баъзан бу ҳиссиёт равшанлашарди, унга «кўзлари осмондек мовий» Эвелина билан онасининг овози қўшиларди, сўнгра, зўр куч билан хаёлда тикланган ва жуда равшан бўлиб кўринган образ бирдан йўқолар эди-да, бошқа образга айланиб кетарди.

Бу қоронғи тасаввурларнинг ҳаммаси уни қийнар ва қаноатлантормас эди. Уларни тасаввур қилиш жуда оғир ва шу қадар ноаниқ эдики, натижада қаноатланмай руҳан эзилган қолар эди, бу эзилиш ўз сезгила-

рини тўлиқ тиклашга беҳуда интилаётган касалнинг руҳини баттар қийнар эди.

VIII

Баҳор ҳам келди.

Попельскийлар қўрғонидан олтмиш чақиримча нарида, Ставрученколарникига борадиган йўлнинг қарши томонида, кичкина шаҳарчадаги католиклар черковида мўъжизали икона бор эди. Донишманд одамлар унинг мўъжиза кучини ҳам аниқ билардилар: кимки шу иконага бағишланган байрам куни зиёратга пиёда келса, йигирма кунлик қилган ҳамма гуноҳларидан мусаффо бўлармиш, яъни йигирма кун ичида қилган ҳамма қонунга хилоф ишлари у дунёда гарданидан соқит қилинармиш. Шунинг учун ҳар йили эрта баҳорда, маълум кунда кичкина шаҳарчага жон кирар ва уни таниб бўлмасди.

Черков илк кўкат ва гуллар билан безанар, шаҳар осмонида бутхона қўнғироқларининг жаранги янграр, панларнинг «аравалари» гумбуллар ва зиёратга келганлар кўчаларга, майдонларга ва ҳатто шаҳарчадан ташқари далаларга ҳам манзил қураб эдилар. Бу ердигиларнинг ҳаммаси ҳам католик эмас эди. Бу иконанинг довуғи жуда узоқ ерларга тарқалган эди, шунинг учун шаҳарли кўп провославлар, ногиронлар ва майиблар ҳам зиёратга келар эдилар.

Байрам куни «каплица»¹нинг икки томонидаги кўча турли-туман кийинган халойиққа тўлди. Бу халойиққа шу ердаги адирлардан бирига чиқиб қараган одам баҳайбат йиртқич ҳайвон кичкина ибодатхона олдидаги кўчада чўзилиб ётипти, баъзан хилма-хил ва олачипор танасини сал-пал қимирлатиб қўйяпти деб ўйларди. Халқ тизилган кўчанинг ҳар икки томонида бир талай гадойлар садақа тилаб қўлларини чўзиб, саф тортиб турардилар.

Максим қўлтиқтаёғини дўқиллатиб, унинг ёнида Иохимнинг қўлини ушлаб келаётган Пётр кўча бўйлаб дала томонга оҳиста борар эдилар.

Сои-саиоқсиз оломоннинг ғовур-ғувури яҳудий дал-

¹ Каплица — кичкина ибодатхона.

лоллариинг бақришлари, араваларнинг дукир-дукири, буюк бир тўлқин каби уёқдан-буёққа ғала-ғовур қилиб юрганларнинг ҳаммаси орқада қолиб кетди, энди уларнинг ғала-ғовурлари узоқдан эшитилаётган улкан тўлқин каби шовиллаб, оқиста эшитиларди. Бу ерда гарчи одам сийрак бўлса ҳам, пиёдаларнинг тапир-тупир юришлари, арава ғилдиракларининг ғижирлаши, одамларнинг гаплашишлари эшитилиб турарди. Дала томондан келган чумаклар¹ карвони оғир юк ортилган араваларни ғижирлатиб, яқин кўчалардан бирига бурилиб кетарди.

Пётр одамларнинг бу ғала-ғовурларига паришонхотир қулоқ солиб итоаткорлик билан Максимнинг кетидан борарди, изғирин совуқ эди, шунинг учун дам-бадам пальтосининг барини ёпарди, у жуда қаттиқ хаёл суриб борарди.

Ана шундай чуқур ўйга чўмиб бораётган бир пайтда уни бир нарса шу қадар ҳайратга солдики, у бир сесканиб тушди-да, бирдан тўхтаб қолди.

Шаҳар уйлари шу ерга келганда тугарди, каттакон тош йўл, яланг ер ва деворлар орасидан ўтиб шаҳарга кириб борарди. Далага чиқаверишда художўй одамлар томонидан бир вақтлар икона билан фонус қўйилган тош устун ўрнатилган эди, бу фонус шамолда ғижирлаб турарди, холос, чунки сира ёқилмас эди. Худди шу устун тагида бир тўда кўр гадойлар ўтирар эди: уларни кўзи очиқ рақиблари сердаромад жойлардан сиқиштириб шу ерга чиқариб қўйган эдилар. Кўрлар қўлларида заранг косаларни тутиб, аҳён-аҳёнда улардан биттаси мунгли овоз билан тилашиб қўярди:

— Ҳазрати Исонинг ҳаққи-ҳурмати, биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар.

Кун совуқ, кўрлар эса даладан эсаётган изғирин шамолда эрталабдан бери ўтиришар эди. Улар исиниб олиш учун бу ғужғон ўйнаган одамлар орасида юрولмас эдилар, навбатма-навбат зорланиб айтган ашулларида жисмоний эзилганликлари ва батамом заиф эканликлари эшитилиб турарди. Ашуланинг биринчи сўзлари анча равшан эшитилса ҳам, кейинчалик қайғу-ҳасрат тўла ва совуқда тиграган нола-ғижон эшитилар

¹ Чумак — илгари вақтда Қрим ва Донга озиқ-овқат ташиб юрган украин деҳқони.

эди. Шундай бўлса ҳам, кўчанинг шов-шувида зўрға эшитиладиган энг кейинги, энг секин айтилган сўзлар ҳам кишининг қулоғига бориб етар ва улар чекаётган азоб-уқубат ҳар қандай одамнинг ҳам юрагини эзарди.

Пётр тўхтади, азоб-уқубатли нола-фигон садолари унинг олдига худди бир даҳшатли овоз шарпаси каби келиб тургандек, юзи буришиб кетди.

— Ҳа, нега қўрқасан?— деб сўради Максим. — Булар ўша сен ҳавас қилган бахтли одамлар-ку,— кўр гадоёлар, тиланчилик қилиб ўтиришипти... Албатта, улар бир оз совқотишяпти. Лекин, сенингча, булар совуқда роҳат қилишаётган бўлса керак.

— Кетамиз!— деди Пётр Максимнинг қўлидан ушлаб.

— Шундайми, кетаман деб қолдинг? Бировларнинг нола-фигонни эшитишга тоқатим йўқ дегин! Тўхта, мен сен билан худди шу ерда очиқчасига гаплашмоқчиман. Сен, замон ўзгариб кетди, энди кўрлар бандурист Юрко каби тунги жангларда югурмайдилар деб нолийсан, мен Егорга ўхшаб ҳеч кимни қарғай олмайман деб оҳ тортасан-у, аммо ичингда кўрларнинг бу бахтли қисматидан сени маҳрум қилганликлари учун ўз яқинларингни қарғайсан. Қасамёд қилиб айтаман, балки сен ҳақлидирсан! Ҳа, шундай, кекса солдат виждони билан қасамёд қилиб айтаманки, ҳар бир одам ўз тақдирининг эгаси бўлишга ҳаққи бор, сен бўлсанг аллақачондан бери мустақил одамсан. Энди гапимга қулоқ сол: агар сен бизнинг хатомизни тузатмоқчи бўлсанг, агар ҳаёт туғилган кунингдан бошлаб сенга берган имтиёзларидан воз кечмоқчи бўлсанг, агар сен ана шу бахтсизларнинг қисматини синаб кўрмоқчи бўлсанг, мен Максим Яценко, сени ҳурмат қилишга, сенга ёрдам беришга ва кўмаклашишга тайёрман... Эшитяпсанми сўзларимни, ҳой, Пётр Яценко? Мен бошимни ўтга ва ажалга тутиб берганимда сендан сал катта эдим... менинг онам қандай йиғлаган бўлса, сенинг онанг ҳам шундай йиғлайди! Майли, қўявер! Мен ўз ҳақимни таниб иш қилганим каби, сен ҳам ўз ҳақингни билишинг керак!.. Ҳар кимсага умрида бир марта тақдир келиб, қани, танла, дейди. Шундай қилиб, ихтиёр сенда... Хведор Кандиба, шу ердამисан?— деб қичқирди. Максим, кўрлар томонга қараб.

Хор бўлиб ашула айтаётганлар орасидан:

— Шу ердаман... Чақираётган сизмисиз, Максим Михайлович?— деган овоз эшитилди.

— Мен! Бир ҳафтадан кейин мен айтган жойга бор!

— Бораман, отахоним, бораман,— деди кўр ва бошқаларга қўшилиб яна ашула айта бошлади.

— Мана энди сен,— деди Максим кўзларини олайтириб,— тақдирдан ва одамлардан нолишга ҳаққи бор одамни кўрасан... ўз тақдирига тан беришни ундан ўрганасан... Сен бўлсанг...

— Юринг, панич, кетамиз,— деди Иохим, чолга ўқрайиб қараб.

— Йўқ, тўхта!— деди ғазаб билан Максим.— Кўрларнинг олдидан ўтаётган одамларнинг биронтаси ҳам бир мири ташламай ўтмайди. Наҳотки, сен садақа бермай туриб қочсанг? Қорни тўқнинг қорни очдан нима парвойи бор дегандек, сен қорни тўқ фақат ношукурлик қилишни биласан, холос!..

Пётр, худди елкасига қамчи тушгандек, бошини кўтарди. Чўнтагидан кармонини олиб, кўрлар турган томонга қараб кетди. Ҳассаси билан олдинда ўтирган кўрни топди-да, чақа ташланадиган заранг косани қўли билан пайпаслаб топиб, ёнидаги бор пулини косага ташлади. Утиб кетаётган бир неча одам тўхтаб яхши кийинган, чиройлиқкина бойваччага таажжуб билан қараб турарди, бойвачча кўрга садақани пайпаслаб берар, гадоё ҳам пайпаслаб олар эди.

Шу орада Максим орқасига қайрилиб, оқсоқланиб кетаверди. Унинг юзи қип-қизарган, кўзлари чақнар эди... Афтидан, унинг жазаваси тутиб қолди шекилли, ёшлигидан биладиганларга унинг бу феъли маълум эди. Ҳозир у ҳар бир сўзни ўйлаб айтадиган педагог эмас, балки ғазаби ичига сигмай, жазаваси тутган одам эди. Фақат Пётрга кўз қирини ташлаб шаштидан тушгандай бўлди. Пётрнинг ранги пахтадек оқарган, лекин қошлари чимирилган, юзи зўр ҳаяжонли кўринарди.

Уларнинг кетидан совуқ шамол эсиб, кўча чангини тўзитарди. Орқада, кўрлар орасида, Пётр берган пул устида талаш бошланиб, шовқин кўтарилди...

IX

Шамоллашнинг оқибати бўлдими, ёки анчадан буён давом этиб келаётган руҳий тангликнинг тарқалишими, ёхуд иккисининг бирга қўшилиши эдими, ҳар ҳолда, эр-

таси куни Пётр ўз бўлмасида иситмалаб ётар эди. У юзи буришган ҳолда ўрнида тўлғаиар, нималаргадир қулоқ солар ва қаёққадир қочмоқчи бўларди. Шаҳардан келган кекса доктор унинг томирини ушлаб кўриб, баҳорги совуқ шамолни тилга олди. Максимнинг қовоғи очилмас, синглисига қарамасди.

Дард жуда оғир эди. Қасал жуда оғирлашиб кетган вақтда бемор бир неча кунгача қимирламай ётди. Ниҳоят, ёш организм касални енгди.

Бир куни, баҳорнинг чарақлаб турган тонгларидан бирида, қуёш шуълалари деразадан кириб, касалнинг бош томонига тушди. Буни кўрган Анна Михайловна Эвелинага қараб:

— Пардани тушириб қўй... Мен қуёш нуридан жуда қўрқаман,— деди.

Қиз буйруқни бажо келтириш учун ўрнидан турган эдиямки, беморнинг биринчи марта эшитилган ва кутилмаган овози уни тўхтатди:

— Майли, зарари йўқ. Илтимос, пардага тегманглар.

Иккала аёл хурсанд бўлишиб унинг устига энгашишди.

— Эшитяпсанми?.. Мен шу ердаман!..— деди онаси.

— Ҳа!— деб жавоб берди Пётр, кейин ниманидир эслашга урингандек, жим қолди.

— Ҳа, айтмоқчи!..— деди кейин секин ва ўрнидан туришга ҳаракат қилди. Анави... Фёдор келдими?— деб сўради.

Эвелина билан Анна Михайловна бир-бирларига қарашди, Анна Михайловна қўли билан ўглининг оғзини ёпти.

— Жим, жим! Жим ёт: сенга зарарли,— деди.

Пётр онасининг қўлини лабига босди, ўпа бошлади. Унинг кўзлари ёшга тўлди. У анча вақтгача йиғлаб ётди ва шу билан юрагини бўшатди.

Бир неча кунгача у ювош, ўйчан эди, лекин ҳар сафар Максим у ётган бўлма ёнидан ўтганда, унинг юзида ташвиш аломатлари пайдо бўларди. Хотинлар буни сезиб, Максимни нарироқдан юришини илтимос қилишди. Бироқ, бир куни Пётрнинг ўзи Максимни чақириб, иккаласини танҳо қўйишларини илтимос қилди. Максим жириб, унинг қўлини ушлади-да, эркалатиб силади.

— Хўш, ўғлим,— деди Максим.— Айтгандек, мен сендан афв сўрашим керак эди...

— Мен биламан,— деди секин Пётр.— Сен менга сабоқ бердинг, бунинг учун мен сендан миннатдорман.

— Лаънат, бундай сабоққа!— деди Максим тутуқиб.— Жуда ҳам кўп педагоглик қилсанг — одам жинни бўлиб кетар экан. Йўқ, бу сафар мен ҳеч қандай сабоқ бериш тўғрисида ўйлаганим йўқ эди, фақат сендан ҳам, ўзимдан ҳам хафа бўлган эдим...

— Демак, сен истаган эдингки...

— Истадинг деяверма!.. Одам қутуриб кетганда, унинг нима қилмоқчи бўлганини ким билсин... Мен сенинг ҳам бировларнинг кулфатини, ғам-ғуссасини билишингни ва ўз қадрингга етишингни истаган эдим...

Иккиси жим қолди...

— Уша ашула,— деди Пётр, орадан бир дақиқа ўтгач,— ҳатто алаҳлаган вақтимда ҳам ёдимдан кўтарилмади...

— Сен чақирган Фёдор ким эди ўзи?

— Фёдор Кандиба, менинг эски танишим.

— У ҳам... кўр туғилганми?

— Ундан ҳам ёмон: унинг кўзи урушда куйиб тушган.

— Шундай қилиб у, шу ашулани айтиб дунёда юриптими?

— Ҳа, бундан ташқари у бир гала етпм қолган жи-янларини ҳам боқади. Бунинг устига, жиянлари билан ҳазиллашиб ҳаммасини хурсанд ҳам қилиб юради.

— Шундайми?— деб сўради Пётр, хаёл ичида.— Ҳар нарса десанг ҳам, бунда қандайдир бир сир бор. Мен ҳам истардимки...

— Нимани истардинг, ўғлим?..

Бир неча минутдан кейин оёқ товуши эшитилди. Анна Михайловна кириб келди-да, уларнинг ҳаяжонли юзларига хавотирланиб қаради. Анна Михайловна кириши билан уларнинг сўзи бўлинди. Ёш организм касални узил-кесил енгди, Пётр тезда соғайиб, икки ҳафталардан кейин оёққа турди.

У жуда ҳам ўзгариб кетди, ҳатто чеҳра тузилиши ҳам ўзгариб кетган эди, илгариги руҳий азоб аломатлари энди кўринмас эди. Руҳий изтироб энди хаёлчанлик ва сокин ғамгинликка айланган эди.

Максим, бу — фақат касалликдан асаблар бўшашиб қолганлиги натижасида вақтинча ўзгариш бўлса керак, деб қўрқарди. Бир куни кечқурун Пётр касалдан кейин

биринчи марта фортепьяно олдига келиб, одатдагидек, ўзи куй тўқиб, чала бошлади. Чалаётган куйи худди ўзининг кайфиятидек ғамгин ва бир оҳангда чиқар эди. Бироқ, ғам-ғуссага тўла оҳиста товушлар ичида бирдан, кўрлар ашуласининг оҳанги эшитилди. Куй бирдан узилди... Пётр дарҳол ўрнидан турди, юзи буришиб кетган, кўзидан ёш чиққан эди. Афтидан, у ҳаётда юз берадиган ва унга ана шу оғир нола-фиғон шаклида эшитилган кучли қарама-қаршиликларни енга олмаган бўлса керак.

Шу куни кечқурун Максим Пётр билан яна ёлғиз ўтириб, узоқ сўзлашди. Шундан кейин бир неча ҳафта ўтди, кўрнинг кайфиятида ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Гўёки унинг руҳини туширган ва ғайратини бўғган ана шу мусибатини ҳаддан ташқари ҳис этиш ўрнига нимадир бошқа бир нарса пайдо бўлгандай эди. У ўз олдига яна мақсадлар қўйди, режалар туза бошлади, қурий бошлаган дарахт баҳорнинг ҳаётбахш сувидан баҳра олиб, янги куртаклар чиқарганидай, унинг ҳам синган қалбида янги умидлар уйғонди, ҳаёт жўш ура бошлади. Айтгандек, машҳур пианистдан дарс олиш учун шу йил ёзда Пётрни Киевга юбориш тўғрисида қарор қилинган эди. Шу билан бирга Киевга фақат Максим икковигина боражагига ҳаммани кўндирган эдилар.

Х

Июлнинг илиқ тунларидан бирида қўш от қўшилган арава ўрмоннинг четида, далада тунашга қўйилди. Эрта билан, энди тонг ёриша бошлаган вақтда, йўлдан иккита кўр етаклашиб ўтди. Уларнинг бири жўнгина бир асбобнинг сопини бураб борарди: ичи бўш яшикнинг тешигига ўрнатилган ёғоч ўқ айланиб, таранг тортилган торларни чертиб, ундан ғинғиллаган ғамгин ва ғалати бир садо чиқарарди. Бир оз манқароқ бўлса ҳам, аммо ёқимли овозли чол эрталабки ибодат қўшиғини айта бошлади.

Араванинг олдида гилам тўшалган бўлиб, унда даштда тунаб қолган бойлар ўтирарди, уларнинг ҳалиги кўрларни чақирганларини балиқ ортиб кетаётган аравакашлар кўриб қолди. Бир оздан кейин аравакашлар

бир қудуқ олдида отларини суғориб туришганда ҳалиги кўрлар уларнинг олдидан ўтиб қолишди, лекин улар энди уч киши эди. Ҳаммадан олдинда, узун ҳассасини дўқиллатиб, бир чол борарди, узун, оппоқ соч ва мўйловлари шамолда ҳилпираб борарди. Унинг пешонаси худди куйгандан кейин қолган доғдек, йиринг боғланган эски яра билан қопланган эди, кўзнинг ўрнида фақат кўз косачалари қорайиб кўринарди, холос. Елкасига тақилган тасманинг бир учи иккинчи кўрнинг белбоғига боғланган. Иккинчи кўр узун бўйли чўтир юзидан заҳар томиб турган, барваста йигит эди. Уларнинг иккиси ҳам худди осмондан йўл қидиргандек, кўр кўзларни осмонга тикиб одатдагича қадам ташлаб боришарди. Учинчиси эса жуда ёш, деҳқончасига янги кийинган, ранги қочган, юзи худди бир нарсадан қўрққандек кўринарди, у қўрқа-писа қадам ташлаб юрар ва баъзан орқадан келаётган одамга қулоқ солгандек, тўхтаб-тўхтаб қолар ва ўртоқларининг юришига халақит берарди.

Соат ўнларда улар анча узоқлашиб қолган эдилар. Урмон уфқда қолиб кетди. Ҳаммаёқ дашт, зоғ учмайди, олдинда тупроқ босиб ётган йўлни кесиб ўтган тош йўлда офтоб қизитган симларнинг гувиллаган овози эшитилди. Кўрлар тош йўлга чиқиб, ўнгга бурилганда, орқа томондан от туёғининг дукир-дукири ва арава ғилдирагининг шағал устида ғижирлаши эшитилди. Кўрлар йўлнинг четига чиқиб қатор бўлиб туришди. Яна ёғоч ўқ, таранг тортилган торларни чертиб, ғинғиллаган овоз чиқарди, кекса кўр овозини чўзиб:

— ...Биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар...— ёғоч ўқдан ғижиллаб чиққан товушга ўсмир бармоқлари билан чертиб чалган бандуранинг мунгли садолари жўр бўлди.

Танга пул кекса Кандибанинг оёғи остига бориб жангларга тушди. Арава овози тўхтади: чамаси, аравадагилар кўрлар пулни топа олишдимми йўқми, билиш учун тўхташди шекилли. Кандиба тангани дарҳол топиб, севиниб кетди.

— Худо хайр берсин,— деди у, арава томонга қараб, аравада сочлари оқарган чорпахилдан келган кекса бой ўтирар, икки ёнида қўлтиқтаёғи чиқиб турарди.

Аравадаги чол ёш кўрга тикилди... Кўр, ранги оппоқ оқариб, лекин ўзини босиб олган эди. Ашула бошла-

ниши билан унинг бармоқлари торларни черта бошлади, бу билан у, ашуланинг сўниқ товушини тор мелодияси билан бостириб юбормоқчи бўларди... Арава жўнади, лекин чол анчагача орқасига қараб-қараб кетди.

Кўп ўтмай, филдиракларнинг овози узоқлашиб, эшитилмай қолди. Кўрлар яна олдиима-кетин тизилиб, тош йўлдан кетишди...

— Юрий, сенинг қўлинг енгил экан, ҳам яхши чалар экансан...— деди чол.

Бир неча минутдан кейин кўрларнинг ўртанчаси:

— Почаевга зиёратга кетаётибсанми?..— деб сўради.

— Ҳа,— деб секин жавоб берди ўсмир.

— Кўзим очилади деб ўйлайсанми?— деб сўради бояги кўр, яна заҳархандалик билан.

— Ажаб эмас,— деди чол, меҳрибон товуш билан.

— Кўп йиллардан буён юраман-у, аммо кўзи очилган кўрни учратганим йўқ,— ҳамон қоғоғини солиб эътироз билдирди чўтир, кейин яна жим кетишаверди. Қуёш тобора юқори кўтарилар, фақат ўқдек тўғри кетган тош йўл оқариб ундаги кўрлар қорайиб, боя ўтиб кетган арава олдинда нуқтадай бўлиб қорайиб кўринарди, холос. Кейин йўл иккига айрилди. Арава Киевга қараб кетди, кўрлар эса қишлоқ йўли билан Почаевга бурилишди.

Орадан кўп ўтмай Киевдан, Максимдан қўрғонга хат келди. Максим хатда: иккимиз ҳам соғ-саломатмиз, ишимиз яхши, деб ёзган эди.

Бу орада учала кўр ҳамон зиёратгоҳга етишгани йўқ эди. Эиди улар баравар қадам ташлаб боришарди. Олдинда, йўлни яхши биладиган ҳамда катта қишлоқлардаги байрам ва бозорларга вақтида етиб борадиган Кандиба ҳассасини дўқиллатиб борарди. Кичкина оркестрнинг ёқимли овозига кўп халқ тўпланар, Кандибанинг шапкасига чақа ва тангалар жаранглаб ёғиларди.

Ўсмирнинг юзидаги ҳаяжон ва қўрқувлар аллақачон йўқолиб кетган, унинг ўрнига бошқа ифодалар пайдо бўлган эди. У қадам ташлаган сари, сокин қўрғоннинг беозор ва кишини аллаловчи товуши ўрнига кўзга кўринмас, кенг ва бепоён дунёнинг янги ҳаётбахш товушлари эшитиларди... Кўрмас кўзлари катта очилган, кўкраги кенгайган, қулоғи янада ўткирлашган эди, у ўзининг йўлдошлари — меҳрибон Кандибанн, сержаҳл

Кузьмани энди яхши танирди, чумакларнинг шалоқ аравалари кетидан юрар, чўлда гулханлар ёнида тунар, ярмарка ва бозорларнинг шовқин-суронларини эшитарди, кўрларнинг ҳам, кўзи очиқларнинг ҳам азоб-уқубатларини билди, буларни эшитганда юрак-бағри ачишарди... Ажабо, энди бу нарсалар унинг қалбига бемалол сиғиб кетаверарди. У кўрларнинг ҳамма ашуласини билиб олди ва унинг мумкин бўлмаган нарсага бўлган шахсий интилишлари ана шу буюк денгиз тўлқини остида кундан-кунга тарқалиб, йўқ бўлиб борарди... Унинг ўткир зеҳни ҳар бир янги ашула ва оҳангни дарҳол илиб оларди, йўлда кетаётганда ўз созини чала бошлаганда эса, ҳатто заҳар Кузьманинг ҳам чеҳраси очилиб кетарди. Почаевга яқинлашган сари, кўрлар тўдаси тобора ортиб борарди.

Кеч кузда қор босган йўлдан гадой кийими кийган паничнинг иккита кўр билан қайтиб келганини кўрган қўрғондагилар ҳайратда қолишди. Ҳаммаёққа: «Пётр назр-ниёз олиб Почаевга борипти»,— деган дув-дув гап тарқалди.

Бироқ, унинг кўзи илгаридек очиқ ва илгаридек кўрмас эди. Лекин қалби, руҳи, шубҳасиз, шифо топган эди. Гўёки лаънати қора даҳшат қўрғонни тарқ этиб кетгандек бўлди... Киевдан хат ёзиб турган Максим ҳам аҳир қайтиб келганда, Анна Михайловна уни: «Бу қилингни асло эсимдан чиқармайман»,— деган сўзлар билан қарши олди. Аммо чеҳрасидаги мамнуният унинг бу қаттиқ сўзларига мос келмас эди.

Пётр кечқурунлари узоқ вақт ўтириб ўз саргузаштларини сўзлаб берар, кечалари фортепьянодан шундай мунгли куйлар эшитилардики, бундай куйларни илгари ҳеч ким эшитмаган эди. Киевга бориш бир йилга кечиктирилди. Бутун оила Пётрнинг умид ва режалари билан яшарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Уша йили куздаёқ Эвелина «қўрғондаги» кўрга тегишга сўзсиз қарор қилганини чол-камппр Яскульскийларга билдирди. Кампир онаси йиғлаб юборди, отаси

эса, иконаларга сажда қилгандан кейин, менинг фикримча, бу худонинг иродаси, деди.

Тўй қилишди. Пётр учун янги сокин бахт бошланди. Лекин бу бахт остида қандайдир ташвиш борлиги сезилиб турарди, энг хурсанд бўлган чоғларида ҳам у шундай жилмаярдик, унинг бу табассумидан қандайдир шубҳа, гўё бу бахтни қонуний ва мустақкам бахт эмас, деб ҳисоблагани сезилиб тургандай бўларди. Бир куни унга сен ота бўлишинг мумкин деб айтганларида, у қўриқиб кетди.

Шунга қарамай, унинг ўз устида жиддий ишлаш, хотини ва туғилажак боласи тўғрисидаги ўйлар, ташвишлар билан тўлган ҳаёти илгаригидек хом хаёлларга берилишига имкон бермасди. Баъзан шундай хаёлларга берилган пайтларда, кўрларнинг мунгли ноалари эсига тушиб кетарди. Шундай кезларда у, қишлоққа, Қандибанинг олдига кетарди. Фёдор Қандиба билан унинг чўтир жияни қишлоқ чеккасига солиб берилган янги уйда туришарди. Фёдор ўзининг қўбузини чалиб берарди ёки улар узоқ суҳбатлашиб ўтиришарди, Пётрда янги фикрлар туғиларди, унинг тузган режалари янада мустақкамланарди.

Энди у, ёруғлик таассуротларига унча берилмас, илгариги руҳий машаққатлари ҳам босилган эди. Ҳаяжонга солиб турувчи узвий куч ҳам сўнди. У турли-туман ҳиссиётларининг ҳаммасини бир бутун ҳолда тасаввур қилмоқ учун ўз ички ҳиссиётларини атайлаб қўзғатмас эди. Бу беҳуда ва самарасиз уринишлар ўрнини жонли хотиралар ва умидлар босди. Ким билсин, бу кўнгил таскинлиги эҳтимол, организмнинг ишига мадад бергандир ва бу ноаниқ ва тарқоқ ҳиссиётларини унинг миясида бир-бирини янада тезроқ ва осонроқ топиб олишига таъсир қилгандир. Киши ўз ихтиёри билан ҳеч вақт ярата олмаган воқеа ва образларни мия тушда жуда осонлик билан яратади.

II

Бир вақтлар Пётр туғилган ўша хонада жимжитлик ҳукм суради, бу сукунатни фақат чақалоқнинг ўқтин-ўқтин ингалашигина бузарди. Унинг туғилганига бир неча кун бўлди, Эвелина тез соғая бошлади. Бироқ Пётр,

худди қандайдир бир бахтсизлик яқиилашиб келаётгандек, кўнгли ҳижил бўлиб юрди.

Доктор келди. Доктор болани қўлига олиб, деразага яқинроқ жойга ётқизди. Пардани бирдан очиб юборган эди, уй ёп ёруғ бўлиб кетди, доктор асбобини қўлига олиб, боланинг тепасидан энгашиб қаради. Пётр ҳам худди шу ерда бошини эгиб, илгаригидек маъюс, руҳи тушган ҳолда индамай ўтирар эди. У худди натижани олдиндан билгандек, докторнинг ҳаракатларига ҳеч эътибор бермай ўтирарди.

— Бола кўр бўлса керак,— дерди ҳадеб у.— Туғилмаса яхши бўларди.

Ёш доктор индамасдан ўз ишини давом эттирарди. Ниҳоят, у офтальмоскопини столга қўйди-да, қатъий бир оҳангда:

— Боланинг кўз қорачуғи ишлаяпти. Боланинг кўришига шубҳа йўқ,— деди.

Пётр ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, сакраб ўрнидан турди. Унинг бу ҳаракати докторнинг сўзларини эшитганини кўрсатса ҳам, лекин унинг юзидаги ифодаларга қараганда у, доктор айтган сўзларнинг маъносига тушунмагандай эди. Қалтираган қўллари билан дераза токчасига суяниб оппоқ оқарган юзини юқори кўтарган ҳолда, турган ерида қотиб қолди.

Бунга қадар аллақандай асабий ҳаяжон тутқуни эди. У ўзини сезмагандек ҳис этар ва шу билан бирга, бутун вужудни бирон воқеа бўлишини ошиқиб кутганини сезар эди.

У ўзини қуршаб олган зулматни сезарди. Бу зулмат қанчалик чексиз, бепоён бўлишига қарамай, уни ўзидан ажратиб ташлаган, ўзини ундан холис сезарди. Зулмат унинг устига бостириб келар, у бўлса гўёки зулмат билан куч синашгандек, уни ўз тасаввури билан чулғаб оларди. У мавж уриб келаётган бепоён зулмат океанидан ўз боласини ҳимоя қилиш учун кўтариларди.

Доктор индамасдан ўз иши билан машғул бўларкан, у ана шундай кайфиятда эди. У илгари ҳам қўрқарди, лекин илгари унинг қалбида умид куртаклари ҳали сўнмаган эди. Энди ҳозир, кишини толқитирадиган даҳшатли қўрқув авжга чиққан, унинг асабларига чангал солган эди, умид эса юракнинг энг теран жойига кириб яширинган эди. Мана энди «бола кўради» деган икки оғиз сўз унинг бутун кайфиятини бирдан ўзгартириб

юборди. Қўрқув дарҳол йўқолди, ишончга айланган умид эса кўрнинг руҳини ёритди. Бу зулмат ичида ётган қалбга чақмоқ каби ёрқин нур билан ёриб кирган ва қўққисдан ҳаммаёқни остин-устун қилган ўзгариш бир зарба эди. Докторнинг икки оғиз сўзи худди унинг миясини чақмоқдек ёритиб юборди... Унинг ичидан худди учқун кўтарилиб, бутун вужудини, кўнглининг энг қоронғи бурчагини ҳам ёритгандай бўлди. Бутун вужуди ларзага келди, худди чертилган таранг тор каби титраб кетди. Ана шу чақмоқдан кейин, унинг туғилмасдан олдин сўнган кўзлари бирдан ялт этиб кетди. Бу нур эдими ёки товуш эдими, бунга ўзининг ҳам ақли етмасди. Бу нарса жон кирган, ҳар хил шакл олган ва нур билан ҳаракатланувчи товушлар эди. Бу товушлар осмон гумбази каби ярқирар, ёрқин қуёш каби осмонда сузар, кўм-кўк даладаги ўтлар оҳиста шитирлашиб, тўлқинлангани каби мавжланар, сокин турган дарахтлар каби оҳиста тебранар эди.

Бу фақат биринчи дақиқа эди, бу дақиқанинг аралаш ҳиссиётигина унинг хотирасида қолди. Қолган нарсаларнинг ҳаммасини кейин унутиб юборди. У фақат ана шу бир неча дақиқа ичнда кўзим кўрди дерди.

Нимани кўрди, қанақа қилиб кўрди ва умуман бирон нарсани кўрдими — мутлақо номаълум эди. Кўп одамлар унга: бу мумкин эмас, дейишарди, лекин у, мен осмон ва ерни, ойимни, хотинимни ва Максимни кўрдим, деб ўз айтганида турарди.

У завқ билан кулган юзини баланд кўтариб, бир неча секунд турди. У шу қадар ғалати кўриндики, бирдан ҳамма унга тикилди, уй ичи жим бўлди. Ҳамманинг назарида бўлманинг ўртасида тикка турган одам уларга жуда яхши таниш ва яқин одам бўлмай, балки бошқа, нотаниш одамдек туюлди. Илгариги одам қандайдир бир сир ичида беҳосдан ғойиб бўлгандек эди.

Ҳақиқатан ҳам, у ана шу сирлар билан бир неча дақиқа танҳо ўзи бўлди... Кейинчалик у бу сирлардан муродига етган кўринар ва ўшанда кўрганига астойдил ишонарди.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиши мумкинмиди?

Кўр очиқ кунга қараб, изтироб билан бутун асабларини ишга солган минутларда номаълум йўллар орқали қоронғи миясига кирган ноаниқ ва норавшан сезилган ёруғлик, ҳозир бирдан хурсанд бўлиб кетган бир

пайтда, ёришаётган хира негатив каби мияга қўйилиб кириши мумкинмиди?..

Кўр кўзга мовий осмон, нурли қуёш, адир этагидан оқаётган дарёнинг тиниқ сувлари, ёшлик вақтида ўтириб кўп нарсаларни кечирган, кўп йиғлаб ётган тепалик кўринган эмиш... Сўнгра, тегирмон уни кўп қийнаган юлдузлар, чарақлаган тунлар, ғамгин ой ҳам... Чанг йўл, лентадай шоссе, ғилдиракларидаги темир ялтираб кетаётган араваралар, ола-була оломон ва бу оломон ичида юриб ашула айтгани кўзига кўринган эмиш...

Ёки унинг миясида аллақандай афсонавий тоғлар, бепоен даштлар, афсонавий дарёларнинг теп-текис сатҳи устида тебраниб турган ажойиб дарахтлар ва бу манзарани ёруғ нур билан тўлдириб турган қуёш унинг сон-сонақсиз авлод-аждоди кўриб келган қуёш зоҳир бўлдими?

Ёки буларнинг ҳаммаси, Максим айтгандек, нур ва товушлар хурсандчилик ёки ғам, шодлик ёки ҳасрат бўлиб бир хилда ўрнашадиган қоронғи миянинг ичидagi ва муқим бир қолипга кирмаган ҳиссиёт ва туйғулармиди?

Кейинчалик у қалбида бир лаҳзагина садо берган ёқимли бир аккордни эсларди, бу аккордда унинг ўз ҳаётида учратган ҳамма таассуротлари, табиатда сезганлари ва меҳри-муҳаббати бир бутун бўлиб ифодаланган эди.

Ким билади?

Унинг эсида фақат бу сирлар унга қандай қилиб ёпирилгани ва қандай қилиб уни ташлаб кетгани қолган эди, холос. Таранг тор чертиб юборилганда қандай тебраниб садо берса, қандай титраб, қандай тинса, ана шу сўнги лаҳзадаги товуш — қиёфалар ҳам ана шундай бир-бирига қўшилиб ва чатишиб кетди: товуш аввал баланд ва қаттиқ, сўнгра тобора секин, сал-пал эшитилди... Гўёки бир нарса таги йўқ жаҳаннамга думалаб тушиб кетаётгандек бўларди...

Ана, у думалаб бориб энг тагига етди-да, жим бўлди.

Зулмат ва жимжитлик... аллақандай хира нарсалар яна ўша зулмат ичидан бош кўтаришга уринарди, лекин энди уларнинг аниқ бир шакли ҳам, овози ҳам, туси ҳам йўқ эди... Фақат узоқ бир ерда, пастликда, бир-бирига оҳангдош товушлар жаранглаб эшитилди-да,

сўнгра зулматни ёриб ўтиб, улар ҳам фазода йўқ бўлиб кетди.

Ана шу вақтда ташқи товушлар унинг қулоғига одатдаги шаклда эшитилди. У гўёки уйқудан уйғонгандек бўлди, лекин чеҳраси очиқ ва шодланган ҳолда онаси билан Максимнинг қўлини сиқиб ҳамон тикка турарди.

— Сенга нима бўлди, сенга?— деб сўради онаси, ташвишланган товуш билан.

— Ҳеч нима... мен... мен сизларнинг ҳаммангизни кўргандай бўлдим. Ахир... мен уйғоқманми?

— Энди-чи?— ҳаяжон билан сўради онаси.— Эсингда қолдим, эсингда сақлайсанми?

Кўр хўрсинди.

— Йўқ,— деб жавоб берди у зўрға.— Лекин, бунинг аҳамияти йўқ, чунки... бунинг ҳаммасини... унга... боламга ва... ҳаммага... бердим.

У турган ерида гандираклаб, ҳушидан кетди. Опоқ оқариб кетган чеҳрасида муродига етгандан севингани порлаб турарди.

ЭПИЛОГ

Орадан уч йил ўтди.

Киевда, «Контрактлар»¹ вақтида ажойиб музикачини эшитиш учун жуда кўп халойиқ тўпланди. Музикант кўр эди, аммо унинг таланти ва унинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги овозалар теварак-атрофни тутиб кетганди. Бировлар гўёки кўрлар шайкаси уни бой оиладан ёшлигида ўғирлаб кетган ва машҳур бир профессор унинг ажойиб талантли музикачи эканлигига эътибор бермагунча ана шу бандитлар билан бирга ҳаёт кечирган эмиш, десалар, бошқалар, унинг ўзи романтик ҳиссиётларга берилиб уйдан чиқиб кетиб, кўрлар билан бирга ҳаёт кечирган, дер эдилар. Ҳар ҳолда, контракт зали одамга лиқ тўлган ва жуда кўп пул тушган эди (унинг хайр-эҳсонга аталганини халойиқ билмас эди).

Кўзлари катта ва чиройли, юзи оппоқ ёш йигит саҳнага чиққанда, зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қол-

¹ «Контрактлар» деб Киев ярмаркаси айтилишини эслатиб ўтамиз. (Автор изоҳи.)

ди. Агар унинг кўзлари бақрайган, ҳаракатсиз бўлма-са, агар уни малла сочли ёш жувон, одамларнинг сўзи-га кўра, унинг хотини етаклаб чиқмаганда эди, ҳеч ким уни кўр деб ўйламас эди.

— Унинг бу қадар кучли таъсир қолдириши бежиз эмас,— деди залда ўтирган танқидчи шоввозлардан би-ри ёнидаги одамга қараб,— унинг жуда ажойиб драма-тик қиёфаси бор экан.

Дарҳақиқат, унинг зўр диққат билан ўйланиб тур-ган рангсиз чеҳраси, ҳаракатсиз кўзлари ва унинг ке-лишган қомати ҳамманинг эътиборини мисли кўрилма-ган нодир бир нарсадек ўзига жалб этган эди.

Жанубий рус халқи умуман ўзининг қадрдон ашу-ла ва куйларини яхши кўради ва қадрига етади, аммо бу ерда, «Контракт»да ўтирган халойиқ хилма-хил бў-лишига қарамай, музыка ифодаларининг самимийли-гига тан берди. Қадрдон табиатни чин дилдан ҳис эти-ши, халқ куйи манбалари билан ажойиб равишда бево-сита боғланганлиги — кўр музикачининг бармоқлари остидан қуйилиб чиқаётган самимий куйлардан сезилиб турар эди. Турли-туман оҳангларга бой, ихчам ва ёқим-ли куйлар жаранглар экан, гоҳ тантанали гимн каби авжига кўтарилар, гоҳ кишининг руҳига маъюсона таъ-сир қилиб секинлар эди. Баъзан худди осмонда, чексиз бўшлиқда момақалдиروқ гумбирлагандай туюлар, баъ-зан эса, дашт шабадаси тепаликдаги майса ўтларни се-кин тебратиб, ўтмишнинг ширин хотираларини эслатар-ди.

У тўхтаганда завқли ҳаяжонга тўлган халойиқнинг гулдирос олқишлари улкан зални босиб кетди. Кўр му-зикачи бошини эгиб, халқнинг гулдирос қарсагига таажжуб билан қулоқ солиб ўтирар эди. Бироқ у яна қўлларини кўтариб, пианинонинг клавишларини босди. Одам лиқ тўла зал бирдан жимиди.

Шу пайтда залга Максим кириб келди. У бутун на-зари, эътиборини бериб иштиёқ билан кўр музикачига тикилган халойиқни кўздан кечирди.

Чол музикани тинглаб кутиб ўтирди. Бу куйларнинг жонли фожиасини Максим бу ердагиларнинг ҳаммаси-дан кўра яхшироқ биларди. Максимнинг назарида, музикачининг юрагидан шу қадар эркин отилиб чиқаёт-ган бу қудратли куйлар худди илгаригидек, уни яна ташвишга солаётган ва эзаётган сўроқ каби узилиб қо-

ладигандек, бу эса ўзи тарбиялаб вояга етказган кўрнинг қалбида янги жароҳатлар ҳосил қиладигандек туюларди. Бироқ, садолар кўтарилиб, мустаҳкамланиб ва тўлишиб борар ва бир кишидек нафас чиқармай тинглаб ўтирган халойиқнинг қалбини ўзига янада кучлироқ мафтун этиб борар эди.

Максим қанчалик иштиёқ билан қулоқ солса, кўрнинг чалишида таниш куйлар шу қадар равшанроқ жаранглаб эшитиларди.

— Ҳа, мана бу — ҳу ўша гавжум кўча. Қувноқ, жўшқин, ғала-ғовурли халойиқ тўлқини оқиб бормоқда. Бу тўлқин гоҳ кўтарилади, зўраяди, гоҳ эса бир хилда ва эҳтироссиз эшитилиб, яна ўша узоқдаги тинимсиз шов-шувларга ўхшаб, пасайиб кетади.

Бирдан Максимнинг юраги шув этиб кетди. Музыкачининг бармоқлари остидан яна илгаригидек, нола-фигон чиқа бошлади.

Бу фигон отилиб чиқиб, жаранглаб эшитилди-ю, шу ондаёқ сўнди. Яна қувноқ, жонли ва серҳаракат, бахтиёр ва ёрқин куй янграй кетди.

Булар энди фақат биргина кишининг ноласи, биргина кўрнинг тортган ғам-ғуссаси эмас эди. Максимнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Унинг ёнида ўтирганларнинг кўзларидан ҳам ёш оқа бошлади.

«Унинг кўзи очилипти, тўғри, унинг кўзи очилипти», деб ўйлади Максим.

Эркин дашт шабадаси каби енгил, эркин ва хушвақт, ўзи каби беғам ва қувноқ куйлар ичидан, халқ куйининг гоҳ ғамгин, гоҳ улуғвор наволари ичидан бирдан кишининг руҳига қаттиқ таъсир қиладиган қандайдир бир куй тобора тез-тез, тобора қаттиқ ва кучлироқ эшитилиб турар эди.

«Ҳа, ҳа, балли, ўғлим,— деб ўзича маъқуллаб қўярди Максим,— уларни шод-хуррамлик ўртасида бос...»

Бир минутдан кейин зўр иштиёқ билан тинглаб ўтирган катта залда кўрларнинг кишига қаттиқ таъсир қилиб, ҳаяжонга солувчи ашулаларининг куйигина янгарди...

— Худо хайр берсин... Биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар.

Аммо энди бу хайр-эҳсон тилаб, кўчанинг шовқин-суронида эшитилмай кетадиган ва кишини ачинтирадиган нола эмас эди. Бу куйда ҳамма нарса ўз ифодасини

топган эди: илгари бу ашуланинг таъсири остида Пётрнинг юзи бужмаярди ва у фортепьяно чалиб турган еридан ирғиб туриб кетарди, юрагини эзган бу ашулани эшитганда, бир ерда туролмас эди. Энди у ўзининг юрагидаги бу аламларни енгган ва ҳаётий ҳақиқатнинг чуқурлиги ва мудҳишлиги билан шу ерда турган халойиқ устидан ғалаба қозонган эди... Бу — равшан ёруғликда кўринган зулматни, бахт тўла ҳаёт билан бир қаторда бахтсизликнинг ҳам борлигини эслатувчи бир гимн эди.

Халойиқнинг устига худди тоғ ағдарилгандек бўлди, худди кўр музикачи эпчил қўллари билан тегиб ўтгандай, ҳамманинг қалби титради. Пётр чалишдан тўхтаган бўлса ҳам, халойиқ нафас олмай, жим ўтирар эди.

Максим бошини эгиб хаёлга чўмди:

«Шундай, унинг кўзи очилди... Энди у, азоблар чекиб, жафо қаърига фарқ бўлиб юрадиган кўр эмас, балки ҳаётни қалби билан сезадиган, одамларнинг шодлигини ҳам, ғам-ғуссаларини ҳам тушунадиган одамдир, унинг кўзи очилди, энди бахтлиларга бахтсизларни эслатиш қўлидан келади...».

Кекса солдат бошини тобора қуйи солди. Ана энди у ҳам ўз зиммасидаги бурчини адо этди, унинг ҳам умри бекор ўтмади; залдагиларнинг ҳаммасини ўзига мафтун этган қудратли куйлар буннинг шоҳиди эди...

Кўр музикачи, ана шундай қилиб, биринчи марта саҳнага чиқди.

1887—1898

Ушбу этюд 1886 йилда «Русские ведомости» газетасида босилиб чиқди. Автордан сўрамасдан ва у мутлақо кутмаганда, редакция «Кўр музикачи»нинг бош қисмини босиб чиқарди, ҳолбуки бу вақтда этюднинг девони ҳали ёзилмаган эди. Бу эса Короленконинг ўз повестини жуда тез ёзиб тамомлашга мажбур қилдики, баъзи бир боблари вақт етишмаганидан, ёзилиши биланоқ, тўғридан-тўғри нашрга юборилди. «Кўр музикачи» «Русские ведомости» газетасининг ўн сониди (32, 34, 44, 46, 73, 76, 82, 92, 100 ва 101-сонларида) босилиб чиқди ва ўз асарининг бунчалик тез босилиб чиқишидан ёзувчи кўп ҳижолат тортди.

В. Г. Короленко бу асарнинг вужудга келиши тўғрисида «Ёзувчилар лугати» учун 80-йилларда ёзган, лекин цензура томонидан руҳсат этилмаган қисқача автобиографиясида бундай деб ёзади: «Бу этюдда мен кўрнинг психологик фожиасини кузатишни мақсад қилиб қўйган эдим. Психологик процесс соф ҳолда кўриниши, кўзнинг ногиронлиги туфайли бўлган азоблар иккинчи даражали сабаблар билан мураккаблашмаслиги учун, мен ўз қаҳрамонимни жуда қулай, аҳтимол, ҳатто бирмунча яхши шароитларга қўйдим. Менимча, «психологик» этюд вазифаси шуни талаб этса керак. Ёшлигимда бир кўр қизни билардим, шунингдек, менинг бир ўқувчи шоғирдим аста-секин кўздан қолган эди. Ана шу кўр қиз тўғрисидаги хотирларим, кўздан қолган ўқувчим устида бўлган кузатишларим ва ниҳоят, ўқимишли ва билимдон, шу билан бирга касби музикачилик бўлган бир катта ёшли кўр одам устида ўтказган кузатишларим этюд учун материал бўлди».

Короленко асарининг биринчи махсус нашрига ва ундан кейинги ҳар бир нашрига ўзгартиш киритиб борди. Хусусан, «Кўр музикачи»нинг 1898 йилда чиққан олтинчи нашрига катта қўшимчалар киритди. Шу олтинчи нашрига Короленко «Автордан» деган қисқа сўзбоши ҳам илова қилди. Шундан бошлаб бу сўзбоши «Кўр музикачи»нинг ҳар бир нашрида такрор-такрор босилмоқда. Бу сўзбошида Короленко натурадан олиб ёзган янги эпизод тўғрисида сўзлайди ва бу эпизод этюднинг асосий идеяси учун ҳал этувчи аҳамиятга эгадир. Бу — қўнғироқхонада ишловчи икки кўр қўнғироқчи ҳақидаги эпизоддир. Саров монастырида ўз кўзи билан кўрган бу манзарани Короленко хотира дафтарларига ҳамда йўл альбомига ёзиб олган эди. (В. Г. Короленко, «Хотира дафтарлари», Госиздат, Москва, 1935.)

МУНДАРИЖА

АВТОРДАН	3
БИРИНЧИ БОБ	5
ИККИНЧИ БОБ	22
УЧИНЧИ БОБ	42
ТҮРТУНЧИ БОБ	57
БЕШИНЧИ БОБ	65
ОЛТИНЧИ БОБ	90
ЕТТИНЧИ БОБ	132
ЭПИЛОГ	137

К 71

Короленко В. Г.

Кўр музикачи. Повесть (Т. Қосимов тарж.) Т. «Еш гвардия», 1981 144 б.

Короленко В. Г. Слепой музыкант. Повесть.

Р 2

На узбекском языке
ВЛАДИМИР ГАЛАКТИОНОВИЧ КОРОЛЕНКО

СЛЕПОЙ МУЗЫКАНТ

(повесть)

Ташкент Издательство «Еш гвардия»,
1981.

Редактор Д. Бекилова
Рассом А. Визель
Расмлар редактори А. Гуломов
Техн. редактор Л. Вуркина
Корректор М. Юнусова

ИБ № 872

Теришга берилди 10.00.1981 й. Босишга
рухсат этилди 31.08.1981 й. Формати
84×108¹/₃₂. № 1 босма қозғага «Литера-
турная» гарнитурада юқори босма усулида
босилди. Босма листи 4,5. Шартли босма
листи 7,56. Нашр листи 7,341. Тиражи
75000.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш
гвардия» нашриёти. Тошкент, 700129, На-
воний кўчаси, 30. Шартнома 106—80. Ба-
ҳоси 65 т. Вуяортма № 1255.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети наш-
риётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси, Тошкент «Правда Востока»
кўчаси, 26.

К 70301—111
356 (04)—81 155—81 4702010100